STIG JØRGENSEN

RET OG VRANG

ARTIKLER OM
RETTEN
I SAMFUNDET

JURIDISK BOGFORMIDLING
1988
AARHUS

F O R O R D

I denne bog har jeg samlet et udvalg af de kronikker og debatartikler jeg gennem de forløbne 20 år har skrevet om retlige emner.

Udvalget er foretaget med henblik på at viderebringe et helhedssyn på retten og dens anvendelse i samfundet, og da perspektivet er såvel teoretisk som historisk og sociologisk, kan bogen anvendes som supplerende læsning til fagene på 1. del: Ret og samfund og Retshistorie med almindelig retslære og retssociologi samt på Overbygningsdelen.

Aarhus, august 1988

Stig Jørgensen

INDHOLDSFORTEGNELSE

I Erkendelse og virkelighed
Erkendelse - virkelighed 1
Almenbegreb - typebegreb 6

II Natur og kultur
Skrift og samfund 11
Biologi og samfund 17
Naturalistisk antropologi 21
Højre og venstre hjernedel 30
Ideologi 36

III Ret og samfund
Ideologi og samfund 45
Folkestyre - folkebevægelse 50
Demokratiets dilemma 57
Retsstat - velfærdsstat 65
Rettens grænser 69
Helhedens interesser 74
Selvstyre 85
Habilitet 90

IV Videnskab og samfund
Ideologi og videnskab 95
Scientisme 102
Rationelle beslutninger 108
Kritisk videnskab 114

V Ret og retsvidenskab
Pluralisme og ret 121
Spilleregler 128
Psykologisme 134
Ret og kultur 139

VI Ret, moral og politik

Magt og ret 151
Magtens hemmelighed 158
Den nazistiske uret 169
Modstandsret 174
Moral og ret 181
Retfærdighed 187
Ret og rigtigt 194
Lighed - gensidighed 198
Gensidighed og offer 206
Samfund og individ 210

VII Retlige institutioner

Lovgivning 215
Folkeret 221
Domstole og politik 225
Lov og orden 228
Retssikkerhed i skatteretten 233
Ejendomsret 237
Kontrakt 241
Ansvar 245
Straffens begrundelse 248
Straffeteorier 252
Dødsstraf 255
Ekstrastraf 258
Erstatningsneurose 261

VIII Personer i retten

A.S. Ørsted 263
Shakespeare som jurist 268
Den uretfærdige retfærdighed (A. Arreboe) 275

I ERKENDELSE OG VIRKELIGHED

ERKENDELSE - VIRKELIGHED

Man kan opfatte virkeligheden på to helt forskellige måder: vi kan betragte vore sanser som et kamera og bevidstheden som en filmstrimmel, der altså løbende afspejler genstande i virkeligheden. Men vi kan også vende om på denne model og betragte vor bevidsthed som et filmapparat, der projicerer vore forestillinger ud på et stort filmlærred, som vi så kan kalde virkeligheden.

I førstnævnte modelopstilling ville vi kunne opfatte resultatet af vor erkendelse som "objektiv", d.v.s. gyldig for alle mennesker, som altså så at sige ville se de samme billeder og kalde dem det samme. Det var idealet for den erkendelsesteori, som kaldes den "logiske empirisme" eller positivismen", fordi den opfattede virkeligheden som noget forudeksisterende, der kunne afbildes og beskrives entydigt sandt eller falsk. Og det var netop formålet med denne videnskabsteori, som skulle holde videnskaben uden for den politiske og religiøse kamp.

Og her er vi så netop ved sagens kerne. Hvis vi ikke betragter virkeligheden som noget forudeksisterende, men som noget, de enkelte mennesker selv skaber ved at "projicere" deres forestillinger ud i omverdenen, bliver der jo ikke forskel på drøm og virkelighed og på digtning og virkelighed. Det bliver altså ikke muligt at se forskel på løgn og forbandet digt!

Den tyske idealisme i første halvdel af forrige århundrede mente faktisk, at erkendelsen havde denne "skabende" karakter. Vi har jo hørt om den romantiske digtning, der var en videre udvikling af denne idealisme, at det er digteren, som i kraft af sit geni skaber virkeligheden. Oehlenschlägers Aladdin er naturens muntre søn, som ved hjælp af sin magiske lampe får virkeligheden til at rette sig efter sine ønsker.

Subjektiviteten bliver sandheden, som Søren Kierkegaard senere siger det. Sandheden er altså ikke objektiv, som positivismen går ud fra med sin afspejlingsteori, idet den altså er afhængig af øjnene, der ser.

Det var denne strid, som var med til at fremkalde det såkaldte "ungdomsoprør" i slutningen af 60erne. I efterkrigstiden havde der været en tilbøjelighed til at tage tilværelsen som den nu engang var, fordi det var vigtigt at få samfundene bygget op igen efter krigstidens ødelæggelser. Der var derfor en tilbøjelighed til at betragte den økonomiske vækst som den afgørende og næsten "objektive" værdi i tilværelsen, således at politikkens og i det hele taget den menneskelige aktivitets formål måtte være at forøge velstanden i samfundet. Der var derfor en tilbøjelighed til at opfatte vore handlinger som mere eller mindre "hensigtsmæssige", eftersom de fremmede eller ikke fremmede sådanne økonomiske formål.

Så var det, at en såkaldt "kritisk" videnskab satte et stort spørgsmålstegn ved denne forudsætning om, at materielle værdier og økonomisk vækst i sig selv er selvindlysende sandheder. I en befolkning, der kun er vant til at se billeder og ikke at bruge sproget og forstanden, er der en ekstra tilbøjelighed til, at kritikken bliver til almindelig utilfredshed eller vold. For volden begynder dér, hvor sproget hører op, og tolerancen vil blive mindre og mindre, hvis vi viljeløst lader TV og såkaldte "audio-visuelle" hjælpemidler og lignende moderne pædagogik fortrænge den sproglige analyse og kritik. Man kan måske gå så vidt at sige, at kun det, som man selv har skrevet ned, er ret forstået.

Virkeligheden skal som sagt beskrives, hvad enten vi tror på den eller ikke. Selv om den foreligger allerede, som vi synes at mene, når vi løber panden mod en mur, så skal den omsættes i ord og begreber, for at vi kan putte den ind i hjernens EDB-anlæg, som kun kan modtage den, når den er omsat til det sprog, som hjernen er kodet til. Hvis den ikke bliver det, ryger den lige ind i højre hjernehalvdel, hvor

den stuves af vejen uden videre bearbejdelse. Skal tænkningen, d.v.s. bevidsthedens computersystem, kunne bearbejde, sortere og kritisere vore sanseindtryk, må de beskrives og helst så præcist som muligt, hvis handlingsprogrammerne skal virke efter hensigten, d.v.s. føre til de ønskede mål med færrest mulige fejl.

Vel er sproget, som det er sagt, ikke et objektivt redskab, der bare omsætter sanseindtrykkene til elektriske impulser ligesom TV-signalerne. Det følger af, hvad der er sagt, at sproget er aktivt; når man "beskriver" virkeligheden, skaber man den også til en vis grad. Ligesom Adam gav tingene navn og derved også sagde noget om deres "natur", således lægger vi også noget af os selv ind i tingene, når vi giver dem navne. Det kan f.eks. være den samme person, som nogle kalder en "frihedskæmper", og andre kalder en "terrorist".

Vore politiske, religiøse, kulturelle og æstetiske vurderinger afspejler sig altså med nødvendighed i de begreber, vi anvender om tingene, og det samme gør vore almindelige behov og interesser. Et "bord" er f.eks. en indretning til at stille noget på, mens en "stol" er et redskab til at sidde på. De, der har læst Jonathan Swift´s "Gullivers rejse til lilliputternes Land", vil huske, hvilken komisk situation, der opstod, da lilliputterne, efter at have bundet Gulliver, giver sig til at visitere hans bukselommer og f.eks. skal beskrive en tobaksdåse og en pistol, selv om de ikke kender begreberne snus og skydning.

Der findes nemlig ingen "piber" og "tændstikker" i "virkeligheden", lige så lidt som der findes "heste" og "køer", "skove", "træer", "borde" eller "stole". Men der findes nogle genstande, enkeltdyr og konstruktioner, som vi "kalder" disse ting, hvorved vi bliver i stand til at tænke over og tale om sådanne ting. De bliver oversat til "almenbegreber", der er abstraktioner fra virkeligheden på samme måde som tallene mellem 0 og 10, og som derfor kan puttes ind i

hjernens computer, der er kodet med disse "begreber", på samme måde som regnemaskinen er det med tallene.

De begreber, som sproget består af, er altså de elementer, som tankevirksomheden består af. Den venstre hjernehalvdel er som sagt indrettet til at foretage den intellektuelle og sproglige bearbejdelse af virkeligheden, mens den højre populært sagt ser billeder og sorterer forståelses- og handlingsforslag, som kommer ud af tankeprocessen.

Hele vor erkendelsesproces er altså "sproglig" i den forstand, at vi ikke kan tænke over noget, som ikke er omsat til sprog. Derfor må vi altså konkludere, at "virkeligheden" både er til og ikke er til. Der eksisterer en uendelighed af ting og kræfter i universet, og det ville være dumt at forveksle fantasi og virkelighed. Det var det, som Hans Egede Schack beskrev i den første moderne danske roman "Phantasterne", som ikke er mere end godt 100 år gammel.

På den anden side er det rigtigt, at vi delvis skaber vor tilværelse ved at give den navn og ved at tænke over den.

Derfor er det vigtigt, når vi har et sprog, som er forudsætningen for den menneskelige kultur, at vi udvikler og bevarer det som et kosteligt redskab, der skal skærpes og ikke sløves. Vi må gøre os klart, at sproget ikke er "objektivt", men knyttet til vore interesser og vore behov. På den anden side ville sproget miste sin værdi som meddelelses- (eller kommunikationsmiddel), hvis man ikke så vidt muligt anstrenger sig for at bruge ordene i samme betydning og i det omfang, man er uenige om realiteterne, ikke skjuler det - bevidst eller ubevidst - med et uklart eller upræcist sprog, men gør uenigheden klar og bevidst ved at analysere de forskellige betydninger af ordene.

Holder man ikke fast ved præcisionen i sproget, bliver man enten bøddel eller offer i den kamp om sjælene, som finder sted på det politiske, religiøse og kulturelle meningsmarked. Og hvis man erstatter den sproglige bevidsthed

med en billedverden, som den der kommer ud af TV-apparatet, vil vi risikere, at også danskerne engang i fremtiden bliver sprogløse og derfor værgeløse over for alle dem, der af forretningsmæssige, politiske eller religiøse grunde vil skære "virkeligheden" til for dem og stoppe den direkte ind i deres højre hjernehalvdel.

ALMENBEGREB - TYPEBEGREB

En side af den nutidige samfunds- og videnskabsdebat vedrører den positivistiske til dels naive videnskabsopfattelse, at indsamlinger og bearbejdelse af fakta foregår og kan foregå objektivt og forudsætningsløst. Ved en sådan virkelighedsopfattelse og en sådan videnskabsteori tager man ikke tilstrækkeligt hensyn til vilkårene for menneskelig erkendelse. Også inden for naturvidenskabernes erkendelsesteori anerkender man i dag, at virkeligheden principielt er grænseløs kompleks, og at det ikke er muligt at give en entydig beskrivelse af nogen del af virkeligheden, idet man ved at vælge et perspektiv for sin iagttagelse ikke alene vilkårligt afgrænser sit iagttagelsesfelt i forhold til virkelighedens kontinuum, men ved at anvende et sæt begreber og et sæt redskaber også principielt afskærer sig fra samtidig at iagttage og beskrive andre mulige sider af tilværelsen. Og erkendelse er altså afhængig af det spørgsmål, vi stiller, og dermed af vor interesse i at stille spørgsmål. Menneskene stiller kun de spørgsmål til den uendelige tilværelse, som de er i stand til og interesseret i at stille. Vort billede af tilværelsen er derfor kun et af uendeligt mange forskellige mulige billeder. Hvordan tilværelsen "egentlig er" er et metafysisk spørgsmål, som mennesket fra Platon til Kant altid har stillet sig. For at give udtryk for den opfattelse, at den totale forudsætningsløse virkelighedsopfattelse er en umulighed, greb såvel Platon son Kant til en digterisk henvisning til idéerne, som lever deres eget uforstyrrede liv uden for vor erkendelsesverden. For vor tids videnskab er det mere nærliggende og nøgternt at henvise til erkendelsens relativitet og interessebundethed.

En af menneskets tilsyneladende fundamentale interesser er at forstå og forklare sin tilværelse for derigennem at kunne få orden i kaos. Dette gælder såvel det enkelte menneske som menneskeheden, der ved hjælp af hvad man kan kalde videnskab søger en sådan sammenhæng, som er dikteret dels af

menneskets fundamentale behov og dels af mere varierede politiske og ideologiske værdipræmisser. Denne sammenhæng opnås ved hjælp af forskellige redskaber, som alle må medvirke til at omsætte vore sanseindtryk i videste forstand til et sprog, som kan bearbejdes af vor intellektuelle bevidsthed. Dette sprog må ligesom ethvert andet sprog være et symbolsprog, d.v.s. et tegn der på en eller anden måde repræsenterer fænomener i abstrakt form. Vore sanseindtryk må for at kunne gøres til genstand for en intellektuel bearbejdelse oversættes til begreber, d.v.s. tankemæssige abstraktioner eller billeddannelser, der, ved at vi isolerer forskellige elementer i fænomenerne efter visse kategorier, sætter os i stand til at inddele fænomenerne i klasser, der afgrænses i forhold til hinanden. Herigennem sættes vi i stand til at generalisere, til at påvise ligheder og forskelle, til at drage logisk bindende slutninger og til at udtale os om lovmæssigheder; med andre ord sætter dannelsen af almenbegreber mennesket i stand til at opstille syntetiske begrebssystemer. Denne klarhed og konsekvens vindes imidlertid på bekostning af andre mulige forklaringsmønstres anvendelse. Almenbegreberne isolerer visse begrebselementer og adskiller det, som er et kontinuum. Den logisk-deduktive slutningsmetode er kun mulig inden for et vilkårligt afgrænset begrebssystem og altså kun på områder, hvor vi i forvejen har gjort erfaringer, som er oversat til de i forvejen kendte og anerkendte sprog. Derigennem er muligehderne for at gøre nye erfaringer vanskeliggjort, idet vi vanemæssigt ser det, vi er vant til at se, og for den sags skyld hvad vi ønsker at se. Skal vi kunne gøre nye erfaringer, d.v.s erfaringer, som ikke kan oversættes i det overleverede begrebssystem, må det ændres, hvilket ikke kan ske af formal-logisk vej, d.v.s. inden for systemets grænser, men må foregå ved en principielt herfra forskellig virksomhed. Her berører vi et centralt punkt i al erkendelse. Det kan umiddelbart forekomme indlysende, at vor sædvanlige såvel dagligdags som videnskabelige bearbejdelse af tilværelsen i det sproglige og

videnskabelige begrebssystem er en vurderingsfri logisk virksomhed. Herved overser man imidlertid den omstændighed, som har haft overordentlig stor betydning for den retsvidenskabelige teori, nemlig at der i enhver anvendelse af et begrebssystem på virkeligheden må ske en oversættelse, en kvalifikation eller en konkretisering af fænomenerne i forhold til de intellektuelle begreber. Heri ligger et principielt valg, en alogisk vurdering, hvadenten den sker intuitivt eller bevidst i forhold til visse kriterier. Enhver vil kunne anerkende, at Rold Skov er en skov, men er to eller tre træer en skov, eller hvor mange træer skal der være, og hvilke andre kriterier skal være opfyldt? Dette hænger sammen med dagligsprogets principielle vaghed og mangetydighed, der også understreger, at ethvert begreb har en betydningskerne og en betydningsomkreds. Det er disse iagttagelser, som har ført mange til at operere med et typebegreb som et modstykke til almenbegrebet.

I modsætning til sidstnævnte skulle typebegrebet ikke have til formål at afgrænse elementer i tilværelsen fra hinanden gennem skarpe og undtagelsesfrie kriterier, men derimod bygge bro mellem elementerne i tilværelsens kontinuum ved at inddele denne ikke efter arten, men efter intensiteten af elementerne. Går man ud fra et alment begreb, er en samling af træer enten en skov, eller også er den det ikke. Går man ud fra et typebegreb, kan en trægruppe i højere eller lavere grad være en skov. Mens den til almenbegrebet knyttede slutningsmetode var logisk induktiv eller deduktiv, er en sådan ikke mulig ved anvendelsen af et typebegreb. Skal man kvalificere et sæt fakta under et typebegreb, kan man derfor ikke subsumere, d.v.s. efter en isolering af optælling af begrebselementer med sikkerhed henføre fakta under begrebet. Man må i stedet gennem en vurderende proces tage stilling til, hvilken af forskellige typer tilfældet ligner mest. Den principielle tænkemåde bliver derfor ikke subsumption, men analogi eller askription. Det er vanskeligt at udtale sig med sikkerhed om betydningen af disse to for-

skellige tænkeformer. Der er ingen tvivl om, at den logiske tænkning ved hjælp af almenbebgrebet er og har været af uvurderlig betydning for menneskets udvikling, især dets tekniske udvikling. På den anden side er det vigtigt at erkende den heri implicerede begrænsning i erfarings- og interessefelter. Omend det naturligvis er muligt at vinde ny erkendelse gennem induktiv eller deduktiv anvendelse af begrebssystemet eller en teori gennem efterprøvelse af dennes konsekvenser på virkeligheden, er der som sagt en nærliggende fare for, at det valgte begrebs- og teorisystem hæmmer udviklingen for ny erkendelse. Meget tyder på, at det ikke er muligt for mennesket at vinde ny erkendelse uden ved hjælp af kendte modeller til teorier eller billeder, der derefter ofte langsomt ændrer tydning og indhold. Kommer mennesket og videnskaben ind på nye erfaringsområder og nye perspektiver inden for de kendte, kvalificeres erfaringerne med nødvendighed i forhold til det velkendte begrebsapparat. Dette sker imidlertid ikke reelt i form af en subsumption, men i form af en analogi eller en fiktion. Man kan altså anvende enten en begrebsmæssig eller typologisk tænkeform ved hjælp af de overleverede ord, "begreber", og denne forskellige fremgangsmåde er ikke altid bevidst. Især inden for daglig sproganvendelse er glidningen ubevidst. Inden for digtningen kan metodeblanding med stort held anvendes, både bevidst og ubevidst, hvorved nye sammenhænge på overrumplende måde kan anskueliggøre tilsyneladende usammenhængende kategorier af forhold. Inden for den formelle matematik og logik er den begrebsmæssige tænkning uomgængelig, mens den typologiske tænkning har haft en vis betydning for de biologiske videnskaber, omend man naturligvis ikke kan undvære den begrebsmæssige tænkning inden for rammerne af den formelle logik. Det er vigtigt at fremhæve metodeblandingens nødvendighed alt efter videnskabernes funktion. Inden for givne værdipræmisser og med et antal givne problemer er den begrebsmæssige tænkning nødvendig til skabelse af sammenhæng og konsekvens i virkelighedsopfattelsen. Skal man derimod ud

over det overleverede begrebs- og værdisystem, vil vejen være den typologiske metode eller analogien.

II NATUR OG KULTUR

SKRIFT OG SAMFUND

Allerede i det fjerde århundrede før vor tidsregnings begyndelse fremsatte den græske filosof Aristoteles den påstand, at mennesket er et socialt dyr, men samtidigt at mennesket i modsætning til dyrene er et fornuftsvæsen.

Alle historiske vidnesbyrd bekræfter den første påstand, som også understøttes af etnologiske og biologiske analyser. Menneskearten kan simpelthen ikke overleve uden en minimal organisation, som skaber en vis arbejdsdeling, der gør det muligt at sikre afkommets overlevelse.

Menneskets nærmeste slægtning, chimpansen, klarer problemet med ungernes meget lange afhængighed ved, at hunnerne kun føder en unge med flere års interval. Til gengæld er hannerne ikke delagtige i yngelplejen. Menneskearten har valgt en anden strategi, idet et meget lavt fødselstal udsætter arten for en betydelig risiko ved sygdom, ulykke eller fødesvigt.

Til gengæld for en større fødselshyppighed og en mindre afhængighed af lokale og lettilgængelige fødeemner har mennesket udviklet en opretgående gang, som frigør hænderne til indsamling og transport af føde over større afstande, og en familieorganisation, som inddrager hannerne i yngelplejen. Sidst, men ikke mindst, muliggør en sådan organisation, at børnene fødes med en større hjernekapacitet, idet den længere udvikling til selvstændige individer da kan foregå under familiens omsorg.

Denne større hjernekapacitet modsvares til gengæld af en udpræget instinktfattigdom, som på den ene side kræver en betydelig indlæringstid, men på den anden side giver en betydelig frihed til at tilpasse sig de ydre forhold, men samtidigt at tilpasse forholdene til egne behov. Mennesket kan kort sagt skabe kultur, hvortil samfundsformerne hører.

For et par århundreder siden troede man, at fornuften

alene dikterede de rette samfundsforhold, og det var den almindelige tro, at fornuften til alle tider ville stille de samme krav til det rette samfund. Vores egen Ludvig Holberg skrev efter udenlandsk forbillede sin beretning om Niels Klims forunderlige rejse, der indeholdt en kras kritik af de gamle og ufornuftige samfundsforhold og en forherligelse af de "utopiske" idealsamfund af ædle træmennesker.

Det var dog på denne måde ikke muligt at give nogen fornuftig forklaring på fejludviklingen af de gamle samfundsforhold, men fornuftsdyrkelsen gav på godt og ondt retfærdiggørelsen af de senere samfundsomvæltninger i revolutionstidens Europa og Amerika.

Senere fremsatte Karl Marx sin berømte udviklingsteori, hvori han hævdede, at det er ændringer i de materielle forhold, især samfundets produktionsformer, som skaber historien. Han mente, at udviklingen med nødvendighed gik fra et primitivt over et feudalt og et borgerligt kapitalistisk samfund til et socialistisk og kommunistisk samfund. Denne teori indeholdt et betydeligt fremskridt, eftersom den fremhævede produktionsforholdenes betydning for samfundsorganisationerne, men den kunne ikke forklare, at udviklingen ikke altid fulgte det rigtige mønster.

I nyere tid er der så udviklet forskellige teorier, hvoraf nogle i det hele taget benægter, at der kan tales om en bestemt "udvikling", idet man især gør gældende, at de "primitive" kulturer ikke er mindre "udviklede" end de teknologiske højkulturer, men at de tværtimod er "bedre" og mere "menneskelige".

Andre har især rettet opmærksomheden mod biologien og i dennes analyse af det "biologiske" menneske fundet inspiration for den "rigtige" samfundsudvikling i en såkaldt "sociobiologi".

Sociobiologien er beslægtet med en tredje samfundsudviklingsteori, som er udformet af den østrigsk-amerikanske jurist og økonom A.F. Hayek, som mener, at samfundsudviklin-

gen sker og bør ske uden alt for megen planlægning, men på grundlag af en stadig tilpasning til vilkår, som menneskene hele tiden selv skaber i kraft af sine behov og interesser.

I den nyeste tid har den såkaldte "mentalitetshistorie" forsøgt at give et bud på det indviklede vekselvirkningsforhold mellem på den ene side den menneskelige "mentalitet", d.v.s. tænkeform, og på den anden side den materielle og samfundsmæssige kultur, som mentaliteten har skabt, og som den igen påvirkes og ændres af. Nogle finder, at udviklingen sker i "spring", medens andre fremhæver den uafbrudte udvikling bag overfladen, som så gradvis fører til en ny "mentalitet".

Det er dog stadig for denne teori vanskeligt at forklare, hvad det er for omstændigheder, der er afgørende for ændringerne i produktions- og samfundsformerne, som man finder gensidigt betinger hinanden. I denne situation er sprog- og skrifthistorikerne kommet samfundsteorien til hjælp og har udviklet en teori om sammenhængen mellem sprog og især skrift og samfundsformer.

Man har især gjort opmærksom på, at det ikke er muligt at opbygge en større samfundsorganisation uden et skriftsprog. Det er simpelthen ikke muligt at holde styr på en kompliceret organisation, privat eller offentlig, uden skriftlige normer og arkiver.

På dette punkt kan skrifthistorien få fuld støtte af retshistorien, som kan attestere, at Danmark f.eks. som et sammenhængende samfund i det væsentlige er opstået samtidig med skriften. Hvis man skal tro på Jellingestenens indskrift, har man nærmest et slående bevis herfor. Men nogen egentlig statsdannelsen bliver der ikke tale om, før kongemagten i Valdemar Atterdags tid i 1300-tallet får et egentlig bureaukrati. Det er næppe heller nogen tilfældighed, at de første sammenhængende skriftlige historiske kilder er de love, som nedskrives i løbet af 1100-tallet.

Men i øvrigt kan den almindelige retshistorie bekræfte

den almindelige skriftshistoriske teori om sammenhængen mellem skrift og samfund. Skriften er først kendt fra den ældste mesopotamiske kultur ca. 3.500 år før vor tidsregning. Den består oprindeligt af et antal tegn, som senere udvikles til en billedskrift, som det skete i de to andre gamle højkulturer i Ægypten og Kina. Disse kulturer nåede ikke videre end til en vis stilisering af disse billeder, som så at sige repræsenterer det, som de afbilder. Det er først med fønikernes og grækernes opfindelse af alfabetet et par tusinde år senere, at det bliver muligt at skrive alt muligt med et meget begrænset antal tegn.

Både fønikere og grækere var handels- og søfartsfolk, som havde behov for at nedskrive individuelle kontrakter, medens de ældre kulturer med deres hovedsagelige landbrugsøkonomi først og fremmest havde behov for centralt at registrere lagre af overskudsprodukter, regulere vandingsanlæg og føre kalendere for at kunne tage varsler af himmellegemernes gang, en virksomhed der i parentes bemærket endnu dyrkes i ugebladenes horoskoper.

Kulturelt og samfundsmæssigt er det velkendt fra retshistorien, at de "primitive" kulturer har en kollektiv menneske- og samfundsopfattelse, idet det er slægten eller familien, som er den mindste enhed, ansvaret er objektivt og påhviler altså slægten eller familien uden hensyn til skyld (øje for øje; i indtil 7. slægtled), og retsreglerne er kasuistiske, d.v.s. de beskriver konkrete situationer, men forsøger sig ikke med almindelige og abstrakte regler. De "udviklede" kulturer er derimod baseret på en individualistisk menneske- og samfundsopfattelse, som forudsætter, at det enkelte individ ved sin subjektive vilje kan forpligte sig ved aftale og pådrage sig ansvar på grundlag af egen skyld. Reglerne formuleres abstrakt, og generelt, således at de gælder for alle situationer, som har fælles almindelige egenskaber. (Enhver er forpligtet af sine løfter).

Man har diskuteret, om det er bydannelsen i sig selv eller

produktionsformerne, der skaber samfundsændringerne, og om det er sproget og skriftformerne, som gennem bevidsthedsændringen fremkalder ændringer i produktionsformerne, eller om det er sproget og skriften, som tilpasser sig de ydre behov. Svaret er vanskeligt at give entydigt, og sandheden er nok nærmest den, at udviklingen er resultatet af en gensidig påvirkning understøttet af andre forhold.

At bydannelsen ikke i sig selv er afgørende fremgår af den omstændighed, at den gamle mesopotamiske by Ur allerede idet 4. årtusinde før vor tidsregning havde ca. 50.000 indbyggere. At udviklingen fra landbrugsøkonomi til handels- og søfartsøkonomi spiller en betydelig rolle viser netop udviklingen i Grækenland, Fønikien og Palæstina i løbet af det 1. årtusinde før vor tidsregning. Det er karakteristisk, at den alfabetiske skrift samtidigt udvikler sig disse steder, uden at man med sikkerhed kan udtale sig om, hvorvidt det var ægget eller hønen, som kom først.

Andre omstændigheder kan have spillet ind ved udviklingen af dette individualistiske menneskesyn og en demokratisk samfundsorganisation, som især udviklede sig i Grækenlands Athen i midten af første årtusinde før vor tidsregning. Det er f.eks. muligt, at de geografiske forhold med små beboede øer eller kyststrækninger, der kun kan befærdes ad søvejen, begunstiger en folkelig styreform. Man har også henvist til, at det græske sprog i sig selv fremmede denne individualistiske og abstrakte tankegang ved klart at skelne mellem subjekt og objekt, således at der allerede i sprogstrukturen var indbygget en tendens til at tænke i retning af, at individerne kan påvirke deres omgivelser. Andre fremhæver, at det græske alfabet også indeholdt vokaler, hvilket på én gang støttede den synsmæssige oplevelse af ordene og opløsningen af den i smådele (phonemer), hvorved bearbejdelsen heraf flyttedes fra højre hjernehalvdel til den analytiske venstre hjernehalvdel.

Men hvorom alting er: det var europæerne, som på grund-

lag af den græsk-jødiske tradition i løbet af 1600-1700-tallet skabte det materielle og idémæssige grundlag for demokratiet, henholdsvis ved sin teknisk-videnskabelige tænkning og sin individualistiske menneske- og samfundsopfattelse. Begge dele forudsætter en skrift, som er i stand til at beskrive formelle egenskaber, som er løsrevet fra de enkelte konkrete ting, og en udvikling af de særlige byerhverv, der gennem arbejdsdeling opløser individet i forskellige relationer til omgivelserne.

De asiatiske kulturer har ikke skabt den teknisk-videnskabelige baggrund for demokratiet, men har til gengæld bevaret tilstrækkeligt stærke kollektive træk i sin kultur til at kunne styre den moderne teknologi. Det er karakteristisk, at Japan, som først for 100 år siden åbnede for den europæiske indflydelse, i dag er i stand til at sikre samfundets og virksomhedernes interesse ved igennem tilstrækkelige investeringer at klare sig i konkurrencen med europæiske lande. Europæernes individualisme skabte teknologien og demokratiet, som til gengæld har svært ved at sikre virksomhedernes og samfundets interesser over for individernes egoisme.

De asiatiske kulturer forblev altså kollektive og bevarede da også sine konkrete billedsprog. Selvom de blev stiliseret, forblev de syntetiske (helhedsprægede) og udviklede aldrig et analytisk (elementpræget) alfabetsprog.

De afrikanske kulturer nåede aldrig så vidt, at de ved hjælp af et skriftsprog kunne danne samfund af større enheder, der kunne have dannet baggrund for en moderne udvikling. Denne omstændighed er måske en afgørende faktor i det forfald, som synes at præge de afrikanske samfund, der kun i begrænset omfang har kunnet bygge videre på europæernes efterladte koloniadministration.

BIOLOGI OG SAMFUND

Den grimme ælling blev kanøflet, fordi den var aparte. I eventyrets verden blev ællingen til en svane og levede lykkeligt til sine dages ende. Men i virkelighedens verden går det anderledes til.

Jeg kan ikke huske, hvad det var for en forfatter, som engang skrev om skoven, som står der og ser så rolig og smuk ud. Men det er kun på overfladen, som dækker en stadig og nådeløs kamp mellem dyr og planter.

Generne kender kun et mål og en lov: overlevelsen og den bedst mulige udnyttelse af levemulighederne i konkurrence med andre organismer, planter og dyr.

I bogstaveligste forstand gælder det om at æde eller at blive ædt.

En af de væsentligste mekanismer til sikring af generne eller artens overlevelse er den, der sikrer, at artsfællerne kan genkende hinanden og omvendt kende deres fjender. En anden vigtig mekanisme er den, der sikrer, at de "gode gener" reproduceres, og at de afvigende individer derfor afvises af gruppen, medmindre der er tale om plusvarianter.

Mennesket er på trods af sin status som fornuftsvæsen stadig et barn af den gamle Adam, og selv om mennesket er et ekstremt instinktfattigt væsen, må man ikke tro, at instinkterne ikke er der et sted. Risikoen er til stede for, at instinkterne ikke erkendes eller fortrænges; fordi de kvalificeres som onde eller umoralske af den moral, som mennesket har skabt til at råde bod på instinktfattigdommen.

Kort sagt, ret og moral er de styringsmidler, som menneskene har opfundet for at sikre samfundets funktion og dermed artens overlevelse. Hvor dyrenes instinkter binder gruppesamlivet til faste og uforanderlige mønstre, tillader instinktsvagheden og fornuften mennesket at skabe kultur og samfund og at tilpasse omgivelserne til dets behov under de nye forhold.

Mennesket har ændret sin situation og sit samfund radikalt, men biologisk set har mennesket ikke ændret sig i flere hundrede tusinde år. Biologisk betragtet er mennesket stadig udstyret som den primitive samler og jæger. Ja, det er endog vanskeligt at se forskel på menneskets og chimpansens gener.

Det er derfor heller ikke vanskeligt at forstå, at der opstår konflikter mellem menneskets tilbøjeligheder og dets moral. Som den østrigsk-amerikanske filosof Fr. Hayek udtrykte det, er der er konflikt mellem menneskets følelser, som er indrettet på "det lille samfund" og menneskets fornuft, som er indrettet på "det store samfund". Derfor, siger han, må man se med mistænksomhed på de spontane følelser, som præsumptivt vil reagere til fordel for det lille samfund og dermed ofte til skade for det store samfund.

Denne erkendelse må gå både på "godt" og "ondt", idet godt og ondt er moralske og dermed kulturelle værdier og ikke objektive fænomener. Hayek bruger erkendelsen til at advare mod de "spontane" nærdemokratiske og "grønne" bevægelser, idet, som han siger, de værdier, som skal sikre det store samfunds overlevelse, er hensynet til kvalitet og langsigtede og abstrakte hensyn, som ofte vil komme i strid med hensynet til de øjeblikkelige og nære interesser. "Solidaritet" er noget vi kan føle med vor nærmeste familie og venner, men vi kan træne vor fornuft til at anerkende eksistensen af mere abstrakte solidaritetshensyn.

Det lille samfund har ingen overordnet organisation, men består af familiegrupper på 30-50 individer, hvis livsnødvendige organisation holdes sammen af de spontane følelser: kærlighed, respekt, omsorg. På den anden side er retshåndhævelsen udadtil nødvendigvis baseret på selvtægt og hævn over for andre grupper. Dette primitive samfunds hævnsystem er stadig levende i tilbageblevne egne selv i Europa, hvor både Sardinien, Korsika og Sicilien helt frem til nutiden har haft et med det officielle retsliv konkurrende slægtshævnsystem. Senest har vi set det demonstreret i en TV-serie fra Korsika, men det kendes både fra den antikke græske tra-

gedie og fra Shakespeares Romeo og Julie, begge tilblevet i perioder, der stod på overgangen mellem en ældre primitiv landbrugskultur og en moderne "civiliseret" bykultur, hvor individet og ikke familien er samfundets grundlag, og hvor staten er ved at overtage retsstiftelsen og retshåndhævelsen. Men vi kender også den dramatiske effekt af hævnmotivet i amerikanske indianer- og gangsterfilm. Den amerikanske Mafia tog nemlig "familiesystemet" med sig fra Sicilien og indplantede det som en "subkultur" i det moderne amerikanske samfund.

Det, som er pointen i ovenstående, er erkendelsen af, at hævnen stadig er en følelsesmæssig disposition over for angreb og forurettelser. Derfor har den stadig magt over os, selv om den fordømmes og har været fordømt af den officielle kristne (men ikke jødiske) kultur gennem mere end 1000 år. Derfor er konflikten mellem slægtshævn og individuel samvittighed et populært tema i antikkens drama, og derfor er western og gangsterfilm den dag i dag populære filmgenrer.

Et andet eksempel på konflikten mellem natur og kultur er aggressionen eller "det såkaldt onde", som Konrad Lorenz sagde det, ihukommende at aggressionen, der under "civiliserede" forhold er "ondt", har sin naturlige funktion som mekanisme til at sikre genernes overlevelse ved at sprede individerne og grupperne over større territorier.

Et treje eksempel er det, som vi begyndte med at antyde: fremmedhadet. De, der er fremmede og anderledes, er under primitive forhold en trussel, som modvirkes gennem afvisning og fjendskab.

Hermed være ikke sagt, at fremmedhad er tilgiveligt. At forstå er ikke det samme som at tilgive. Men omvendt er fortrængningen af den "naturlige" følelse mod fremmede farlig, fordi den ikke bearbejdes og derved kan give inadækvate udslag. En sådan fortrængning fører til intolerance og til at betragte andres spontane afvisning af det fremmede som "racisme", som alle kan være enige om at fordømme.

Det ville være en fordel, hvis de ansvarlige myndigheder i den øjeblikkelige vanskelige situation med mange indvandrere og flygtninge havde prøvet at analysere og diskutere forholdet mellem følelse og etik, i stedet for at tie eller at forsøge at moralisere med den del af befolkningen, som er alvorligt bekymret - med rette eller urette over risikoen for den danske kultur, den danske religion, den sociale og fysiske sikkerhed.

Det er ikke gjort med at sige fy skamme sig, eller med at påstå, at det er værdifuldt med fremmedelementer i den traditionelle kultur. Herved skaber man ingen varig accept af de fremmede, men enten en fortrænging af uviljen eller en demonstrativ hurraoptimisme og sentimentalt føleri.

Det nytter heller ikke at analogisere til de danske flygtninge i Sverige under krigen. Der var ikke tale om et kultursammenstød, og det var et ekstremt tidsbegrænset arrangement, medens flygtninge og fremmedarbejdere i dag kommer fra stærkt afvigende kulturer og på en mere permanent basis.

Ligesom kristendommen for to tusinde år siden med sit krav om en kompromisløs næstekærlighed repræsenterede det nye samfunds krav om beskyttelse af børn og gamle og værgeløse, som ikke længere var omfattet af det gamle familiesamfunds ordning, hvor disse grupper havde deres funktion og værdi, sådan må vi i nutiden i strid med vore "naturlige" følelser kræve medmenneskelighed over for "de fremmede".

Men man skal ikke overanstrenge moralen ved at negligere de "naturlige" følelser eller ved at overdrive sin hellighed.

NATURALISTISK ANTROPOLOGI

Lige så værdifuldt det er, at samfundsvidenskaberne opnår større interesse og dermed større prestige, lige så farligt vil det være i samfundsvidenskabens navn at tage stilling til politiske, pædagogiske, retlige og moralske problemer uden en tilsvarende dækning i samfundsvidenskabelige metoder og resultater. Hermed være naturligvis ikke sagt, at samfundsvidenskaberne kan løse sådanne problemer, men samfundsvidenskaberne kan forsyne debatten med de teorier og de kendsgerninger om samfundets struktur og funktion og om mennesket stilling og muligheder som individ og gruppevæsen, som er nødvendige for problemernes løsning.

Nu kan man stille det videre spørgsmål, om samfundsvidenskabernes almindelige teori er baseret på et realistisk grundlag, idet en fornuftig teori om samfundsforhold vel må bygge på en fornuftig teori om mennesket. Samfundsvidenskaberne har på dette væsentlige punkt problematik fælles med de humane videnskaber, herunder de humanistiske og de psykologisk-psykiatriske. For at kunne tage stilling til den rette samfundsindretning, den rette pædagogik og den rette psykoterapi må man vide, hvad mennesket er, hvilke muligheder mennesket har, og især hvilke muligheder mennesket ikke har. Det er ikke nok at have en ideologi eller en politik, hvis mennesket enten overhovedet ikke kan realisere den eller ikke kan realisere den uden at blive syg, fysisk eller psykisk. - Alle videnskaber eller ideologier tager deres udgangspunkt i en teori eller et postulat - udtrykkeligt eller stiltiende - om menneskets natur. Så længe det drejer sig om en arbejdshypotese, er der heller ingen uovervindelig risiko ved de valgte antagelser om menneskets natur, selvom det for tilhængerne kan være slemt nok at være menneske, indtil det er åbenbart, at hypotesen er forkert, og den derfor forlades. Bliver antropologien (menneskesynet) derimod metafysisk, d.v.s. baseret på spekulationer over menneskets væsen, religiøst, ideologisk eller filosofisk, kan den på en uhen-

sigtsmæssig måde forhindre hensyntagen til nye erfaringer om mennesket, idet disse må beskæres eller bortelimineres for at passe til det én gang vedtagne.

Med en ikke helt forsvarlig forenkling kan man karakterisere det kristne og det marxistiske menneskesyn som metafysisk af henholdsvis en religiøs og en ideologisk variant, medens det freudianske principielt er teoretisk, omend det ofte behandles som en metafysisk kendsgerning. Medens man kan sige, at det kristne livssyn bygger på antagelsen af, at mennesket fundamentalt er ondt og kun kan frelses ved Guds nåde, bygger det marxistiske på antagelsen af, at mennesket fundamentalt er godt, men er blevet perverteret af en forkert samfundsorden. Den freudianske teori er beslægtet med den marxistiske, for så vidt som den også bygger på forudsætningen om, at mennesket "egentlig" burde være i harmoni med sig selv, men på grund af forkert opdragelse og forkerte samfundsforhold bliver frustreret. Alle tre antropologier bygger på den grundforudsætning, at mennesket egentlig er et harmonisk væsen, men at henholdsvis arvesynden, fremmedgørelsen og aggressionen forhindrer mennesket i at opnå lykken og frelsen i tusindårsriget, henholdsvis det evige liv, det kommunistiske samfund og det afneurotiserede lykkeland. Forskellen er den, at det kristne livssyn (ligesom det kapitalitiske) forudsætter, at der må gøres noget ved og af mennesket, hvorimod det marxistiske og det freudianske forudsætter, at der gøres noget ved og af samfundet.

Medens den kristne, den herpå byggede humanistiske og den freudianske menneskeopfattelse er principielt individualistisk, idet det enkelte individs frihed, ansvar og lykke tages som udgangspunkt for fortolkningen af menneskets forhold til den sociale omverden, er den marxistiske på Hegels filosofi byggede antropologi principielt kollektivistisk, idet den forudsætter, at den ideale harmoni først kan opnås i et samfund, hvor det individuelle (egoistiske) er udryddet og erstattet af det sande fællesskab, hvor indivi-

det går op i helheden. Derfor må klassesamfundet udryddes, hvorved familien og staten henvisner af sig selv, idet staten og familien kun har en funktion i et samfund, der er disharmonisk, fordi der er konflikt mellem de individuelle og de fælles interesser. Herved ophæves også fremmedgørelsen, som er et resultat af denne disharmoni, på samme måde som omvendt aggressionen i den freudianske teori er et resultat af den frustration, som er følgen af miljøets skadelige indflydelse på individets frihed. På trods af det forskellige menneskesyn har den marxistiske og den freudianske teori den fælles opfattelse, at fejlen skal findes i samfundets indretning, hvis mennesket ikke er harmonisk og lykkeligt, ofte med den videregående slutning, at man ved passende ændringer af samfundsordenen og miljøet kan skabe det ideale menneske såvel i social som i moralsk henseende, således at også enhver kriminalitet forsvinder af sig selv. Den kristne menneskeopfatelse er mere tilbageholdende med at proklamere tusindårsriget på denne side af graven og synes derfor i sin skepsis over for muligheden af at udrydde synden (fremmedgørelsen, frustrationen), og dermed ansvaret og straffen, at være nærmere i overensstemmelse med realiteterne, der som bekendt er nogle hårde krabater.

I stedet for som visse retninger, især inden for den protestantiske teologi, at søge sin tilflugt i paradokser eller som beslægtede retninger inden for den eksistentialistiske litteratur og filosofi at slå sig til tåls med tilværelsens absurditet, som det blot gælder om at gennemskue og heroisk at bære på, kunne der være anledning til at standse op og overveje, om ikke såvel den kollektivistiske marxisme som den freudianske og den kristne og den eksistentialistiske individualisme er for snævert et menneskebillede.

Det andet menneskesyn finder vi en en anden tradition, der udgår fra Aristoteles, fortsættes af Thomas Aquinas (o. 1200) og senere af Hugo Grotius (o. 1600), der opfattede mennesket som et socialt dyr (zoon politikon), d.v.s. et

dyr, der vel har en fornuft og derfor en individuel frihed og et heraf afledet ansvar for sine handlinger, men har en social drift, som fører det til at knytte forbindelser såvel i familie som i samfund, hvis funktion netop er at afstemme disse grundlæggende drifter hos mennesket: Trangen til frihed og selvudfoldelse og trangen til tryghed og sikkerhed i samfundet. Omend denne "naturretlige" socialteori ikke er gået til grunde, så trives den ikke godt i protestantiske lande og slet ikke med den videnskabsfilosofi, som sædvanligvis kaldes den logiske positivisme, for hvilken naturret er idel metafysik. Det er derimod ejendommeligt, så godt denne antropologi harmoniserer med det menneskebillede, man skimter bag etologiens (dyrepsykologiens) erfaringer og teorier. Kort fortalt er mennesket ifølge en sådan teori et socialt, territorialt og nysgerrigt dyr udstyret med en fundamental motor: aggressionen, som har mange forskellige hensigtsmæssige funktioner i den tænkte naturtilstand. Aggressionen er altså hverken god eller ond, men en naturkraft, der ligesom kønsdriften må tages som et faktum, og hvis funktioner må analyseres i overensstemmelse med den biologiske kode, som mennesket er udstyret med. Aggressionen er på én gang den drift, som sikrer en følelsesmæssig kontakt mellem de enkelte individer i familier og grupper, og som sikrer en passende afstand og konkurrence mellem individerne til gavn for artens muligheder for i fællesskab at overleve. Den sikrer tillige et hensigtsmæssigt hierarki, som skaffer gruppen egnede ledere, som kan betrygge ordenen indadtil, beskytte mod ydre fjender og organisere kampen for at overleve. Mennesket er blot ene af alle dyr i stand til ved hjælp af sin intelligens og sin fantasi at skabe kultur og et sprog til at holde sammen på denne. Heri ligger på én gang roden til menneskets lykke og dets ulykke. Den kulturelle udvikling skaber forudsætningerne for en beherskelse af naturen, som imidlertid stiller større og større krav til samarbejde og organisation i voksende gruppe- og samfundsdannelser, der kræver styring ved hjælp af moral- og rets-

regler, som går langt ud over de naturlige instinktive adfærdsmønstre. Moral- og retsregler er ikke længere en deskriptiv overbygning over naturlige menneskelige reaktioner, men normative forskrifter, som har til formål at styre samfundsudviklingen mod fælles mål.

På baggrund af en sådan teori er det indlysende, at der ikke er plads for en principiel individualistisk eller kollektivistisk menneskeopfattelse. Den rets- og statsteoretiske historie afgiver da også en uafbrudt illustration til kampen for at forene menneskenes ambivalente behov for frihed og tryghed under de vekslende materielle kulturforhold. I primitive jæger-, nomade- og landbrugskulturer, hvor gruppens eksistens er knyttet til et bestemt objekt: byttet, hjorden, jorden, råder en kollektivistisk og hierarkisk kultur, hvor det enkelte individ - fra de mindste til de største, fra de svageste til de stærkeste - har en bestemt status og funktion, som sikrer dels den fælles overlevelse, dels den enkeltes større eller mindre andel i udbyttet. Først med dannelsen af bysamfund baseret på handel og senere på industriel produktion stilles der øgede krav til arbejdsdeling og dermed til opløsning af de overleverede statusrelationer, hvorved individet fremtræder som den sociale enhed, hvis sikkerhed til gengæld må betrygges af en voksende statsmagt. Først i form af et absolut monarki, senere i form af varierende former for demokrati, der har til formål at afstemme de enkelte individers eller de forskellige gruppers interesser i forhold til hinanden, en udvikling som med nødvendighed foregår gennem krystallisering i og løsning af konflikter ved dertil indrettede organer. Den statsform, som man har, er den, der til enhver tid har været bedst egnet til at løse den primære opgave: at afstemme de enkelte individers fundamentale behov for frihed og tryghed og sikre den kollektive overlevelse og udvikling og til den ende gennem konkurrence sikre samfundet de bedst egnede ledere til at betrygge freden og ordenen indadtil og sikkerheden udadtil.

Når Johannes Sløk i en kronik i Aarhuus Stiftstidende den 15. nov. 1969 anser slægtsfejde som et centralt tema i Romeo og Julie, har han utvivlsomt ret. Når han desuden mener, at Shakespeare anser det for en absurditet, at mennesker slår hinanden ihjel, blot fordi de har forskellige navne, er det også rigtigt. Hvis han derimod har ment, at det er og har været absurd under alle forhold, er det imidlertid ikke rigtigt. Tværtimod var slægstsfejden en logisk følge af middelalderens sociale forhold og deraf afledede kollektivistiske menneskesyn. Shakespeare var imidlertid ikke middelalderen i England fjernere, end at det for ham var nærliggende polemisk at forfægte renæssancens individualistiske menneskesyn mod den middelalder, som endnu var en påtrængende realitet.

Slægtsfejden og et kollektivistisk retshåndhævelsessystem var velkendte fænomener i nordisk oldtid og middelalder, ligesom det tilsyneladende er kendt i alle kulturers udvikling på et vist niveau og endnu den dag i dag trives i primitive kulturer og i Europa har overlevet i Albanien og på Sardinien.

Retsteorien og retsvidenskaben har i øvrigt kunnet hente inspiration i en antropologi af det beskrevne indhold. En del af det retlige idéindhold, som har haft en overordentlig sejlivethed i skikkelse af en såkaldt naturret, har fået en ny forankring i antagelsen af, at fundamentale retlige og etiske idéer såsom: du må ikke lyve, stjæle, slå ihjel og begære din næstes hustru, du skal ære din far og mor, med visse forbehold har et modstykke i fundamentale - ikke nødvendigvis kulturelle - men måske "naturlige" - behov. Mange af de forestillinger, der af K.E. Løgstrup kaldes "suveræne livsytringer", kan utvivlsomt også fortolkes i lyset af en sådan antropologi. - Organisationsteoretikeren kan finde en slående lighed mellem sociologen Homan's signalement af den ideelle leder og Desmond Morris's bekrivelse af overbavianen. Menneskenes tilbøjelighed til at danne subgrupper i

form af foreninger o.l. under de officielle samfundsgrupper kan forstås på baggrund af antagelsen af, at menneskets naturlige gruppestørrelse er 30-50 individer, kun grupper af denne størrelse synes at give en meningsfuld identifikationsfølelse.

Den tryghedsfølelse, som er nødvendig for gruppens trivsel og for en positiv personlighedsudvikling, kan kun opnås i en gruppe (familie), hvor lederen (faderen)? viser det mål af fasthed og aggression, som er nødvendig, for at medlemmerne af gruppen (børnene) kan have tillid til hans evne til at beskytte familien udadtil. En "fri", usikker opdragelse vil have en tendens til at fremkalde den indstilling hos børnene, at tolerance er udtryk for svaghed, der skal udnyttes, en mekanisme, som måske ikke er uden betydning for den afsporede del af nutidens ungdomsoprør.

Det er ud fra denne synsvinkel også et spørgsmål, hvor bekymrede jurister og moralister behøver at være på ægteskabets vegne. Hvis det er rigtigt, at mennesket er et monogamt dyr, der, hvis ikke ydre forhold tvinger til andre former, vil være disponeret for at vælge en fast partner, vil familiestrukturen være vanskelig af nedbryde, hvad erfaringerne såvel fra de socialistiske lande som fra israelske kibbutzer også tyder på.

Det irrationelle fremmedhad og børns (og voksnes) velkendte grusomhed mod afvigende individer kan rationaliseres (gøres forståeligt) på grundlag af teorien om den for dyrearten nødvendige identitetsoplevelse og overlevelsesdrift. Hermed være ikke sagt, at vi skal acceptere disse fænomener. Tværtimod. Men hvis vi ikke stiller en rigtig diagnose, er en egnet terapi udslag af en tilfældighed.

Ungdomsoprøret er som generationsopgør også fuldt ud i overensstemmelse med den biologiske og artsfremmende udskillelsesproces, idet den sikrer, at de unge trænes til at overtage "systemet", på den anden side er de ældres modstand af lige så stor betydning for at sikre erfaringen og stabiliteten. I det hele taget må konflikternes fundamentale be-

tydning for selektion og udvikling erkendes som et fænomen, der ikke kan bortmoraliseres eller udryddes, uden at samfundslivet risikerer at dø hen, ligesom udryddelsen af aggressionen må forudsætte udryddelsen af individet. Behandlingen vil måske lykkes, men patienten vil afgå ved døden. Går man derimod ud fra, at konflikter ikke kan eller bør undgås, vil man rette opmærksomheden mod midler til foregribelse og løsning af sådanne konflikter.

Både humanpsykologien og psykiatrien har i de seneste år søgt inspiration i dyrepsykologiske forsøg, især de bekendte forsøg med abeunger og attrapmødre har på en rystende måde givet et indblik i den mekanisme, som skaber neuroser og kriminalitet. Senest har den engelske psykiater Anthony Storr i sin bog: Det aggressive menneske, på en provokerende måde gjort op med den freudianske menneskeopfattelse og med en nærmest advokatorisk overdrivelse gjort opmærksom på, at mennesket ikke fødes som en ren tavle, hvorpå alt kan skrives, men tværtimod for over 90%'s vedkommende er "natur", d.v.s struktureret og kodet såvel somatisk som psykisk, således at der kun er begrænsede muligheder for udefra kommende påvirkning af vurderinger og adfærd og for intellektets indflydelse på personligheden. Når det kan tage sig anderledes ud, skyldes det en manglende sans for proportioner og en begrænset forståelse for den grundlæggende zoologiske og biologiske virkelighed. På den anden side er det også rigtigt, at mennesket har en overordentlig tilpasningsevne og har muligheder for at påvirke sin virkelighed i en positiv retning, vel at mærke hvis det kender og erkender sine muligheder og sine begrænsninger, således at de skadevirkninger, der opstår i den menneskelige zoo, begrænses mest muligt.

Et sådant naturalistisk menneskesyn og en herpå bygget naturalistisk moral er naturligvis ikke at betragte som en videnskabeligt fastslået kendsgerning, men blot en teori, til gengæld så en teori, der på mange områder er bedre i overensstemmelse med vore erfarringer og bedre i stand til

at forklare og dermed rationalisere fænomener, som på basis af de ældre modeller måtte forekomme irrationelle eller absurde. Naturligvis kan man ikke på én gang vende op og ned på de sociale og humane videnskaber; men det vil være af stor betydning, om man i stigende grad ville benytte sig af muligheden for at anvende en anden fortolkningsmodel end de allerede kendte. I hvert fald må man håbe, at hverken teologer eller andre videnskabsmænd på forhånd vil forkaste muligheden af at drage nytte af en sådan zoologisk teori, således som man for 100 år siden med indignation, hån og latterliggørelse vendte sig mod Darwins zoologiske udviklingslære.

En naturalistisk moralopfattelse er naturligvis ikke ensbetydende med den defaitistiske determinisme, som opløser de moralske problemer til intet. Tværtimod. Den retter blot opmærksomheden mod menneskets naturlige muligheder for herved at undgå fejltagelser. Et fornuftigt menneske moraliserer ikke med et tordenvejr og søger ikke at opdrage en edderkop til at blive vegetarianer.

HØJRE OG VENSTRE HJERNEDEL

Kulturer uden skrift har ingen historie udover mands minde; resten er myte og sagn. Et talende eksempel er Adam af Bremens beretning om sit interview med Svend Estridsen i slutningen af 1000-tallet. Kongen kan fortælle om sine forældre, bedsteforældre og oldeforældre, men forud for dem bliver der tale om sagnkonger.

Uden skrift kan man heller ingen samfundsorganisation have udover stammeplanet. Der er ingen mulighed for at lave arkiver og dermed for at skabe et bureaukrati, der sikrer erindringen om tidligere afgørelser og sørger for en administrativ praksis.

Uden skrift kan man ikke udvikle en rationel tænkning og en udover planløse erfaringer gående teknologi. Det primitive menneske tænker kasuistisk, d.v.s. fra tilfælde til tilfælde, og teleologisk, d.v.s. formålsbestemt, og ikke systematisk og funktionelt, d.v.s. i overensstemmelse med almindelige principper. Han spørger ikke hvordan, men hvorfor? Når han bliver syg, spørger han ikke efter årsagen, men efter forklaringen: Hvad har jeg gjort, der retfærdiggør min sygdom? Det primitive menneske tænker magisk/religiøst.

Som en afgørende forudsætning for skabelsen af det moderne menneske henviser skriftshistorikerne til opfindelsen af bogstavskriften, som afløste den ældre billedskrift. Bogstavskriften forskød erkendelsesprocessen fra den højre, syntetiske (billeddannende) hjernehalvdel til den venstre (analytiske), d.v.s. kritisk-rationelle hjernehalvdel. Da alfabetet fra Mellemøsten nåede til Grækenland i begyndelsen af det første årtusinde før vor tidsregning, mødte det et indoeuropæisk sprog, som dels havde mange vokaler, dels skelnede skarpt mellem subjekt og objekt. Da Grækenland på grund af sin geografi tillige bestod af en ansamling af uoverskuelige enheder, der kun havde forbindelse med hinanden ad søvejen, begunstigedes transport og handel med arbejdsdeling, en individualistisk menneskeopfattelse og demo-

kratiske styreformer.

Siden 1700-tallet, da den moderne demokratiopfattelse blev dannet af oplysningstidens samfundsfilosoffer, har den teoretiske og boglige uddannelse for befolkningen været fremhævet som en nødvendig betingelse for den fornuftige debat blandt oplyste personer, der betragtedes som demokratiets idé. I de forløbne 200 år er uddannelsessystemet da også eksploderet i flere tempi. Først almueskolen, derefter mellem- og realskolen, senest gymnasierne og de højere uddannelser.

I takt med denne udvikling skulle man have forventet en tiltagende udvikling af den fornuftige debat og det politiske demokrati. I stedet har man måttet erkende, at det enkelte menneske lige så lidt som menneskeheden bevæger sig i en ubrudt linie frem mod en større og større fornuft. Den første verdenskrig satte en effektiv stopper for den optimistiske udviklingstanke, og det er da rimeligt at forvente, at historiens irrationalitet står i forbindelse med individernes irrationalitet.

Som Frantz G. Bengtsson udtrykte denne indsigt i sit essay om et forsøg på en optimistisk beretning, så er mennesket almue og bliver ved med at være almue, selv om det lærer at læse og skrive. Den amerikanske psykolog Julian Jaynes mente, at skizofrene personer, der oplever omgivelserne som et kor af stemmer, der fortæller dem, hvad de skal gøre, står det oprindelige, førskriftlige menneske nær, idet den disciplinerede, indefra styrede bevidsthedsform, der handler i henhold til en jeg-bevidsthed, bryder sammen til fordel for den udefra styrede bevidsthedsform, der reagerer på ydre påvirkninger.

Disse stemmer, som Jaynes taler om, er de magiske og religiøse kræfter, som på én gang sværger og besværges gennem bøn og offer. Gensidigheden er den mest primitive af menneskets idéer om retfærdighed. At mennesket er et religiøst dyr anerkendes for så vidt også af palæontologien, der nærmest

betragter en rituel begravelse som kriteriet på, om vore afdøde forfædre kan opfattes som mennesker.

Religionssociologiske undersøgelser tyder imidlertid på, at den religiøsitet, der er repræsenteret i den nutidige (danske) befolkning ikke har meget at gøre med de moderne højreligioner, der har et raffineret gudsbegreb, veludviklede ritualer og en avanceret teologi. Det viser sig, at afstanden mellem denne teologi og den faktiske religiøsitet er meget stor. De fleste lever endnu på et solidt grundlag af overtro. Den katolske kirke har formået at kanalisere overtroen ind i kirkens liv, hvorimod den individualistiske og rationalistiske protestantisme prisgav de fundamentale religiøse behov hos almuen, hvis religiøsitet efter den deraf logisk følgende kirkefremmedhed er blevet en fritløbende kraft, som giver sig de særeste udslag.

Frigørelsen fra de klassiske menneskelige svøber: sult, sygdom og krig, har fortrængt den direkte angst for død og fortabelse, men har i stedet skabt en pseudoangst for atombomber, forurening og giftstoffer. Når jeg taler om pseudoangst, mener jeg, at den reelle risiko overdrives til det groteske, og at den ikke har nogen eksistentiel betydning. Ligesom tidligere tiders Indre Mission retter den opmærksomheden mod tilsyneladende håndgribelige mål, som man kunne gøre noget ved gennem bøn, pønitense og deltagelse i gudelige møder, mens fattigdom, sygdom, druk og elendighed lå uden for de enkeltes kontrol.

Den eksistentielle angst, som erstattes med krigs-, gift- og forureningsangst, hænger efter min opfattelse sammen med afmagten over for det moderne teknologiske samfunds abstrakte og uigennemskuelige sammenhænge, der nedbrydes i fragmenter af problemer og idéer, som er overskuelige, men til gengæld ufuldkomne. De moderne folkebevægelser udtrykker denne fragmentering, hvor engagementets styrke forveksles med beviset for sandhed.

Selv om atombomben vel nok er garantien for freden i vor tid, gøres den til den store satan på samme måde, som de

store markedsdannelser lægges for had, selv om de er svaret på den moderne teknologis internationale arbejdsdeling og markedsføring og afløser to verdenskriges ulykker. Atomkraften er gjort til syndebuk for den moderne teknologi, selvom den repræsenterer den billigste og reneste energiproduktion, medens luftforureningen naturligvis stiger i forhold til atomkraftens nedtrapning.

Irrationaliteten i forureningsdebatten fremgår med al ønskelig tydelighed af den omstændighed, at det aldrig er lykkedes at føre bevis for, at ydre faktorer, hvad enten de indåndes eller indtages, har nogen nævneværdig sundhedsmæssig betydning. Den eneste undtagelse er måske cigaretrygning, hvorom vi ved, at 5-10% af storrygerne får lungekræft; men hvorfor de resterende 90-95% ikke får det, ved vi ikke. På samme måde er det med den såkaldte nitratbombe, som højst er en bordbombe, idet nitraten er ganske ufarlig for mennesker.

Ikke desto mindre forsynes vi dagligt med et bombardement af oplysninger og påstande om gift og kræft. Den seneste variant er den om karlitlofterne og asbestpladerne, som spontant påfører børn og pædagoger asbestose, lungekræft og genforstyrrelser, hvorfor man underholdes med dramatiserede røverhistorier og billeder af mystiske og betydningsfulde mænd i månedragter. De skulle jo også være nogen skarn, om de ikke var interesseret i at forøge deres omsætning, når de kan få medierne til at optræde som frivillige rekommandører.

Her står vi over for den faktor, som mere end nogen anden har vendt op og ned på vore begreber om, hvad der er interessant og betydningsfuldt, TV-mediet er ikke blot et billedmedium, som er knyttet til de begivenheder, der kan fotograferes, hvad betalingsbalancen jo ikke kan. Det er tillige et syntetisk medium, der henvender sig til den højre hjernehalvdels billeddannende og intuitive funktion på bekostning af de skrevne mediers intellektuelle og rationelle funktion.

Endelig er TV-mediet som billedmedium velegnet til dramatisering og individualisering: Den politiske proces er for dette medium en personlig kamp mellem Poul Schlüter og Anker Jørgensen snarere end en prioritering af forskellige sociale interesser.

Det samlede resultat af TV-mediets billeddannende, individualiserende og dramatiserende effekt er en nedbrydning af de abstakte og indviklede sammenhænge i overskuelige og tilsyneladende forståelige fragmenter. Forståeligheden er imidlertid af samme pseudokarakter som pedantens beherskelse af virkeligheden, når han holder den pinligste orden på sit skrivebord. Det er en neurotisk besværgelse og ingen beherskelse, der kræver indsigt og sammenhæng.

Den farligste konsekvens af denne proportionsforvrængning er ikke de konkrete skadevirkninger, men den snigende udhuling af det virkelige folkestyre, hvor den politiske debat og den politiske proces er et anliggende for alle. I stedet kan man imødese en udvikling som den, Svend Åge Madsen djævelsk illustrerer i bogen "Se dagens lys", hvor en problemløs almenhed ualvorligt diskuterer irrelevante modeproblemer, medens de få effektive magthavere mere eller mindre frivilligt træffer de beslutninger, som nu engang skal træffes, for at forestillingen kan gå videre.

Et af de mere kuriøse eksempler på denne mondæne og ualvorlige pseudoreligion er astrologien, som nu kan tilegnes hos eksaminerede eksperter på folkeoplysende kurser. Troen på, at himmellegemernes gang har indflydelse på menneske- og samfundsforholdene går tilbage til den førklassiske babylonisk/græske kultur, der så verdensordenen og samfundsordenen som gensidigt forbundne.

Det var allerede komisk, at grækerne en tid overtog den babyloniske kosmologi uden hensyn til, at himmeltegnene rykker sig en plads hvert 1700 år eller så, således at solaksen i midten af september, der er høstens og retfærdighedens tidspunkt, stod i Jomfruens og ikke i Vægtens tegn. De praktiske grækere løste problemet ved mytologisk at lade Jomfru-

en stå med en vægt i hånden; vægten var fra den ældste ægyptiske kultur rettens symbol.

Nu, da ikke alene det kosmologiske grundlag for astrologien er forladt, men også det praktiske grundlag i de oprindelige konstellationer, trives vrøvlet ikke alene i bedste velgående, men har nærmest antaget samme etablerede status som kiropraktik, psykoanalyse og grafologi. Påvirkningen fra østlig mystik er medvirkende til at øge tiltrækningen, som den er det for akupunktur, zoneterapi, yoga og andre ufunderede videnskaber. Alternativ medicin er i det hele taget blevet en modesag, selv om erfaringerne viser, at den kun virker på folk, som ikke er syge.

Menneskene består ikke kun af forstand alene, og derfor skal man ikke fortrænge de elementære følelser: behovet for tryghed, kærlighed og religion. Men man skal passe på med, at disse elementære følelser, der er indbygget i vor biologiske kode, ikke kommer til at løbe af med os og lede os sentimentalt tilbage mod det "lille samfund", som vi er skabt til, og ikke frem mod det "store samfund", som vi selv har skabt, det store samfund, som kan føde en voksende befolkning fritaget for sultens, sygdommens og krigens svøbe.

For at holde kursen, må vi værne om sproget og de skrevne medier, og vi må afsløre ethvert forsøg på at fortrænge og forskyde de reelle problemer til fordel for pseudoproblemerne og bekæmpe den opløsning af virkeligheden i fragmenter, der forenklet præsenteres som sandheden af de kvaksalvere, der appellerer til den lille buskmand, der findes inden i hvert eneste civiliseret menneske.

IDEOLOGI

Ifølge ordbogen er en livsanskuelse et menneskes tanker om livet og dets mening, d.v.s. om livets formål: Hvorfra kommer vi, og hvor går vi hen. Ordet er ikke meget mere end 100 år gammelt i det danske sprog, og kommer fra tysk Lebensanschauung.

Vi kommer betydningen endnu nærmere i Salmonsens Leksikon, der taler om den bestræbelse, ethvert tænkende menneske naturnødvendigt har for at skabe sig en tydning og vurdering af livet, såvel det indre liv som forholdet til samfundet.

Livsanskuelsen er altså ikke nødvendigvis et af de store og dyre ord, som omfatter hele tilværelsen, og som sammenfatter individets hele livs- og verdensopfattelse. Man kan f.eks. som Vilh. Andersen tale om en læges livsanskuelse i betydningen: den måde hvorpå lægen forholder sig til sine medmennesker, der opfattes som patienter eller naturlige processer.

Såfremt mennesket opfattes som udelukkende et individ med frit valg af bl.a. livsanskuelse, er mennesket også personligt ansvarlig for dette valg. Opfattes mennesket derimod som et viljeløst redskab for ydre kræfter: historien, samfundet, sproget, er mennesket blot et element i et udviklingsforløb og kan ikke være ansvarlig for sit valg.

Når vi som titel for denne foredragsrække har valgt spørgsmålet: Hvem er vi? og ikke: Hvem er jeg?, er vi bevidst eller ubevidst gået ud fra, at mennesket ikke blot er et enestående individ uden fællesskab med andre individer, som eksistentialisterne antager, men også er et artsvæsen, som har visse fællestræk, der nødvendigvis giver anledning til et vist fællesskab i betragtningen og vurderingen af tilværelsen.

Der er imidlertid to eller tre elementer af nødvendighed i denne analyse.

Den ene er omgivelsernes: samfundets og historiens, ind-

flydelse på bevidsthedens (livsanskuelsens) dannelse. Det er især marxismen, som har villet hævde, at de materielle forhold, især produktionsformerne i samfundet, fuldt ud bestemmer bevidstheden. Bevidstheden ændrer sig imidlertid ikke i takt med samfundsændringerne; der bliver til enhver tid hos den almindelige befolkning et vist efterslæb, som kaldes "falsk bevidsthed" eller "ideologi", fordi den tilslører de "reelle forhold" eller benyttes af magthaverne til at "legitimere" deres magtpositioner i strid med de "objektive" forhold.

Jeg skal ikke komme nærmere ind på de raffinerede forsøg på at forene disse modsætninger, men blot konstatere, at selv den ekstreme marxisme regner med en mulighed for, at bevidstheden, ideologien, livsanskuelsen kan påvirkes ved argumenter, og at der altså for så vidt eksisterer en vis portion frihed.

En anden form for nødvendighed antages af strukturalisterne, der ligesom marxisterne betragter menneskenes bevidsthed som et produkt at ydre faktorer. Det er imidlertid ikke samfundsforholdene, men sproget, der bestemmer bevidstheden. Efter denne opfattelse er sproget et objektivt system af tegn og symboler, som menneskene tror, de bruger til at tale og skrive med, men som i virkeligheden taler med og skriver med individerne. Der er det indlysende rigtige i denne sprogbetragtning, at sproget må have et vist almenmenneskeligt betydningsindhold, hvis det overhovedet skal kunne bruges til at meddele meningsindhold fra det ene individ til det andet.

De seneste års sprogfilosofi og videnskabsteori har imidlertid afsløret en mere raffineret sammenhæng mellem sprog og bevidsthed end den strukturalistiske og yder samtidig bidrag til en bedre forståelse af ideologiens og livsanskuelsens betydning for erkendelsen.

Den fra 1920erne indtil 1960erne almindeligt herskende erkendelses- og videnskabsteori: den såkaldte logiske positivisme, gik ud fra en nøje sammenhæng mellem sprog og er-

kendelse. Efter denne opfattelse var det kun meningsfuldt at sige noget om virkeligheden, idet man forestillede sig, at sproget så at sige afbildede virkeligheden, og at sproget derfor var et rent konventionelt ordsystem, der altså uden større problemer kunne anvendes til at beskrive virkeligheden. Man kunne og måtte derfor sondre mellem erkendelse (beskrivelse) og vurdering. Det første var en objektiv, det sidste en subjektiv aktivitet.

Senere har den analytiske og hermeneutiske sprogfilosofi erkendt, at den sproglige beskrivelse - og dermed erkendelsen - ikke kan være objektiv og ej heller konventionel. Man har måttet erkende, at vore begreber er værdibetonede, idet de er knyttet til vore formål og dermed til menneskelige interesser og behov. Der eksisterer ikke sådanne fænomener som borde og stole, elefanter, svigermødre og terrorister i omverdenen. Det, der eksisterer, er nogle konstruktioner i forskellige materialer eller psykiske genstande og personer, som vi betegner med abstrakte ord og begreber, der giver udtryk for vort formål med eller vurdering af genstande eller personer. Et bord er en genstand til at sætte ting på, en stol er en genstand til at sidde på. En svigermor er en person, hvis forhold til andre afhænger af familieforhold, som igen afhænger af retsreglerne, mens en terrorist er en person, som laver ting, vi ikke kan lide, mens en soldat eller en frihedskæmper laver noget, vi kan lide.

Ideologikritikken, som fejede hen over verden med studenteroprøret i slutningen af 60erne, var en udløber af den hermeneutiske sprogfilosofi og videnskabsteori, som fastslog, at erkendelsen altså ikke, som den logiske positivisme antog, kunne være objektiv, men kun intersubjektiv, afhængigt af det værdifællesskab, som eksisterer mellem menneskene. På den anden side må det være et praktisk og videnskabsetisk krav, at man tilstræber størst mulig klarhed og entydighed i beskrivelsen ved at præcisere de forudsætninger, man går ud fra. Det kunne derfor ikke være rigtigt, når nymarxismen ville gøre gældende, at al subjektivisme er til-

ladt, ligesom al videnskab er politik. Der må imidlertid være grænser for den sproglige frihed, alene af praktiske grunde, eftersom sproget jo skal kunne bruges som meddelelsesmiddel, og eftersom der i hvert fald f.eks. aldrig kan være tvivl om, hvorvidt der findes én eller to genstande af en bestemt slags på et billede: man kan jo bare tælle.

Men vi kommer nu til en tredje slags nødvendighed. Tidligere var det som nævnt den almindelige opfattelse, at sproget er en konvention, og at man i princippet selv bestemmer sprogets struktur og indhold, og at den korrekte sproganvendelse bare er noget, man skal lære. Forsøg med udviklingen af børns sprog viste imidlertid, at børn kunne lære at tale korrekt, selvom de i de væsentlige talte med andre børn. Amerikaneren Chaim Chomsky sluttede af denne og andre omstændigheder, at sproget måtte skyldes en særlig evne, som er medfødt, ligesom andre anlæg, og at den står i forbindelse med en bestemt dybdestruktur eller grammatik, som er fælles for alle sprog, mens overfladestrukturen bestemmer, om man kommer til at tale dansk eller kinesisk.

Det er klart, at man her nærmer sig et af de mest intrikate og sprængfarlige spørgsmål: Hvad er natur og hvad er kultur? Det, der adskiller menneskene fra (de andre) dyr, er netop evnen til at skabe sprog og dermed at skabe kultur, hvorved menneskene indretter omgivelserne til deres egne formål.

Ved at søge tilbage til tidligere lag i historien og til etnologi, dyrepsykologi og andre videnskaber, kan vi nok hente nogle forestillinger om sociale, retlige etiske og religiøse behov. I hvert fald er det en kendt sag, at menneskene altid har levet i samfund: oprindeligt mindre familie- og slægtssamfund, senere større by- og statssamfund. Dyrepsykologerne kan da også sandsynliggøre, at en social organisation er nødvendig allerede af hensyn til menneskebarnets meget lange modningsproces.

Mennesket er, som allerede Aristoteles (384-322 f.K.)

sagde det, et socialt dyr (zoon politikon). Men selv om filosofferne lige siden har forsøgt at tænke sig frem til menneskets inderste natur, har det vist sig, at vekslende tider har indlagt deres egne erfaringer og ideer i menneskets natur, der ligesom den lette bølge har antaget himlens farveskær.

Denne jødisk-kristne menneskeopfattelse dannes, i Middelhavets bysamfund - i Palæstina, Grækenland og Rom - o. 500 f.K. og radikaliseres af Kristi forkyndelse. En ny ret og moral står til rådighed, når samfundsforholdene forandrer sig så meget, at de overleverede regler ikke længere kan sikre de væsentlige sociale interesser.

Den individualistiske kontrakts- og ansvarstænkning sejrer fuldt ud i lovgivningen og retspraksis i slutningen af 1700-tallet, efter at kirken havde kæmpet herfor i mere end 700 år. En ideologi sejrer ikke fuldt ud i praksis, før end de materielle forhold er til stede.

Men allerede med de borgerlige demokratiers sejr var der sat helt nye økonomiske, politiske og moralske kræfter i bevægelse. Den tekniske og industrielle revolution har skabt helt nye muligheder for at hæve levestandarden, men samtidigt stillet nye krav til organisation og arbejdsdeling.

Den liberale "natvægterstat" i det 19. århundrede, hvis opgave blot var at sikre ro og orden indadtil og udadtil afløses af den sociale "velfærdsstat", hvis opgave er at skabe velstand og en social balance i værdifordelingen i samfundet. Den politiske overbygning på denne samfundsudvikling har socialismen været!

I den nyeste tid har gammelliberalismen fået en vis renaissance gennem Fremskridtspartiets protest mod bureaukratiet og skattestigningerne, som er reguleringernes nødvendige følgesvend.

I de seneste år har vi set fremkomsten af nye utopier, som på ny mener at kunne udtale sig som menneskets "sande" eller "virkelige" natur, og fastslå hvad der er "falske" og hvad der er "sande" behov. "Alternative" landsby- og kollek-

tivsamfund, hvor menneskene kommer hinanden ved konkurrerer med midteroprørets moralske lighedssamfund, som på mange måder ligner middelalderens gilde- og laugssamfund. Hvis man betagter disse anti-vækstsamfund som symptomer på den økonomiske udvikling i 70'erne, er det rimeligt at opfatte disse teorier som ideologiske forsøg på at gøre en dyd af nødvendigheden. 0-vækstideen modsvarer meget passende den økonomiske stilstand, som skabtes af energikrisen i begyndelsen af 70'erne, og landsby- og laugssamfundets moralske værdifordelingssystem modsvarende på samme måde den økonomiske stagnation, som beherskede store dele af middelalderen.

Men disse erfaringer fra den politiske idéhistorie gør det klart, at menneskenaturen er vanskelig at fortolke, fordi den forandrer sig med de forhold den selv skaber i kraft af sin intelligens. Mennesket er ikke blot et kulturskabende væsen, men også opportunistisk, idet det kan tilpasse sig de ydre forhold.

Men naturligvis er der grænser for menneskets tilpasningsevne og naturligvis er der også udviklings- og samfundsforhold, som er "bedre" end andre. Individuelle psykiske og somatiske sygdomme, samt kriminalitet og social uro er symptomer på fejl eller mangler i leveforholdene, og meget tyder på, at det er vanskeligt for menneskene at tilpasse sig den byudviklings- og rationaliseringsproces, som er modstykket til efterkrigstidens teknologiske udvikling.

Alligevel er der ingen grund til at tro, at den ene ideologi eller utopi om samfundet baseret på forudsætningen om en enkelt "rigtig" fortolkning af menneskenaturen er bedre end den anden. Risikoen ved at overlade afgørelsen til en enkelt eller en elite af magthavere er alt for stor. Erfaringerne fra Østeuropa og mellemkrigstidens diktaturer i vest er skræmmende. Patienten dør eller skranter, mens sygdommen udryddes!

Det eneste, man med en større grad af sikkerhed kan udtale sig om, er at mennesket både er et individ og et samfunds-

væsen med behov for både frihed og tryghed. Det på dette vestlige kristent-humanistiske idégrundlag opbyggede demokratiske politiske system gør det muligt for de forskellige tolkningsalternativer at konkurrere på lige fod, således at de positive tolkninger får en chance for at befordre menneskelig lykke og fremgang, mens de negative løsningsforsøg kan blive opgivet i en gradvis tilpasningsproces, hvor idémæssig skaben og materiel udvikling gensidigt inspirerer og påvirker hinanden.

Det enkelte menneske har i denne proces behov for en ideologi eller livsanskuelse, der opbygges på grundlag af hans egenskaber og interesser og som på den ene side gør det muligt for ham at se sig selv som en del af en historisk og social helhed, der giver hans liv mening og betydning ved at forlænge hans ideer ud i omverdenen og på den anden side finder styrke i omverdenens accept.

Men ideologien kan ikke være tilstrækkelig til at skabe et positivt forhold til virkeligheden og muligheden for en realistisk og dermed hensigtsmæssig - orientering i tilværelsen. Som vi har set kan ideologien være falsk, idet den ikke modsvarer individernes virkelige interesser. Den kan også være totalitær, hvorved individerne enten fralægger sig ansvaret eller fratages ansvaret for en individuel stillingtagen til en politisk, moralsk eller personlig konflikt. I denne henseende kan såvel politiske som religiøse ideologier gøre krav på eller tjene som undskyldning for handlinger, der måske tjener helt andre formål eller interesser.

Denne meningsdannelse er nødvendig for mennesket og samfundet; den må naturligvis respektere virkelighedens og tænkningens love, men i øvrigt må den så vidt muligt have frihed til at konstruere eller rekonstruere sin vision af menneskelivet og samfundet og virke for at realisere sine visioner eller rekonstruktioner. Det følger af den omstændighed at menneskenaturen ligesom Guds ansigt er skjult for os.

Vi kan kun forsøge at famle os frem mere eller mindre i

blinde, men med ideologiens eller livsanskuelsens lygte foran os som minearbejderens lampe i de mørke mineskakter.

III RET OG SAMFUND

IDEOLOGI OG SAMFUND

Danske politikere er i almindelighed praktiske, eller pragmatiske, som det kaldes i det teoretiske sprog. Der er guderne være lovet ikke så meget retorik i det danske folketing som de fleste steder i udlandet.

Heraf kan man imidlertid ikke drage den slutning, at filosofi og ideologi er overflødige elementer i den politiske meningsdannelse. Ideologien skal i det daglige bare være som et sæt tøj, der passer, og som derfor ikke bemærkes eller gøres til emne for en særlig debat. På valgdagen skal kæphestene naturligvis tages ud af stalden, strigles og pudses, til de vrinsker.

I dag-til-dag politikken nytter det ikke at rende rundt og præsentere den ideale fordring eller at vifte med røde eller grønne flag, men bag den praktiske handling må der til gengæld findes en klar bevidsthed om mål og midler, og den kan man ikke danne sig uden filosofi.

Man kommer ikke uden om de store spørgsmål: Hvad er mennesket, hvad er samfundet? Den store tyske filosof fra begyndelsen af forrige århundrede mellem Kant og Hegel, J.G. Fichte, udtrykte på en bagvendt måde dette forhold ved at gøre opmærksom på filosofiens personlighedsafhængige karakter. Han mente, at det enkelte menneske vælger den filosofi, det har brug for. Filosofien er besjælet af den enkeltes sjæl, sagde han, og sådan talte man dengang.

Det er, som han også sagde, sådan, at menneskene er både natur og ånd. Naturen er bundet af årsag og virkning, mens ånden vælger frit under ledelse af fornuften. Man vælger altså nok frit sin filosofi: men det er klart, at vore følelser er medbestemmende.

Det er derfor ikke ligegyldigt, hvordan man opfatter mennesket: Er mennesket godt eller ondt, eller med andre ord

socialt eller egoistisk? Hvis mennesket er godt, siger det sig selv, at menneskene helt af sig selv vil leve i et harmonisk samliv, hvis man blot overlader det hele til naturens kræfter og menneskenes drifter. Hvis mennesket derimod er ondt, er det indlysende, at en samfundsordning kun er mulig gennem en retlig tvangsordning.

Et andet grundspørgsmål som er beslægtet med, men ikke det samme som det første, er, om samfundet skal opfattes som en helhed, som de enkelte individer er underordnet, eller om samfundet er summen af de individer, som hører hertil, men som har værdi i sig selv.

Det er især det andet og sidstnævnte spørgsmål, der har været berørt i den politiske debat som udgangspunkt for sondringen mellem socialisme og liberalisme. For socialisten er det indlysende, at det er helhedens interesse, som er den overordnede, og at hensynet til samfundet altid går forud for hensynet til den enkelte. For liberalisten er det lige så indlysende, at hensynet til den enkelte vel ikke ubetinget går forud for hensynet til samfundet, men at der må være en konkurrence mellem disse hensyn, og at hensynet til den enkelte kan udkonkurrere samfundshensynet. Det er denne tankegang, som retligt udtrykkes i form af begreberne retfærdighed og menneskerettigheder.

I nutidens politiske debat er man tilbøjelig til at sætte lighedstegn mellem en "liberal" og en "borgerlig" holdning. Principielt er en sådan betragtning unøjagtig, omend forståelig, når målet er at markere et skel mellem det "borgerlige" og det "socialistiske" Danmark. Principielt er den konservative ideologi ikke "liberal", idet man tager sit udgangspunkt i helheden: nationen, folket, Danmark (Gud, konge og fædreland) og betragter individerne som dele af denne organisme eller idé.

Nu er der jo meget få, som i dagens Danmark er ubetinget socialist eller liberalist. De fleste opfatter sig som "socialliberalister" eller "liberalsocialister". Det vil sige, at de med forskelligt udgangspunkt søger et kompromis mellem

hensynet til individet og til samfundet. Socialdemokraterne er ikke socialister, og de konservative er ikke idealister. Venstre, Danmarks liberale parti, er ligesom de radikale befolket af socialliberale i forskellige blandingsforhold. Venstresocialisterne og Fremskridtsfolkene repræsenterer uanset navnet den uforfalskede liberalisme, mens Socialistisk Folkeparti og Centrum-Demokraterne fra hver sin side slider i Socialdemokratiets venstre og højre jakkeærme. Kommunisterne er vel de eneste konsekvente socialister, og dem er der jo ikke så mange af.

Det, som her er sagt, går imidlertid på det andet spørgsmål, som vedrører den politiske ideologi. Og det er et spørgsmål, som ikke går meget længere tilbage end til 1600-1700 tallet. Før den tid var det det første, det religiøse eller "ontologiske" spørgsmål, som var aktuelt. Hvis mennesket er godt og socialt, kan vi klare os med en begrænset samfundsregulering, hvis mennesket er ondt og egoistisk, skal det tugtes til lydighed af Gud og Guds stedfortrædere på jorden.

Men op gennem middelalderen og den nyere tid har man kunnet finde en konkurrence mellem et positivt og et negativt menneskebillede afhængigt af de erfaringer, man havde gjort her og nu. Den katolske kirke har til stadighed holdt fast ved forestillingen om Guds og menneskets fornuft, der gjorde det muligt at leve i samfund uden verdslig lovgivning, hvorimod Luther og den protestantiske kirke har fastholdt menneskets syndige og egoistiske natur, som skal tugtes af en stærk statsmagt. Machiavelli tog den teoretiske konsekvens af den pessimistiske menneskeopfattelse og talte for en stærk fyrstemagt på samme måde som englænderen Thomas Hobbes, der hundrede år senere begrundede det absolutte enevælde i menneskets onde natur. Samtidig hørtes der imidlertid mere positive signaler fra hollænderen Hugo Grotius, der genoplivede teorien om det sociale og fornuftige menneske.

Hobbes´ baggrund var imidlertid borgerkrigens England, mens hans senere landsmand John Locke efter den glorværdige

revolution, da det kontrollerede monarki var indført, kunne finde et tilstrækkeligt grundlag for en liberal demokratisk samfundnteori baseret på ejendomsretten og magtadskillelsesprincippet. Denne teori blev accepteret af franskmanden Montesquieu, mens den senere Rousseau i virkeligheden appellerede til autoritære styreformer og afskaffelse af den private ejendomsret. Vi ved, at den franske revolution kvaltes i blod, fordi Rousseaus ideer blev brugt og misbrugt af jakobinerne, og endte med Napoleons-krigene og den efterfølgende genopbygningstid, da konservatismen og nationalismen blev født på den ene side og socialismen og marxismen på den anden.

Den engelske liberalisme, der var bygget på forestillingen om, at samfundets interesser automatisk ville blive tilgodeset, hvis individerne forfulgte deres egoistiske interesser, var baseret på en uudtalt tro på menneskets sociale natur (den skjulte hånd), der dementeredes af den begyndende industrialisering. "Utilitarismen", eller socialliberalismen, blev udtænkt som en metode til ad fornuftens og lovgivningens vej at sikre helhedens interesser. Marxismen troede ikke på lovgivningens muligheder for at sikre fornuft og helhed, men mente at kunne "bevise" nødvendigheden af en revolution, der afskaffede ejendomsretten og det borgerlige demokrati til fordel for proletariatets diktatur.

Sådan kunne vi vel blive ved at finde eksempler på tænkere, som begrunder den ene eller den anden statsform ud fra et menneske- og samfundshensyn, der igen afhænger af øjnene, der ser, og de muligheder øjnene har for at se livet og mennesket gennem lyse eller mørke briller.

Vi skal derfor ikke lade os dupere af fine videnskabelige beviser for det rigtige samfund. Der findes nemlig ikke <u>en</u> sandhed, men mange sandheder, og ikke teori<u>en</u>, men mange teorier om det gode samfund. Men vi skal heller ikke af den grund kaste videnskaben og ideologien over bord, idet vi må huske på, at forstand uden følelse er tom, men at følelse uden forstand er blind.

Og det sidste er vist alligevel værre end det første.

FOLKESTYRE - FOLKEBEVÆGELSE

Folkestyre, eller demokrati som det hedder på græsk, står i modsætning til monarki og aristokrati. Denne tredeling af statsformen er grundlagt af Platon (427-347 f.K.) og videreført af hans elev Aristoteles (384-323 f.K.) på grundlag af antallet af de styrende.

I monarkiet er der en enkelt hersker, i aristokratiet hersker nogle få, medens hele folket styrer i demokratiet. Målet med statsstyret er, at alle bliver lykkelige og befinder sig vel; men dette mål realiseres vanskeligt i den virkelige verden. Det er et ideal. Almenvellet er den tilnærmelse, som måtte være politikkens formål.

Men hvad der tjener almenvellet bedst afhænger af forholdene, siger Aristoteles.

Aristoteles havde opstillet tyranniet som det vilkårlige eneherredømme, medens der til aristokratiet svarede det negative oligarki (fåmandsvælde), som tjener hensynet til de rige, og vulgærdemokratiet, i hvilket de enkelte grupper forfølger hver deres interesser uden hensyn til almenhedens.

Såvel Platon som Aristoteles havde nemlig, belært af folkeforsamlingens holdningsløshed og udnyttelse af forbundsfællerne under den sidste peloponnesiske krig mod Sparta, der endte med nederlaget i 405 f.K., indset, at demokratiet kan udvikle sig til et uberegneligt flertalsdiktatur, når der er fare på færde. De måtte derfor tage forbehold over for det absolutte, direkte demokrati, som havde udviklet sig i Athen efter perserkrigene (464 f.K.), og de stillede derfor krav om, at staten måtte ledes efter etiske grundsætninger og ikke blot efter folkeviljen.

De såkaldte sofister havde i løbet af 400-tallet f.K. forkastet den konservative og religiøse tro på, at guderne styrer verdensordenen og menneskelivet med naturlove. Samfundets love, og det gjaldt både de etiske og de retlige, er, siger de, menneskeskabte konventioner. Samfundsordenen er resultatet af en samfundskontrakt mellem borgerne. Heraf

kunne man slutte flere ting: For det første at retten altså er menneskeskabt, og for det andet at retten får det indhold, man kan blive enige om uden begrænsninger m.h.t. etik eller natur.

Platons svar på spørgsmålet om, hvordan man sikrer fornuften og samfundets interesser mod den folkelige vilkårlighed, er et elitestyre ledet af filosoffer, medens Aristoteles mente, at det er vanskeligt at sikre sig, at herskerne er alle andre overlegne, og at et flertal af mennesker bedre er beskyttet mod at blive korrumperet af magten, end en enkelt er det. Derfor finder han, at alle skal have lige andel i styret på betingelse af, at de er frie og ikke handler mod loven.

Demokratiet forudsætter vel en vis udviklingsproces, som har sammenhæng med den økonomiske udvikling. På dette punkt har Marx ret, samfundsudviklingen står i et vekselvirkningsforhold til produktionsformerne. I de primitive landbrugs- og nomadesamfund, som vi kender bl.a. fra det gamle testamente, fra Illiaden og Odysseen og fra den nordiske sagalitteratur, var slægten den sociale enhed, og menneskeopfattelsen var derfor kollektiv. Det var ikke individerne, men slægten, som var berettiget og forpligtet og ansvarlig for skader, og individerne havde deres funktion og deres faste status i kollektivet, hvorfra de til gengæld fik hver sin andel.

Men med dannelsen af bykulturerne omkring Middelhavet i 600-500 f.K., såvel i Palæstina som i Grækenland og Italien, med handel og søfart som vigtige næringsveje, opløstes slægtens betydning, medens den enkelte blev sin egen lykkes smed.

Demokratiets åndelige grundlag er altså individualismen, og det fysiske grundlag er bysamfundet med dets handel og håndværk. Det græske bysamfund - og senere det romerske -var altså det fysiske og åndelige miljø for demokratiets dannelse.

Det græske demokrati gik endeligt til grunde med de makedonske kongers skabelse af det helleniske rige, hvorved bystaten havde udspillet sin rolle (338 f.K.). Det romerske demokrati gik endeligt til grunde med Augustus' overtaglse af kejserværdigheden (27 f.K.), efter at bystaten Rom havde udviklet sig til et verdensrige. Efter det romerske riges sammenbrud i Vesten (476 e.K.) dannedes på ruinerne feudalismen, der bestod i et godsejerstyre uden central styrelse og med naturaløkonomi, d.v.s. uden penge og uden overskud. Kirken med centrum i Rom overtog den åndelige ledelse og dermed også kravet på at stifte ret. Fyrsterne var fyrster af Guds nåde. Først o. 1200 fik de verdslige fyrster så megen magt, at de - først i alliance med kirken som Valdemarerne i Danmark, senere på egen hånd - kunne hævde en lovgivningskompetence.

Da tanken om, at menneskene selv stifter ret uafhængigt af kirken og andre højere magter, opstår, finder man denne kraft i noget, som kaldes suveræniteten, den højeste statsmyndighed, skabt af franskmanden Jean Bodin (1576), men foregrebet af Machiavelli, der dog begrunder retten på fyrstens magt. Det er denne suverænitet, som oplysningstidens filosoffer igen finder forankret i folket og kalder folkesuveræniteten.

I begyndelsen af 1600-tallet genoplives tanken om samfundskontrakten mellem individerne som grundlag for samfundet og retsstiftelsen både i Holland og England. Hugo Grotius, som tilhørte det oplyste hollandske borgerskab, henviste til menneskets sociale natur og fornuft som grundlag for en almindelig naturret, der afledte sin gyldighed af den frivillige kontrakt. Englænderen Thomas Hobbes tvivlede til gengæld på menneskets sociale natur, hvad han måske havde grund til lige forud for den engelske borgerkrig i 1640erne. Han mente, at menneskene i naturtilstanden er som ulve, der vil æde hinanden, hvis der ikke er en stærk magt (Leviatan), som kan tvinge dem til at opføre sig ordentligt. Samfundskontrakten er derfor blot en overenskomst om at overlade den

fulde magt til en enevældig konge.

Enevælden bliver da også den fremtrædende statsform i 1600-1700 tallets Europa, i Danmark ved Frederik III´s statskup i 1660 efter adelens svigten under svenskekrigene, der førte til tabet af Skåne-provinserne. Men i realiteten er enevælden lige så meget udtryk for borgerskabets voksende økonomiske og dermed politiske magt, idet der efter de store opdagelser i 1400-tallet igen var begyndt at komme gang i handel og håndværk, idet der skabtes et overskud i verdensøkonomien og dermed en basis for en ny pengeøkonomi.

Men allerede i slutningen af 1600-tallet (1690) havde englænderen John Locke indfortolket en demokratisk tankegang i folkesuveræniteten, idet han gik ud fra, at menneskene var født frie og lige og med ret til selvopholdelse og ejendomsret og til forsvar af disse rettigheder. For at beskytte deres rettigheder mod angreb fra andre slutter menneskene sig sammen i et borgerligt samfund. Men da han nærede mistillid til magthavernes evne til at sætte deres egne grænser, anbefalede han en tredeling af magten i en lovgivende, en udøvende og en dømmende magt.

Gennem franskmanden de Montesquieu´s bog Lovenes Ånd (1748) fik dette på mistro til menneskets selvdisciplin byggede afbalancerede repræsentative demokrati indflydelse på den ameriaknsek frihedserklæring af 1776. Den franske revolution i 1789 var dog i højere grad inspireret af Jean Jacques Rousseau (Contrat Social 1762), der forestillede sig en slags direkte demokrati, hvor de styrende var identiske med de styrede og folkeviljen (volonté générale). Allerede Rousseau var klar over, at det direkte demokrati kun egner sig for mindre samfund, som det schweiziske, hvorfra han stammede. Han gik ud fra et ideal, som vel tilstræbte den størst mulige medbestemmelse for det størst mulige antal, men som i realiteten ikke indebar nogen beskyttelse for mindretallet, som var underkastet den af flertallet udtrykte sande fællesinteresse.

Immanuel Kant (1724-1804) forsøgte at afstemme hensynet

til samfundets interesse med individernes reelle frihed gennem en magtfordeling mellem statsmagterne, lovgivningen, administrationen og domstolene, og gennem en lovgivning, som skal sikre, at de enkeltes fornuftige interesser afvejes mod hinanden efter almindelige retsregler, der på den anden side er absolut bindende for individerne.

Medens Aristoteless taler om en "almindelig lov", henviser Rousseau til den "sande fællesinteresse" og Kant til den "fornuftige vilje". Men ingen kan anvise sikre garantier for, at flertallets afgørelser er styret af dette etiske princip, og problemet bliver derfor i sidste instans at overveje, hvilke beslutningssystemer der bedst muligt sikrer, at 1) samfundets interesser, 2) den enkeltes frihed og 3) den enkeltes interesser tilgodeses.

Den danske grundlov fra 1848 har valgt det repræsentative demokrati, men med et udstrakt kommunalt selvstyre, som skal sikre de lokale interesser. Også det partisystem, der har udviklet sig efter grundloven fra 1849, og som i dette århundrede har skabt parlamentarismen, d.v.s at regeringen skal være i overensstemmelse med folketingets flertal, har til formål at sikre, at samfundets udvikling sker i overensstemmelse med befolkningens forskelligartede interesser. På den anden side har parlamentarismen medført en sammenblanding af den lovgivende og den udøvende magt derved, at folketingsmedlemmer sidder i vigtige udvalg, råd og nævn, hvorved de inddrages i det administrative bureaukrati, som har udviklet sig med samfundets stigende engagement i samfundsøkonomien og det private erhvervsliv. En anden udvikling i samme retning er gennemførelsen af et stigende antal bemyndigelseslove, hvorved folkeetinget i virkeligheden overlader til administrationen at regulere store dele af erhvervslivet og ejerforholdene i samfundet gennem erhvervs- og miljøreguleringer.

Der har på denne måde udviklet sig en koncentration af lovgivende og administrativ magt, som gennem samarbejde med

erhvervslivets organisationer danner et egentligt magtkartel, som uden om de traditionelle politiske organer aftaler både de generelle og de individuelle politiske afgørelser. Især er erhvervslivets hovedorganisationer, LO og Arbejdsgiverforeningen, vigtige magtfaktorer, der vel fastholder aftalefriheden, men i realiteten tvinger regering og folketing til at gribe ind med nogle af organisationerne i realiteten godkendte overenskomstlove. Men andre interessegrupper af lønmodtagere og erhvervsdrivende, og tillige mange andre interesser, organiseres og bureaukratiseres i nyere tid med en sådan hast og en sådan styrke, at intet indgreb i samfundslivet kan foretages uden protester fra et dertil indrettt professionelt apparat, der i sampsil med medarbejderne gør det klart, hvilke ubehagelige følger indgrebet vil få for større eller mindre grupper, som har beskyttelse behov. Vi har derfor i den seneste generation oplevet, at de politiske partiers medlemstal er gået drastisk tilbage, samtidig med at antallet af partier er steget voldsomt, og stemmeprocenterne på valgdagene er steget til 80-90.

Meget tyder altså på, at de politiske partier ikke i nutiden opleves som varetagere af befolkningens interesser. Denne rolle har interessegrupperne i vidt omfang overtaget. Konsekvensen er da også, at denne politiske rolle i stigende grad udspilles uden for folketinget: på gaderne, i medierne og på møder i udvalg, råd og nævn. Denne udvikling står i forbindelse med en paradoksal situation, som har udviklet sig i efterkrigstiden med den tredie tekniske revolution: den teknologiske. Denne udvikling er på én gang en følge af den stigende velstand og samtidigt den tekniske betingelse for udviklingen i denne retning. Den gør det muligt at styre meget komplicerede processer i erhvervs- og samfundslivet, og fremmer på én gang mulighederne for hensyntagen til individuelle forhold og interesser og dermed for medindflydelse på alle områder. Samtidig med at den kræver en centralistisk overordnet styring af erhvervslivet gennem nationale og internationale organisationer af hensyn til en rationel pro-

duktions- og markedstilpasning, og af den statslige og kommunale administration, for at denne kan indpasses i den almindelige økonomiske politik.

Man oplever derfor, at der i den politiske og kulturelle debat tales meget om decentralisering, "det nære samfund" o.s.v. , medens man i realiteten i befolkningen oplevereen tiltagende bureaukratisering på alle områder, som skaber en følelse af magtesløshed og umyndiggørelse.

Resultatet er i vidt omfang blevet, at aktive grupper, som repræsenterer enten lokale eller almindelige interesser, optræder med ofte militante midler for at fremme egne interesser, men som oftest i større befolkningsgruppers navn. Filosofien bag denne såkaldte "nærdemokratiske" model er henvisningen til, at de aktive og bevidste grupper har en særlig adkomst til at træffe beslutninger på gruppens vegne.

Det er svært at se, hvad vi skal stille op for at bevare de værdifulde sider af demokratiet: hensynet til at de fælles beslutninger i videst muligt omfang er til fordel for det størst mulige antal personer.

DEMOKRATIETS DILEMMA

Primitive samfund baseret på naturaløkonomi er organiseret på grundlag af en kollektivistisk menneskeopfattelse. Her er slægten og familien det bærende element i samfundsstrukturen. Retligt set er det slægten, som er berettiget og forpligtet som subjekter i retsforhold; især er det slægten, som er ansvarlig for retsbrud, ligesom den også er berettiget til at håndhæve reaktionsretten. Kontrakten spiller ingen større rolle, idet statusrelationer tilsikrer de enkelte individer deres andel i det samlede økonomiske udbytte. Som følge heraf spiller den private ejendomsret ingen større rolle. I nomadesamfundet tilhører hjorden slægten, og i de middelalderlige agrarsamfund tilhører jorden principielt kongen, medens udnyttelsesretten går i arv gennem slægterne.

Det er først med bysamfundets opløsning af status-relationerne og indførelsen af arbejdsdelingen i forbindelse med handel, søfart og håndværk, at individerne opfattes som samfundets grundlag. Som følge heraf bliver det enkelte menneske personligt ansvarlig for sine handlinger, ligesom han bliver i stand til at forpligte sig personligt ved aftale. Pengene opstår som betalingsmiddel, idet der opstår et samtidigt behov for og evne til at danne abstrakte begreber, som synmboliserer den privates magt over og interesse i sit arbejdsresultat.

Ejendomsretten udvikles fultud som begreb i løbet af 1600- og 1700-tallet, samtidigt med at den økonomiske vækst skaber mulighed for en udviklet byøkonomi.

Især englænderen John Locke (1632-1704) understregede den private ejendomsrets sammenhæng med de borgerlige frihedsrettigheder. Efter hans opfattelse var det en naturlig konsekvens af det enkelte menneskes frihed, at det havde ret til at tilegne sig resultatet af sin personlige arbejdsindsats.

Det er denne på opfattelsen af menneskene som frie og

lige individer grundede samfunds- og ejendomsopfattelse, som lå til grund for oplysningstidens borgerlige modstand mod den enevældige stat, der havde afløst det middelalderlige feudalsamfund. Det er denne menneske- og samfundsopfattelse, som er udtrykt i den amerikanske konstitution af 1776 og den franske erklæring om menneskerettigheder fra 1789. Frihed, lighed og broderskab bliver dog til frihed, lighed og ejendomsret, og det er denne liberalt borgerligt orienterede samfundsopfattelse, som slår igennem i Europa i løbet af 1800-tallet, her i landet med grundloven af 1849.

Det er klart, at det er en filosofi, som passer for en lille elite, som har uddannelse til at deltage i den offentlige debat, som er demokratiets ideologiske grundlag, og som har midler til at udnytte de økonomiske muligheder.

Der er imidlertid ingen tvivl om, at den økonomiske liberalisme og den private ejendomsret havde stor betydning for den økonomiske vækst og dermed for den øgede velstand i slutningen af 1700-tallet. Hermed skabtes grundlaget for den industrialiseringsproces, især i England og Frankrig, som igen fuldstændigt ændrede det praktiske og det ideologiske grundlag for samfundet. Industrialiseringen skabte nemlig et forøget kapitalbehov og et behov for større afsætningsmarkeder, for at masseproduktionen kunne komme igang og blive rentabel. Kapitalbehovet sikredes gennem oprettelsen af banker og aktieselskaber, der indførte abstrakte relationer mellem ejendomsret, ledelse og ansvar. Samtidigt opløstes de personlige relationer mellem arbejdsgiver og arbejdstagere, som kendtes fra tidligere tiders håndværk og handel og afløstes af upersonlige relationer, hvorved lønarbejderen solgte sin arbejdskraft i fabrikkerne i konkurrence med andre uden sikkerhed for et eksistensminimum. Det øgede behov for afsætningsmarkeder gav anledning til international konkurrence om kolonier og råstoffer.

Opbygningen af den moderne velfærdsstat tog (her i landet) reelt sin begyndelse under første verdenskrig, da staten greb ind i erhvervslivet med en række foranstaltnin-

ger til sikring af produktion og fordeling af varer og andre ydelser. Overalt i verden blev den private økonomi afhængig af staternes financiering af og kontrol med krigsindustrien og fødevareforsyningerne samt transportbehovet. Da man i 20´erne forsøgte at trække statens engagement i den private økonomi tilbage, var dette medvirkende til den internationale depression, som først kom under kontrol med anerkendelsen af Keynes´ almindelige konjunkturteori, som forudsatte et permanent statsligt ansvar for nationaløkonomien og dermed også for den private økonomiske sektor.

Når vi nu har set, at samfundet i stigende grad er gået ind i og har påtaget sig et væsentligt almindeligt ansvar for den nationale og internationale økonomi, siger det sig selv, at erhvervslivet ikke på samme måde som tidligere kan hævde at have "ansvaret" for deres virksomhed, og ingen erhvervsmænd drømmer i dag om at ønske det offentlige ud af samfundsøkonomien; allerede 20´ernes depression viste, at der ikke var nogen vej tilbage i fortidens "natvægterstat", og i nutiden er den offentlige sektor af helt afgørende betydning for samfundsøkonomien. Hertil kommer konjunktur- og markedspolitikken.

Hertil kommer som nævnt også alle de "eksterne" omkostninger, som samfundet har overtaget fra og afholder for erhvervslivet, og endeligt er som noget nyt i nutiden kommet forskellige offentlige støtteordninger.

I det omfang samfundet overtage "omkostningerne" ved produktionen, er det helt i overensstemmelse med liberalismens egen ideologi, at samfundet må overtage en stigende del af ansvaret for og dermed indflydelsen på erhvervslivet. Samtidigt er der som antydet sket en koncentration såvel nationalt som internationalt, der ophæver eller svækker den konkurrence, som er det idémæssige modstykke til frihed og ansvar, og den faktor, som legitimerer friheden, idet den formodes at sikre almenhedens interesser. For man har altid været opmærksom på, at demokratiet må sikre almenhedens interesser, hvis det ikke skal forfalde til egoisme, flertals-

diktatur eller mindretalsdiktatur.

Derfor bør man også være opmærksom på, at en virkelig pluralisme i erhvervslivet, der sikrer et reelt frit valg, er en økonomisk forudsætning for et politisk demokrati. Monopoldannelser og internationale selskaber, som søger at ophæve konkurrencen gennem sammenslutninger og aftaler, er vel bedre rustet til at udnytte de nationale og internationale markeder og skabe ressourcer, men vil på den anden side gennem konkurrencebegrænsninger prisgive almenhedens interesser og sikkerheden for en effektiv udnyttelse af ressourcerne på længere sigt til samfundets gavn.

På nationalt plan har man søgt at modvirke denne risiko gennem monopoltilsyn og forbud mod karteldannelser, på internationalt plan har man argumenteret for de internationale organisationer som et tilstrækkeligt stærkt modspil til de multinationale selskaber. Men i begge tilfælde kræves der et stigende nationalt og internationalt bureaukrati for at skaffe et tilstrækkeligt stærkt og sagkyndigt modspil til de nationale og internationale selskaber, som har interesse i og råd til at finansiere den fornødne ekspertise, og som har fordelen ved at være i forhånd med planer og strategier.

Vi står her overfor et af de største problemer for vor demokratiske livsform. Vore politiske systemer er baseret på forudsætningen om, at befolkningen i reglen hvert fjerde år ved en hemmelig afstemning vælger sine repræsentanter, som på deres vegne indtil næste valg skal varetage deres interesser og forvalte deres "suverænitet" ved at vedtage den fornødne lovgivning. Det moderne teknologiske velfærdssamfund har skabt en betydelig uligevægt i de livsforhold, som er det tankemæssige grundlag for demokratiet.

Tidshorisonten er blevet forrykket. Medens det tidligere i et relativt statisk samfund var rimeligt at regne med, at fire års valgperioder var passende intervaller, er det i nutiden nødvendigt for erhvervslivet at planlægge på meget længere sigt af hensyn til afskrivningen af de meget store udviklings- og investeringsomkostninger, den moderne produk-

tionsform kræver. Derfor har det private erhvervsliv behov for de bedste og derfor højest betalte sagkyndige, som til gengæld på kvalificeret grundlag planlægger den fremtidige produktion, herunder udviklingen af ny teknologi.

Det politiske system lægger til gengæld op til kortsigtede beslutninger, som ligger inden for rammerne af den nærmeste fireårige valgperiode. Det er klart, at politikerne derfor er underkastet et konstant pres af de øjeblikkelige påtrængende problemer og befolkningens ønsker om at få de ubehagelige virkninger ophævet med kortest muligt varsel. Dette pres kan føre til, at politikerne fikseres på enkeltproblemer uden at få lejlighed til at erkende og gøre opmærksom på sammenhængen og den langsigtede tidsramme for udligning af ubehageligheder og fordele. F.eks. kan det være en fristelse at optage lån i udlandet til at finansiere et underskud på betalingsbalancen i stedet for at nedsætte realindtægten under en lavkonjunktur, uanset at de fremtidige virkninger kan blive overordentligt ubehagelige.

Demokratiet kan i det hele taget tendere mod et servicedemokrati, som bevilger befolkningen hvad den mener, den har behov for af goder, som i forhold til dem er "private", idet det kommer dem til gode i form af gratisydelser, medens besparelser på den anden side er "offentlige" i den forstand, at de kun får virkning i form af en abstrakt skattelettelse, medmindre de rammer et område, som den enkelte har en "privat" interesse i. Derfor kan offentlige besparelser altid samle almindelig tilslutning, indtil de konkrete besparelser skal anvises. Såvel de velerhvervede rettigheder hos modtagerne som erhvervsmæssige interesser hos personaleorganisationerne vil i reglen kunne forhindre effektive besparelser på budgettet, men vil til gengæld udgøre et stærkt pres på politikerne til fordel for udvidelser af standarden.

Vi står altså over for flere dilemmaer. Erhvervslivet må i stigende grad finde sig i, at dets beslutningsgrundlag forskydes til offentlige bureaukratier, som skal vurdere de konkrete projekter i relation til arbejds-, miljø-, byudvik-

lings- og sunhedslovgivning og undertiden rentabiliteten. Det er prisen for, at samfundet er gået ind i og har taget medansvaret for den private økonomi. På den anden side er det erhvervslivet, som må planlægge på længere sigt, idet det demokratiske system ikke kan operere med en længere tidsramme end valgperioden. De forskellige folkebevægelser er symptomer på dette dilemma.

Demokratiet er baseret på en reel pluralisme i erhvervslivet, på den anden side har demokratiet altså svært ved at skaffe sig et kvalificeret grundlag for, at kontrollen med erhvervslivet ikke falder til jorden, således at erhvervslivet planlægger samfundsudviklingen og ikke omvendt.

Spørgsmålet bliver herefter, om demokratiet i traditionel forstand overhovedet er muligt i fremtiden, eller om et autoritativt styre, socialistisk eller korporatistisk er nødvendigt, hvis samfundsudviklingen ikke skal falde fra hinanden i kaos. Spørgsmålet er tillige, hvor langt vi i realiteten allerede er kommet i denne retning i øst som i vest.

I de østlige folkedemokratier er den private ejendomsret til produktionsmidler formelt afskaffet, idet de offentlige bureaukratier under ledelse af partiets kommissærer planlægger produktion og afsætning ud fra en politisk vurdering af, hvad der er borgernes sande "behov", medens afsætningsproblemer demonstrerer, at emner, kvalitet og pris ikke altid er i overensstemmelse med befolkningens virkelige "ønsker". En polsk nationaløkonom udtalte til dansk TV, at en centralistisk og bureaukratisk økonomi kun er formålstjenlig under krig, under revolution og under opbygning af et moderne produktionsapparat. Herefter vil kun markedsmekanismen kunne sikre en effektiv udnyttelse af ressourcerne og en løbende tilpasning til den mere og mere raffinerede efterspørgsel af varer og tjenesteydelser.

Det er klart, at en centralistisk og bureaukratisk økonomi på den anden side er velegnet til at planlægge på længere sigt og sikre dels gennemførelsen af politiske mål

dels hensyntagen til væsentlige ændringer i de i økonomien indgående faktorer, såsom f.eks. energien. De østeuropæiske lande kan i hurtigt tempo udbygge en serie af A-kraftværker uden at behøve at tage hensyn til folkestemninger.

Mange vestlige demokratier har allerede taget konsekvensen af disse forhold og har indrettet sig med et faktisk "korporativt" bureaukrati bestående af erhvervsorganisationerne, herunder især arbejdsgiverforeninger og LO, og et statsligt og kommunalt bureaukrati, der under formel ledelse af toppolitikere i råd og nævn faktisk administrerer den politiske styrings- og bevillingsproces. i Sverige er man gået endnu videre, idet staten ikke alene har støttet erhvervslivet, men også i stort omfang har opkøbt urentable dele af sværindustrien, bl.a. gruber og skibsværker, for at opretholde beskæftigelsen. I Norge har politikerne fået en afgørende indflydelse på finansieringen, idet det offentlige har overtaget flertallet af pladserne i bankernes bestyrelse. I Danmark har man endnu kun indirekte støttet visse sider af erhvervslivet, hvilket bl.a. hænger sammen med en erhvervsstruktur, som består af mange små og mindre virksomheder i modsætning til få og større nøgleindustrier.

Erhvervslivet i Danmark har da også i princippet afvist en organiseret statsstøtte i erkendelse af sammenhængen mellem frihed, ansvar og indflydelse. Derfor har erhvervslivet også afvist LO´s tanke om en almindelig ØD-ordning, som skulle baseres på en central fond opbygget gennem bidrag fra en almindelig omsætningsafgift. Derimod har man anerkendt tanken om spredning af ejendomsretten til produktionsmidlerne gennem frivillige aktieopkøb og udbyttedeling.

Det er vanskeligt at se, hvordan man på een gang får lønmodtagerne, og især deres organisationer, til at vise tilbageholdenhed med lønkrav, uden en samtidig sikkerhed for, at fordelen herved ikke kapitaliseres af virksomhedsejerne. På den anden side vil erhvervslivets konkurrenceevne blive stærkt truet, hvis den inflatoriske udvikling ikke bremses, og låntagningen i udlandet ikke ophører. Men der er

utvivlsomt intet politisk flertal for et sådant lovgivnings-initiativ, som imidlertid ikke ville stride mod grundlovens § 73, lige så lidt som den norske banklov. Og er det rigtigt, at der er sammenhæng mellem økonomisk pluralisme og repræsentativt demokrati, er det heller ikke anbefalelsesværdigt ud fra et demokratisk synspunkt, idet finansieringen lige så vel som produktionen påvirker de beslutninger, som udmøntes i markedsøkonomiske processer.

Dette tredie dilemma mellem markedsøkonomi og demokrati på den ene side og kravene om finansiering af erhvervslivet gennem centrale fonds på den anden side er måske vort største politiske problem. Det er vanskeligt at se, hvordan man skal kunne løse problemet. Men der er dog statig grund til skepsis på kortere sigt, men til gengæld til en vis optimisme i tiltroen til menneskenes praktiske interesser og en fornuftig tilpasningsproces på længere sigt.

RETSSTAT - VELFÆRDSSTAT

Igennem den sidste menneskealder har retten været opfattet som et redskab for statens styringsvirksomhed og som det vigtigste styringsmiddel. Selv om Karl Marx selv henregnede retten til "overbygningen" på samfundets produktionsforhold og dermed frakendte den evnen til at ændre samfundet, som kun kunne ændres ved revolution, er det i alle de østeuropæiske "folkedemokratier" obligatorisk at opfatte retten og staten som to sider af samme sag, som ikke kan adskilles.

Retshistorisk betragtet er det da også klart, at denne identifikation af ret og stat er resultatet af en langvarig udviklingsproces. I "primitive" samfund opfattes retten (og moralen) som guddommelig inspireret sædvane, og det er først på et fremskredent udviklingsstadium, at den forestilling opstår, at mennesker selv laver deres retsregler. Man kan sige, at ret (og moral) afspejler de værdier, som i forvejen eksisterer i samfundet. I Vesteuropa var det først i løbet af det 13.-14. århundrede, at den verdslige lovgivningskompetence blev anerkendt. Jydske Lovs Fortale fra 1241 er det første almindelige udtryk for en anerkendelse af kongens lovgivningskompetence her i landet.

Med styrkelsen af nationalstaterne i den følgende tid vokser anerkendelsen af retten som statens normale styringsmiddel for at kulminere med de enevældige kongers store kodifikationer i 1600- og 1700-tallet. Endnu i 1800-tallets Europa var retten dog stadig fortrinsvis privatretlig, idet den almindelige statsopfattelse var "natvægterstaten", der bestod i, at staten angav rammerne for de privates økonomiske forhold, men i øvrigt ikke blandede sig i borgernes aktiviteter gennem private aftaler.

Det er først under og efter første verdenskrig, at staterne for alvor intervenerer i den økonomiske aktivitet i samfundet. Oprindeligt troede man, at det udelukkende skyldtes krigstidens restriktioner, men senere under den økono-

miske verdenskrise i slutningen af 20'erne og begyndelsen af 30'erne blev man opmærksom på, at staten måtte påtage sig et medansvar for samfundsøkonomien. John M. Keynes' national-økonomiske teori, som understregede statens rolle som en vigtig faktor i samfundets konjunkturpolitik, faldt sammen med den socialdemokratiske politiske ideologi, som netop var baseret på "Samfundsnytten" som den bærende værdi og individerne som afledede af helheden - samfundet, som er grundlaget for organisationen.

Hermed lagdes grunden til den moderne velfærdsstat, som er grundet på forestillingen om samfundets pligt til og mulighed for at realisere en vidtgående økonomisk og kulturel velfærd og lighed på trods af personlige og samfundsmæssige forskelle.

For at opnå dette ideal opbygges et betydeligt forvaltningsapparat, som har til opgave at udligne forskelle dels gennem skatter, dels gennem uddannelses- og velfærdsinstitutioner og dels gennem sociale foranstaltninger. Da målet for dette forvaltningsapparat er at fremme "samfundsnytten", bliver det ikke de enkeltes retssikkerhed og domstolenes afgørelser, som står i centrum for opmærksomheden, men de velfærdsmål, som er opstillet i lovgivningen, hvis realisation i vidt omfang er overladt til forvaltningens skøn gennem "blanketlovgivning", d.v.s. lovgivning som overlader den nærmere udfyldning af målene til centrale eller kommunale myndigheder.

En anden måde at realisere målene på er nedsættelsen af blandede råd og nævn, der ofte består af repræsentanter for både lovgivningsmagten, regeringsadministrationen og de berørte erhvervsinteresser, der er blevet gennemorganiseret i fagbevægelsen og arbejdsgiverforeninger. Ofte har sådanne råd og nævn fremtrædende dommere som formænd, hvorved grænserne mellem den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt er blevet tilsløret, ligesom inddragelsen i styringsprocessen af de interesser, som skal styres, tilslører grænserne mellem samfundsinteresser og særinteresser.

"Den korporative stat" er blevet anvendt som betegnelse for det samfund, som styres af forskellige uigennemskuelige interessegrupper igennem organer, som ophæver den gensidige kritik og kontrol mellem de forskellige samfundsmyndigheder. Det skjulte diktatur lurer, hvor retsreglerne er uklare og kompetenceforholdet blandet. Især når institutionerne vokser så meget, at de bliver et mål i sig selv, idet "de sagkyndige" samtidigt rådgiver eller træffer beslutning om tildeling og anvendelse af samfundets ressourcer, er der ingen sikkerhed for, at samfundets "velfærd" forøges med øgede ressourcer. Hertil kommer, at omkostningerne til omfordelingen af samfundets ressourcer bliver så belastende, at den produktive aktivitet trues af prohibitive skatter med påfølgende gældsstiftelse og inflation.

Samfundets stigende kompleksitet og den hermed sammenhængende vækst i uddannelsesniveauet gør det samtidigt vanskeligere at styre gennem en tættere regulering, idet borgerne ikke alene bliver i stand til at reagere på og imod reguleringen, hvilket udviklingen i skattesystemet har vist, men borgernes reaktioner på den økonomiske politik er blevet så fleksibel, at traditionelle penge- og finanspolitiske midler er blevet af begrænset virkning.

"Rotten er et ondskabsfuldt dyr; den forsvarer sig, når den bliver angrebet".

I denne situation, hvor samfundets reguleringer bliver af tvivlsom værdi, netop på grund af reguleringens omfang, må man stille sig det spørgsmål, hvordan man i fremtiden skal organisere samfundet for at undgå kaos eller stagnation. I de østeuropæiske lande ser man en tilbøjelighed til det sidste, fordi man ikke formår at frigøre sig fra sammenhængen mellem ret og stat, idet det politiske system ikke tolererer en udvikling, som truer partiets magtmonopol. I de vestlige lande er det snarere det første, som er den praktiske risiko, med den voksende institutionalisering og den korporative udvikling, om gør samfundsprocesserne immune over for den "intervenerende" lovgivning.

I denne situation har retssociologer og retsteoretikere overalt i den vestlige verden diskuteret, hvad man kan og skal stille op. Her i landet udgav lektor J. Dalberg-Larsen f.eks. i 1984: Retsstaten, velfærdsstaten og hvad så?, der analyserer udviklingen fra det 19. århundredes retsstat med hovedvægten lagt på domstolenes afgørelser af, hvad der er i overensstemmelse med den individuelle ret og retfærdighed, til det 20. århundredes velfærdsstat, med hovedvægten lagt på administrationens afgørelse af, hvad der er i overensstemmelse med samfundsnytten. Da velfærdsstaten bliver et for kostbart redskab til produktion af social retfærdighed, og da den oven i købet har negativ effekt ved at udvikle et bureaukrati, som bliver et mål og ikke et middel, og som tillige virker uforudsigeligt og ukontrolleret gennem de korporative organer, bliver det store spørgsmål, hvad man kan stille op med samfundsorganisationen.

Det politiske systemskifte i 1982 blev gennemført under devisen: privatisering og effektivisering, ud fra de forudsætninger, at en reduktion af de offentlige budgetter var en betingelse for økonomisk genopretning, og at en "markedsøkonomisk" prioritering af politiske mål og ressourceforbrug giver den optimale kvantitative og kvalitative effekt.

Desuden er "decentralisering" og "medindflydelse" blevet slagord, som skal begrunde en overførelse af beslutningskompetencen til lokale myndigheder og til de personer og grupper, som berøres af ordningerne, hertil kommer anbefalingen af "uofficielle" midler til fremme af samfundets mål: information, overtalelse og aftaler mellem myndighederne og de private, hvor det er tvivlsomt, hvor grænserne går og hvad man vil kunne opnå gennem en retlig afgørelse. Også positive "sanktioner" i form af belønninger, offentlige tilskud eller andre økonomiske midler, såsom skatteafgiftspolitik eller takstpolitik for offentlige eller halvoffentlige ydelser (postvæsen, DSB, forsyningsvirksomheder) er anvendelige midler til samfundets politik.

RETTENS GRÆNSER

Sunde børn er nemme børn, og en sund sjæl findes i et sundt legeme.

Sådanne talemåder har naturligvis en vis støtte i almindelige menneskelige erfaringer og forudsætter dels et samspil mellem sjæl og legeme dels en sammenhæng mellem sundhed og godhed.

Og det har altid været et hovedproblem for moral- og retsfilosofien, om mennesket fra naturens side er godt, og om det altid er samfundets skyld, når menneskene gør noget ondt.

Hvis menneskene nemlig er gode, behøver man ingen retsregler og sanktioner for at lede dem ad den rette vej; hvis de derimod er onde, skal de tugtes med regler og straffe.

En af de første som gjorde sig klare tanker om sagen, var den græske filosof Aristoteles, som 3-400 år før vor tidsregning mente, at mennesket er et "zoon politikon", et socialt dyr, men i modsætning til andre dyr tillige et fornuftsvæsen. Det dobbelte menneskebillede er i forvejen tvetydigt og kompliceres endnu mere af lighedstegnet mellem "socialt" og "politisk"

"Politisk" kommer af "polis", som er navnet på den græske bystat, som Athen var eksemplet på, og som Aristoteles mente var den "rette" samfundsform, der derfor dels gør menneskene lykkelige, dels får dem til at handle rigtigt. Det er altså efter denne opfattelse bestemte styreformer, som appellerer til menneskets sociale natur.

Datidens Athen havde et areal som Fyn og en befolkning som Århus, hvoraf 10% var slaver, og af resten havde kun mændene og ikke børn og kvinder politiske rettigheder. Til gengæld er demokratiet (folkestyret) den rette styreform for en sådan, idet menneskene kun bliver tilfredse, når de selv får lov til at være medbestemmende, men demokratiet skal være styret af regler, idet folkeforsamlingens beslutninger ellers kan blive resultatet af tilfældige folkestemninger.

Den ældre samtidige, Platon, mente omvendt, at staten skulle ledes af filosoffer og værnes af politi og soldater, for at sikre fornuftens indflydelse på samfundslivet.

Den kristne kirke var i de urolige tider i den tidlige middelalder af gode grunde tilbøjelig til at tilslutte sig Platons menneskesyn og Augustin gik ud fra den syndige natur, som skal tugtes til lydighed. Efterhånden som landenes og kirkens forhold stabiliseredes i det 12. århundrede, overtog kirken Aristoteles´ filosofi, og Thomas Aquinas vendte tilbage til menneskets fornuft og sociale natur og magt til at skabe sine egne regler, indenfor rammerne af Guds lov.

Med reformationen i 1500-tallet vendte den protestantiske kirke tilbage til troen på menneskets syndighed, Vorherres nåde og fyrsternes ret og pligt ti at tugte synden. Siden har der eksisteret dette skisma mellem den katolske og den protestantiske mennske- og samfundsopfattelse, og det er da også den engelske protestantiske filosof, Thomas Hobbes, der i midten af 1600-tallet formulerede den moderne enevældes teori, herunder den danske fra 1660: Hvis der ikke findes en stærk statsmagt, vil menneskene, som af naturen er ulve, udkæmpe en alles krig mod alle.

Man må erindre sig at dette mørke menneskesyn kan skyldes en truende borgerkrig i England, idet Hobbes var enig med sin samtidige nederlandske kollega, Hugo Grotius, om at menneskene fra naturen har den individuelle frihed til at indgå en "samfundskontrakt", men medens Grotius i den katolske tradition troede på menneskets sociale natur og en fælles menneskelig "naturret", mente Hobbes at menneskene i egen interesse ville lægge deres frihed i hænderne på en enevoldskonge, som skulle sikre ro og orden i samfundet.

Med den stigende velstand i det 18. århundrede fik troen på demokratiet og menneskerettigheder, vind i sejlene, og den amerikanske grundlov fra 1776 bygger som bekendt dels på menneskerettighederne dels på magtadskillelsen mellem den

lovgivende, den udøvende og den dømmende magt. Den franske revolution fra 1789 byggede på samme ideer, men den endte jo i Napoleons diktatur.

Demokratiets teoretikere havde i 1700-tallet forestillet sig den politiske proces som resultatet af en fornuftig debat mellem oplyste mennesker, og oplysningen lagde da også navn til denne tidsalder, der igen troede på den menneskelige fornuft. Indtil det i slutningen af 1800-tallet blev åbenbart, at ikke alle mennesker er lige selvom de måske er lige oplyste, og at ikke alle mennesker derfor har samme interesser.

At det reelle demokrati derfor ville blive en kamp mellem modstridende interesser uden hensyn til overordnede værdier, indså den franske filsof, Toqueville, som i begyndelsen af 1800-tallet studerede det amerikanske demokrati og forudså at dette ville ende i egoisme og materialisme. Det var den samme bekymring, som førte f.eks. Søren Kierkegaard til at afvise demokratiet og Goldschmidt til at advare mod disse konsekvenser.

1800-tallets demokrati var især optaget af at beskytte individernes "rettigheder" mod statsmagten, og "retsstaten" eller "natvægterstaten" var betegnelsen for en stat, som kun skulle sikre en indre og ydre fred og overlade den private økonomiske og personlige aktivitet til de privates egen retsstiftelse ved aftaler. Da det imidlertid blev klart, at markedsmekanismen ikke skabte lige muligheder, fordi nogle var mere lige and andre, udvikledes dels partisystemet i parlamentet - dels ideen om en "velfærdsstat", som i kraft af statens indgriben ved lovgivning skal forøge ligheden og velfærden. Allerede i slutningen af forrige århundrede indførte Estrup-styret efter Bismarcks prøjsiske forbillede såvel alderdoms- som syge- og ulykkesforsikring. Men det var først med den voksende samfundsøkonomi i det 20 århundrede og især i tiden efter Anden Verdenskrig at "velfærdsstaten" er blevet muliggjort.

Allerede i slutningen af forrige århundrede stod det klart, at ikke alt kan styres ved lov, hverken kønsdrift eller jernbanedrift. Og i nutiden har selv en af velfærdsstatens ingeniører, svenskeren Gunnar Myrdal, udnævnt svenska folket til at være en samling småsnydere og småforbrydere, fordi det er blevet almindeligt at modarbejde skatte-restriktionssystemet som simpelt selvforsvar i takt med skattetrykkets stigning og restriktionernes menneskekærlige vækst.

1970'erne og 80'erne har overalt i verden afsløret velfærdsstatens dilemma i de stigende offentlige udgifter, der altid er privat indtægt for stærke interessegrupper og derfor vanskeligt kontrollable. Selv firkløverregeringen har ikke trods sit erklærede mål på fem år formået at standse væksten i de offentlige udgifter. Ikke blot de stærke interesseorganisationer, men også de private betaler højtkvalificerede eksperter for at finde smut- og udveje af de ubehagelige skatte- og restriktionslove og kortslutter alle systemer og foretager regulære byttehandler eller udfører "sort arbejde" i videste forstand. Det er det, som er kaldet "konsekvenssamfundet", og som har ført til en tilsanding af de økonomiske systemer i øst som i vest.

Heroverfor har nyliberale filosoffer og økonomer anbefalet at nedprioritere lighedsprincippet for at opnå en større frihed og dermed en større rigdom til fordeling, i stedet for en større og større lige fattigdom. Som Viggo Kampmann sagde i slutningen af 50'erne, da man diskuterede forretningslivets afskrivningsregler: Lad os spænde kapitalisterne for samfundets vogn.

Vi må erkende, at menneskene ikke er blevet bedre fordi de er blevet mere oplyste, men at de i stedet benytter sig heraf til at modarbejde samfundets regler, når vitale interesser berøres, med det resultat at lovløsheden breder sig til samfundets forhold i almindelighed. Intet er så farligt for et samfund som at opretholde regler, der ikke hånd-

hæves, og derfor ikke bliver respekteret, idet demoraliseringen breder sig som mug på en rullepølse.

Det må i lyset af denne erkendelse være politikernes opgave at skabe styringssystemer, som appellerer til borgernes egen interesse i at handle socialt. "Privatisering" i den offentlige sektor betyder ikke, at hospitaler, politi og militær skal overlades til det private initiativ, men at offentlige institutioner styres så det ikke kan betale sig for borgerne at stille ubegrænsede krav til den offentlige service, idet behovet for "gratisydelser" i princippet er ubegrænset. Og i denne forstand er ydelserne gratis, når der ikke direkte betales et vederlag, selvom borgerne selv finansierer dem gennem skattevæsenet.

Forbruget af offentlige ydelser er som et sammenskudsgilde på en heste- og lærkeleverpostej, hvortil borgeren selv bidrager med lærkeleveren.

Det gælder altså bare om at indrette reglerne sådan de appellerer til borgernes egne interesser.

Men det er også lettere sagt end gjort.

HELHEDENS INTERESSER

Ordenes magi ophører som bekendt med at virke, når tryllekraften forsvinder. Derfor må Askepot forlade hofballet inden midnat, og derfor må genfærd og vampyrer være tilbage i deres grav inden hanegal. Det nytter ikke at svinge tryllestaven, efter at tryllestøvet er blæst af.

Her skal vi beskæftige os med rettens trylleri og følgerne af, at menneskene ikke længere tror på magien.

Den såkaldte "Skandinaviske Realisme" i retsfilosofien i første halvdel af dette århundrede gik ud fra, at rettens funktion også i nutiden er baseret på overtro og magi, og at ord som "ret" og "pligt" ikke har noget reelt indhold. Når retsreglerne alligevel virker, skyldes det altså, at befolkningen stik imod enhver sund fornuft "tror", at de er forpligtet af ret og moral. Den hermed sammenhængende værdinihilisme gør værdierne instrumentale for det politiske magtapparat og gør retten til et politisk styringsmiddel, et instrument til samfundsmæssig forandring. Instrumentet forudsættes at virke socialpsykologisk ind på befolkningens bevidsthed ved at "internalisere" de ønskede adfærdsindstillinger gennem autoritative befalinger understøttet af truslen om anvendelse af statens monopoliserede tvangsapparat.

Denne instrumentale opfattelse af retten som et middel til social forandring er ikke så gammel, som man skulle tro. Den oprindelige betydning af "etik" og "moral" er "det sædvanlige", og den primitive opfattelse er da også, at retten er sædvaneret, som ikke skabes, men "findes" af de "konger" og "ting" (domstole), som i den tidlige Middelalder administrerer retten. Kun kirken havde i kraft af sin guddommelige indgivelse kompetence til at skabe ny ret. En af de ældste danske retskilder, Kong Knud d. 6.'s manddrabsforordning fra år 1200, siger udtrykkeligt, at den i forordningen givne regulering af manddrabsforbrydelser ikke er ny ret, men en genopfriskning af den menneskelige erindring, selvom

det bemærkes i en bisætning, at kongen dog kunne have skabt den. Endnu i Fortalen til Jydske Lov i 1241 siges det, at loven er givet af kongen og vedtaget af folket.

Den instrumentale retsopfattelse har sin rod i den instrumentale menneskeopfattelse, der udvikles i Renæssancen i det 13.-14. århundrede. I Antikken og Middelalderen opfattes mennesket - som det endnu er tilfældet i Asien og Afrika - kollektivt, eller som Aristoteles (384-322 f.K.) benævnte det "zoon politikon". I kraft af sin sociale natur vil mennesket af sig selv indrette den "naturlige samfundsorden" og følge den "naturlige ret". Men, som det siges i Fortalen til Jydske Lov, hvis ikke kærligheden til Gud og retten kan lokke menneskene til det gode, så må frygten for øvrigheden og landets straffelov hindre dem i at gøre det onde.

I løbet af det 14. århundrede sejrede den individualistiske og instrumentale menneskeopfattelse i Europa, den stigende velstand i forbindelse med voksende handel og håndværk, der bryder med landbrugets naturaløkonomi og leder mod bydannelsens arbejdsdeling og pengeøkonomi. Mennesket frigøres fra den overleverede slægtsorganisation med dens objektive statusrelationer til en begyndende statsorganisation med dens individuelle kontraktsrelationer. Menneskets frihed sætter det i stand til at ændre både den fysiske omverden gennem teknologi, og den sociale omverden gennem love.

Denne udvikling kulminerer i 1600-tallet, da Hugo Grotius på én gang fuldender den middelalderlige katolske moralfilosofi med dens fremhævelse af menneskets "sociale natur" og "fornuftige væsen" og grundlægger den moderne naturret, og Thomas Hobbes radikalt tager konsekvenser af den nye tids behov for en stærk statsmagt for at forhindre, at de frigjorte mennesker fører en opslidende kamp, alle mod alle. Op gennem tiderne har der bølget en sådan strid mellem dem, der ud fra en positiv menneskeopfattelse lagde vægten på de selvregulerende mekanismer i samfundet, og dem, der ud fra en negativ opfattelse lagde vægten på øvrigheden og dennes sværd. Ikke mindst Luther og protestantismen har lagt

vægten på det sidste, og katolicismen på det første.

Hvorom alting er, så var man dog indtil begyndelsen af forrige århundrede så nogenlunde enige om, at retten i sidste ende var en del af moralen og havde en kerne af "naturret", som den positive ret må respektere. Det er først med den industrielle revolution, at retspositivismen slår igennem, dog i begyndelsen i en historisk forstand, idet retten findes udtrykt i og udviklet af "folkeånden", senere omformuleret til "folkeviljen", der under påvirkning af Schopenhauer fører Karl Marx og Rudolph v. Jhering til at anskue samfundsudviklingen som et resultat af stridende interesser i et dynamisk samfund. Medens Marx forlader sig på revolutionen som den eneste vej til "fundamentale forandringer", tror Jhering på, at det er muligt at ændre samfundet ved hjælp af retsregler.

I de fleste vestlige lande er det da også lykkedes gennem opbygningen af et effektivt lovgivnings- og statsapparat på trods af to verdenskrige at skabe et såkaldt "velfærdssamfund", baseret på idéen om den størst mulige lighed i fordelingen af samfundets værdier. I de seneste 20 år har der imidlertid vist sig forskellige tegn på, at udviklingen er gået i stå, og at den endog måske er på tilbagetog.

Hvis det er rigtigt, at samfundsudviklingen er gået i stå, og samfundene i stigende grad er blevet ustyrlige; hvis det er rigtigt, at sociale "sygdomme" såsom anarki og kriminalitet er vokset i omfang - hvad er så årsagen, eller årsagerne, til, at det er gået galt? Er det retsreglerne, der er noget galt med, bruger vi dem bare forkert? Er det fordi menneskene er blevet seende og derfor ikke længere tror på retsreglernes magi, at de er blevet virkningsløse?

Det er blevet almindeligt at tale om udviklingen fra "retsstaten" til "velfærdsstaten". I retsstaten er samfundets vigtigste opgave at skabe de retlige rammer om borgernes private viljesbestemte retshandlinger ved kontrakt og iøvrigt sørge for fred indadtil og udadtil; "natvægterstaten" har man kaldt den. "Retfærdigheden" er rettens idé, der

ganske vist må konkurrere med retssikkerhed og samfundsinteressen (Radbruch), men det er først med "velfærdsstaten", at "samfundsnytten" bliver samfundets ledende idé, efterhånden åbenlyst kombineret med en almindelig lighedsgrundsætning. Det bliver den overordnede målsætning for samfundsorganisationen i efterkrigstiden ved hjælp af socialovgivning, arbejdslovgivning, skattelovgivning og økonomisk lovgivning, senere tillige miljølovgivning, at regulere borgernes virksomhed på en sådan måde, at man opnår det størst mulige velfærd og den størst mulige lighed. Undervisningssystemet bliver det grundlæggende instrument til at skabe det intellektuelle grundlag for, at den samfundsmæssige produktion kan blive så stor som muligt, for at der kan blive så mange værdier som muligt til fordeling. Fordelings- og skattepolitikken bliver vigtige politiske midler ved siden af og i konkurrence med præstationsprincippet, som tidligere var det ideologiske grundlag for den private ejendomsret.

Når det 19. århundredes politikere ikke gennemførte væsentligt større samfundsmæssige reguleringer, var det utvivlsomt delvis af ideologiske grunde, tidsånden var konservativ, men konservatismen var også en nødvendig følge af staternes manglende økonomiske evne til endnu at påtage sig store opgaver, eftersom bruttonationalproduktet var ganske få procent af nutidens. Menneskene har altid haft en tilbøjelighed til at ville alt det, de kan!

Mennesket er af naturen et nysgerrigt og opportunistisk dyr, men i modsætning til andre dyr er mennesket ekstremt instinktfattigt og må derfor have andre midler til at organisere sit samfund. For lige fra Aristoteles i Antikken til Thomas Aquinas i Højmiddelalderen, Grotius i Oplysningstiden og til Immanuel Kant har man vidst, at mennesket er et samfundsvæsen, hvad det må være for at kunne overleve som art. Men "fornuften", eller snarere "bevidstheden", sætter mennesket i stand til at skabe kultur, herunder moral og ret, og skabe "det store samfund" til erstatning for "det lille samfund" af samlere og jægere, som svarer til vore gener,

som ikke er forandret i mange hundrede tusinder af år. Menneskets følelser vil derfor tilskynde os til at foretrække løsninger, hvis grundlag er følelsen for "det nære samfund", "participation" m.v., snarere end de løsninger, som kræves af fornuftens indsigt i det højteknologiske samfunds krav om professionalisme og kvalitet. Dilemmaet er, at det voksende uddannelsesniveau og den voksende velfærd og lighed stiller stigende krav til samfundets legitimation i medbestemmelse, på det tidspunkt effektivitetshensynet stiller maksimale krav til indsigt og overblik.

De politiske partier har mistet størstedelen af deres ideologiske kraft til de såkaldte "grønne bevægelser", der ikke ligesom politiske programmer indeholder et system af meninger om "det rette samfund", men i reglen kun føler sig ansvarlige over for en bestemt "sag": miljøet, atomkraft, hvaler m.v., og ikke tager samtlige interesser i betragtning. En velkendt absurditet viser, at det samme flertal af befolkningen ønsker offentlige besparelser og en bedre offentlig service, højere lønninger og begrænset inflation.

Måske skal dilemmaet søges netop i den omtalte vestlige individualisme, idet Japan, som har bevaret den kollektive individ- og samfundsopfattelse, ikke har vanskeligt ved at styre teknologien og samfundet, idet den organiske samfundsopfattelse får japaneren til at føle sig ansvarlig over for sin familie og sin arbejdsplads, som alle har interesse i overlever. Den vestlige socialisme fra Marx til nutiden er i princippet individualistisk og analytisk, idet den er baseret på individernes frivillige sammenslutning i interessegrupper, som kæmper om magten, og Jhering mente jo også, at retten er resultatet af en kamp mellem interesserne. Medens den japanske kultur er konsensus-orienteret, er den vestlige konfliktorienteret.

Det, som er det store problem i fremtiden, er, om japanerne må betale individualismens pris for teknologien og den analytiske menneskeopfattelse - mennesket opdelt i interesser, idet individualismen er teknologiens ideologiske funda-

ment. Eller om europæerne kan - og skal -lære af japanerne at skyde den hævdvundne kampmodel til side og forsøge at finde veje til varetagelsen af helhedens interesser. Men spørgsmålet er her, om sociale processer er reversible eller ej.

Vi skal måske heller ikke lære af japanerne at fortrænge alle klare afgørelser og at undgå klare retsregler med individuelle rettigheder og pligter, der gør retsafgørelser forudberegnelige, til fordel for "administrative retningslinier", som anvendes som middel til en diskretionær administration, som er uoverskuelig, ikke mindst for udlændinge, således at administrationen får uindskrænket magt til at tage opportunitetshensyn. Vi har selv i de seneste generationer set, hvordan den "korporative stat" har udviklet sig på basis af hensynet til at tage samtlige interesser i ed. Grænserne mellem den lovgivende og den udøvende magt er sløret i blandede råd og nævn, som oftest tillige har repræsentation fra de berørte interesseorganisationer. Resultatet er ofte en "blanketlov", som overlader til disse organer at træfffe en serie dispositioner ud fra hensynet til konsensus uden hensyntagen til individerne og samfundets videre interesser. På tilsvarende måde er regeringen ofte undergivet en løbende kontrol af stående parlamentsudvalg, hvad de seneste amerikanske høringer er udtryk for. Her kommer politikernes efterhånden fuldstændige afhængighed af medierne, især TV-mediet, til at lede mod en populisme, som gør en langsigtet og grundig politik meget vanskelig, idet politikere (helst) skal ønske at blive genvalgt.

Kombinationen af populisme, korporatisme og medbestemmelse fører uvægerligt til et voksende pres mod de offentlige finanser, idet ingen stærk organisation varetager helhedens interesser. Hermed vokser skattetrykket med en voksende interesse for "skattetænkning" i retning mod "konsekvenssamfundet", der består af individer, som kortslutter alle systemer for at undgå skat og bureaukrati. Den stigende oplysningsgrad sætter menneskene i stand til at spille mod

det politisk-retlige system med det resultat, at overtrædelserne ingen konsekvenser får, idet alle, som Gunnar Myrdal udtrykte det, bliver småsnydere, og myndighederne ingen chancer har for at forfølge alle. Konsekvensrisikoen vokser, idet ingen vil overholde regler, som andre ikke skal overholde. Fra de mindre breder tendensen sig til de større overtrædelser, indtil lovlydigheden som helhed går på hæld.

Som antydet tidligere tror jeg ikke på, at sociale processer er reversible. Menneskets bevidsthed hører vel til den "bløde virkelighed", der kan ændres, i modsætning til den biologiske natur, den "hårde virkelighed", der er underkastet naturlovene. Mentaliteten ikke alene kan ændres, den retlige organisation forudsætter ligefrem, at bevidstheden kan påvirkes af normer, der bygger på den dobbelte forudsætning om frihed: 1) Ansvar uden frihed er meningsløs, - som Kant sagde det: viljens frihed kan ikke bevises, men må forudsættes. 2) Hvis man ikke forudsatte, at bevidstheden kunne påvirkes af normative fakta, ville det være meningsløst i det hele taget at have regler - moralske som retlige.

Men bevidstheden styres ikke af fornuften i en lineær proces, men en dialektisk. Mennesket lærer af erfaringen ud fra en planmæssig kalkulation af den "fornuftige" adfærd. Som Friedrich Hayek udtrykker det: Den rationelle samfundsmodel og den utopiske idealtænkning er lige så farlig for mennesket som den naturlige ("det lille samfund"). Den eneste mulighed for på én gang at varetage hensynet til det store samfund og at undgå risikoen for stagnation eller terror ved fejlslagne samfundsprojekter er en trial-and-error model, som forudsætter den gensidige og uendelige tilpasningsproces af dispositioner foretaget af enkeltindivider ud fra en løbende korrektion af deres dispositioner på baggrund af deres erfaringer.

En sådan nyliberal samfundsmodel er også anbefalet af amerikaneren Robert Nozick i hans kritik af John Rawls' socialdemokratiske lighedsteori ("Justice as Fairness"). Nozick anbefaler nærmest minimalstaten (som har lighed med

det 19. århundredes "natvægterstat"); de amerikanske retsøkononomer af Chicago-skolen (Posner, Coase m.fl.) anbefaler også en markedsøkonomisk samfundsmodel ud fra den forudsætning, at retsreglerne i og for sig er overflødige, idet den mest effektive samfundsmæssige tilpasningsproces opnås ved at lade individer og grupper selv forhandle sig til rette om den mest fordelagtige løsning af interessekonflikterne. Den tyske retssociolog Niklas Luhman, har anlagt en lignende betragtning af retten som et socialt delsystem, som til stadighed tilpasser reglerne til den fortsatte udvikling af komplicerede samfundsprocesser.

Disse rets- og samfundsprocesser, der betragter retsreglerne som "refleksive", d.v.s. subsidiære i forhold til samfundets kultur, overser moralens og rettens normative side. Jeg kan som eksempel på fejlen i den retsøkonomiske betragtningsmåde benytte en simpel illustration: Tænk på to græsplæner, hver med sit skilt, på det ene står der: "Betrædning forbudt. Overtrædelse straffes med bøde på 10 DM". På det andet står der: "Betrædning er tilladt mod betaling af afgift på 10 DM". En økonom kan ikke se forskel på resultatet af folks færdsel på plænerne; men for en jurist er det klart, at der er forskel, og at forskellen er af normativ karakter. Formålet med de to skilte er forskelligt: I det ene tilfælde er formålet ud fra en prioritering af inkommensurable værdier at undgå en betrædelse, i det andet tilfælde er formålet ud fra en effektivitetsovervejelse af skaffe et maximum af materielle værdier.

Den utopiske marxist ville også sige, at retten tilhører superstrukturen og ikke den materielle basis, som bestemmer samfundets indretning, men den "realt eksisterende socialisme" i dagens Østeuropa erkender, at ideologiske og normative elementer også er sociale fakta, som ikke alene kan, men også skal, ligge til grund for samfundets styringsproces. Det moderne samfund kan altså ikke regressivt vende tilbage til tidligere tiders primitive uskyldighedstilstand: "tilbage til naturen"-idéen er en romantisk bevægelse, som ikke

kan redde det moderne teknologiske samfund fra undergang. De forskellige "grønne bevægelser" tilbyder ikke noget generelt svar på den rette værdiprioritering med bevarelsen af de goder, som de selv ikke vil give afkald på. Det gør ej heller de retsøkonomiske og systemteoretiske modeller.

Derimod er afvisningen af den styringsteoretiske identifikation af ret og stat vigtig. Erfaringerne i Østeuropa og Vesteuropa er ensartede: styringssamfundet, det "korporative" samfund, sander til - i ineffektivitet i Øst, og i ustyrlighed i Vest, under henholdsvis en "socialistisk" og en "demokratisk" styringsmodel. Som sagt tror jeg ikke, vi kan efterligne den japanske model med dens kollektive konsensus og disciplin baseret på administrative processer. Jeg tror, at teknologien for tid og evighed har ændret den menneskelige bevidsthed. Derfor tror jeg også, at japanerne i næste generation må sande, at individualismens dæmon er flyttet med teknologien ind i japanernes bevidsthed.

Jeg mener heller ikke, vi skal forsøge at efterligne den japanske succes. Prisen vil formentlig være for høj for europæerne, som ikke vil opgive forestillingen om det enkelte individs værdi som mål og ikke som middel for samfundets organisation og forestillingen om individuelle rettigheder, der såvel politisk som retligt får betydning, henholdsvis for den demokratiske samfundsorganisation og den retlige styringsproces. Hovedsagen må være en regelorienteret proces, der sikrer, at lige tilfælde behandles lige, og derfor gør konsekvenserne af egne dispositioner forudberegnelige.

Målet må være at planlægge og styre det moderne samfund således, at man bevarer fordelene ved såvel den overordnede værdiprioritering som den individuelle dispositionsfrihed. Herved opnår man at forene hensynet til legitimationen af samfundet i den enkeltes medbestemmelse med effektiviteten ved den overordnede styring ved at opfordre individerne til ved forfølgelsen af egne formål at handle i overensstemmelse med offentlige hensyn. Det, man i den moderne politiske ny-

liberale debat kalder privatisering, betyder ikke nødvendigvis, at private overtager sundheds- og socialvæsenet m.v. mod brugerbetaling, men blot, at der i styringen af de offentlige processer indgår mekanismer, som sikrer, at individerne prioriterer deres interesser ud fra almene hensyn og ikke maximerer deres krav til de offentlige ydelser og samtidig minimerer deres skattebetaling.

Ved en afbureaukratisering af samfundet vil regelmaterialet blive reduceret og dermed interessen i overtrædelser og risikoen for demoralisering af befolkningen ved den manglende kontrol og sanktionering af overtrædelserne. Hvis den offentlige styring i stedet baseres på uformelle midler til opnåelse af samfundets mål: information, overtalelse og overenskomster mellem offentlige myndigheder og private interessegrupper, vil man undgå de negative effekter af regelstyringen. Man kan endvidere anvende "positive sanktioner", d.v.s. belønninger i form af takstpolitik og skattepolitik i styringen af offentlige og halvoffentlige institutioner, f.eks. postvæsen, jernbaner og forsyningsselskaber. Den danske Nationalbanks kontrol med pengeforsyningen i Danmark foregår f.eks. i højere grad ved "frivillige ordninger" med Bankforeningen og ved særlige "økonomiske midler" snarere end ved retlig regulering og sanktioner.

Det ville imidlertid være utopisk at forestille sig, at den retlige organisation kan undgås i det moderne samfund. Den marxistiske teori om statens henvisnen i det fremtidige kommunistiske samfund er der ikke megen grund til at tro på, og med den retlige administration må man med nødvendighed bevare den negative sanktionering af lovovertrædelser, ellers ville ingen i længden rette sig efter retten. Men man kan indrette samfundet således, at man begrænser den retlige regulering mest muligt ved at lægge større vægt på den individuelle frihed end på lighed, som har været den ledende værdi i opbygningen af den moderne velfærdsstat. Hermed er ikke sagt, at den økonomiske effektivitet, og dermed kontraktsmodellen, skal afløse den retlige regulering, idet en

sådan model forudsætter en reel lighed i individernes strategiske position, som endnu ikke eksisterer og heller aldrig vil komme til at eksistere. Den reelle lighed mellem borgerne opnår man kun ved at stille dem ulige, men lige over for loven.

Store dele af den retlige regulering er allerde overladt til "kollektive overensksomster". Dette er i det væsentlige tilfældet med arbejdsretten, der i de fleste lande bygger på sådanne overenskomster og kontrolleres af faste voldgiftsretter. Det er også en almen erfaring, at menneskene er mere tilbøjelige til at overholde påtagne end pålagte pligter. Men også størstedelen af den nationale og internationale omsætning sker på grundlag af "Almindelige Kontraktsvilkår", med voldgiftsklausuler. Størstedelen af privatretten beror på "privat retstiftelse" og samfundets rolle bliver blot at beskytte forbrugere og andre svage kontrahenter mod misbrug ved hjælp af "generalklausuler". Domstolene har altså overtaget en del af lovgivningens funktion.

Tilbage bliver imidlertid statens administrative interventionslovgivning, der - i samme ånd - bør indrettes således, at den appellerer til den privates egne interesser i at handle til samfundets gavn. En tidligere dansk socialdemokratisk statsminister udtrykte for 25 år siden denne tankegang i en debat om erhvervslivets afskrivningsregler: Lad os spænde kapitalisterne for samfundets vogn.

Da oplysningen har udryddet almuen og dermed troen på magi, ligesom det elektriske lys har udryddet nisserne, er det blevet vanskeligere at styre menneskene med retsregler, hvorimod det formentlig aldrig bliver vanskeligt at overtale mennesket til at søge sin egen fordel, selvom den også kommer til at gavne samfundet.

SELVSTYRE

Det mærkelige ved den pludselige debat om det kommunale og især amtskommunale selvstyre, er ikke, at den er opstået, men snarere at den ikke er kommet for længe siden.

Ser man sagen i lyset af den mangeårige debat om universiteternes styrelseslov, som blev kalkeret over den kommunale styrelseslov, falder mange ting på plads.

Begge love trådte i kraft i 1970/71 og er udgået af 60'ernes nærdemokratiske ideologi. Kimen til det fælles skibbrud var, at reformerne både kom for sent og for tidligt, og både gik for vidt og ikke var vidtgående nok.

Men først og fremmest havde man ignoreret erfaringer, Jugoslavien havde indhøstet efter i efterkrigstiden at have overladt styrelsen af sit erhvervsliv til lokale arbejderråd. Der var tale om en konsekvent nærdemokratisk "styringsmodel", den som i den hjemlige debat i 60'erne blev kaldt "industrielt demokrati", som ikke drejede sig om styringen af erhvervslivet, men om overskudsdelingen.

Jugoslaverne gjorde tidligt den erfaring, at arbejderne var tilbøjelige til at drive virksomheden ud fra egne kortsigtede interesser. De var tilbøjelige til at bevilge hinanden et maksimum af fordele og et minimum af pligter og til at undlade at foretage tilstrækkelige afskrivninger og investeringer i produktionsapparatet, idet arbejdernes valgte ledelse ikke havde nødvendig kompetence og autoritet til at varetage langsigtede og almindelige samfundsinteresser.

For at råde bod herpå indsatte det kommunistiske system først lokale, siden regionale og til sidst centrale kontrollanter for successivt at varetage overordnede interesser, indtil beslutningskompetencen havnede i det centrale bureaukrati.

Administrationen af "Verdens mest demokratiske styrelseslov" for de højeste læreanstalter har gennemgået samme ubønhørlige udviklingslov. Alle betydningsfulde beslutninger

træffes nu centralt af undervisningsministeriets direktorater. Først blev universiteterne frataget budgetkompetencen, efter at det havde vist sig, at de styrende organer ikke var i stand til at fordele midlerne ud fra samfundets interesser, men ud fra lokale magtforhold. her var den reelle magt fra de deltagende forskellige "medarbejdergrupper": videnskabeligt og ikke-videnskabeligt personale og studenter gået over til interesseorganisationerne, som naturligvis handlede ud fra egne interesser.

Der blev iværksat en drastisk adgangsregulering og en "budgetmodel", som fordelte pengene mellem institutioner, fakulteter og institutter ud fra behovet for undervisning efter studentertal. Da universitetets organer, som for lærernes vedkommende bestod af personer, der både var kolleger og konkurrenter, idet professorernes særlige indflydelse og ansvar var bortfaldet, var det vanskeligt at opretholde tilstrækkelige kvalitetskrav. Efterhånden indførtes skrappe ansættelseskrav. Da det alligevel var vanskeligt at sikre en tilstrækkelig forskning, har man nu oprettet et særligt forskningsdirektorat og vil formentlig styre forskningen gennem særlige udvalg. Skridt for skridt er det lokale selvstyre blevet tømt for indhold og har udviklet sig til samarbejdsudvalg, idet de faglige bedømmelser reelt foretages af sagkyndige udvalg.

Det gik altså som det måtte gå, fordi politikerne enten troede eller lod som om de troede at interessegrupper kan træffe beslutninger ud fra ideelle hensyn, og at individer vil tage hensyn til andres interesser, selv om det ikke er nødvendigt. Det er vel mentalhygiejnisk set sundt at være pessimist, fordi man sjældent bliver overrasket og altid glædeligt. Alligevel ville jeg ønske, at jeg ikke havde fået ret i mine pessimistiske forudsigelser i begyndelsen af 1970'erne.

Det samme kan jeg sige om mine pessimistiske forudsigelser om den kommunale reform i slutningen af 1960'erne, da jeg

befandt mig i centrum af indlemmelsesdebatten som medlem af et lokalt sogneråd. Dengang var den daværende amtmand over Århus Amt fortaler for bevarelsen af forstadskommunernes selvstændighed, medens Århusborgmesteren argumenterede for indlemmelse. Ingen af parterne var interesseret i forslaget om at bevare det lokale selvstyre og overbygge det med et samarbejdsorgan, som kunne varetage helhedens interesser i social-, sundheds- og skolevæsen samt trafik- og byudvikling og finansieringen heraf.

Efter et tragikomisk mellemspil med indlemmelsen af Skejby og Lisbjerg sogne, som gav Århus Kommune den ønskede plads men ingen skatteydere, fik vi kommunestyrelsesloven, som løste problemerne radikalt ved at sammenlægge forstads- og oplandskommunerne med byen og ophæve de lokale sogneråd. Samtidigt udvidedes Århus Amtskommune til at omfatte de tidligere Skanderborg og Randers Amter.

Dette mønster fulgtes overalt og førte til en fuldstændig ændring af det adminitrative Danmarkskort med et stærkt reduceret antal storkommuner og nogle få regionale amtskommuner. Teorien var selvmodsigende. De lokale interesser, man ville styrke, blev sat ud af spillet, idet der ikke er nogen realitet i, at borgerne i de tidligere forstads- og oplandskommuner har indflydelse på storkommunens styrelse. Derimod har lokale interessegrupper og politiske græsrodsbevægelser fået mulighed for at påvirke de lokale afgørelser, idet lokalpolitikerne står svagt over for sådanne direkte pres fra personer, som ikke har politisk mandat eller ansvar.

Medens kommunerne er for store til at sikre reelt lokalt selvstyre, er amterne for små. Havde man i 1970 kunnet forudse den teknologiske udvikling, som gjorde det muligt ved anvendelse af EDB-teknik at varetage den overordnede styrelse for hele landet, havde man utvivlsomt sparet den fordobling af det lokale bureaukrati, som den nye amtsadministration har udviklet sig til med forsinkelse og fordyrelse af administrationen og uden den retssikkerhed, som er tilsynets opgave. Afgørelsen ligger i hænderne på politikere

og på embedsapparatet.

Retfærdighedskravet har da også gennemhullet ideen i det lokale selvstyre. Netop fordi den moderne velfærdsborger ikke vil finde sig i standardforskelle i de forskellige dele af landet, har man gennemført en central regulering og en deraf nødvendigt følgende økonomisk udligningsordning.

Eftersom det kommunale selvstyre ikke har reelt indhold, og den amtskommunale overbygning er et overflødigt omsvøb, er det sikkert rigtigt, at skulle man begynde forfra med at organisere Danmark, kunne man ikke drømme om at lave det, som det er blevet. Det forekommer på den anden side inkonsekvent, at statens administration af store dele af hospitalsvæsenet, vejvæsenet og skolevæsenet er blevet udloddet til amterne, medmindre der er tale om en veltilrettelagt provokation, som skal bruges til at demonstrere amternes utilstrækkelighed og tjene som argument for deres ophævelse.

Mest sandsynligt er nok, at der ikke er en sådan "fornuftig" plan med statens dispositioner, der derfor snarere må ses som et udtryk for manglende enighed mellem partierne, hvoraf især Socialdemokratiet og Venstre har politisk interesse i at bevare og udbygge det lokale selvstyre, som partierne da også - ligesom SF - taler for i lyriske vendinger, medens de konservative af ligeså forståelige grunde taler mere koldsindigt om "det nære samfund"

Det fremgår forhåbentlig af det foregående, at demokratiet og især nærdemokratiet har trange kår i en tid, hvor beslutningerne kræver et maksimum af sagkunskab og effektivitet af hensyn til helhedens interesser. Men dilemmaet er netop, at legitimationen af demokratiet i vort højtuddannede samfund kræver et maksimum af medindflydelse. Vi har set denne bevægelse ført frem i 60´erne gennem det såkaldte ungdomsoprør, hvorfra den er ført ind på de højere uddannelsesinstitutioner, og i den lokale styrelse og administration.

Begge steder har den ført til vanskeligheder med at

forene lokale og - egoistiske - interesser med helhedens tarv, og med at forene "effektivitetshensynet" med hensynet til retssikkerhed og retfærdighed i betydningen lighed.

Det er urealistisk at forestille sig, at den kommunale styrelseslov ændres radikalt, lige så lidt som styrelsesloven for de højere uddannelsesinstitutioner. Der er for megen prestige knyttet til den bagvedliggende ideologi. I stedet vil man utvivlsomt se en tiltagende centralisering af beslutningsprocessen, således at det kommunale og amtskommunale selvstyre, ligesom universiteternes, bliver en form uden indhold.

HABILITET

At man ikke kan være dommer i sin egen sag, kan enhver forstå.

Upartiskhed betragtes som en ufravigelig betingelse for parternes villighed til at respektere en afgørelse i en interessetvist, og hvem kan være upartisk i sin egen sag.

Den moderne stat er grundlagt på ideen om, at magten i samfundet skal fordeles for at undgå misbrug. Parlamentet trækker på befolkningens vegne almindelige grænser for handlefriheden i form af love, medens en regering sørger for den daglige administration af lovene. Domstolene har til opgave upartisk at afgøre konflikter, ikke alene mellem borgerne indbyrdes, men også mellem borgerne og "staten". Domstolene skal altså holde administrationen på plads inden for lovens grænser og parlamentet inden for Grundlovens rammer.

Dommerne er derfor sikret en fuldstændig uafhængighed og en rimelig god økonomi - især i England - for at man kan stole på, at de ikke lader sig lede af uvedkommende hensyn. Der findes derfor særlige regler om, at dommeren i visse situationer skal vige sit sæde, hvis der er grund til at betvivle hans uafhængighed (habilitet). Det drejer sig især om tilfælde af, at han eller nære familiemedlemmer er part i sagen eller har interesse i dens udfald, eller at han har deltaget i sagens afgørelse i en tidligere instans.

Derimod berører det ikke hans habilitet, at han i en anden embedsvirksomhed har haft med sagen at gøre, når der ikke er grund til at tro, at han har interesse i dens udfald. Et af de tilfælde, som har været fremme i pressen den seneste tid, er netop et sådant tilfælde af, at en undersøgelsesdommer, der har afsagt fængslingskendelse i en sag, senere kommer til at afsige dom i sagen. I sådanne tilfælde har man normalt skønnet, at der ikke forelå inhabilitet.

Denne klasiske samfundsmodel er efterhånden afløst af et bu-

reaukratisk samfund, hvor retssikkerheden ikke længere er det afgørende hensyn ved sagsbehandlingen, som i højere grad bliver dikteret af effektivitetshensyn. Den klassiske samfundsmodel var nemlig bygget på ideen om individernes rettigheder, som staten kun kunne indskrænke, når vitale samfundshensyn stod på spil. Man har kaldt denne statsteori for teorien om "natvægterstaten".

I natvægterstaten er retten ikke et redskab til forandring, men en beskyttelse af individuelle rettigheder. Med den teknologiske udvikling afsløredes det dog, at ikke alle individer havde den samme strategiske position, selv om de havde samme rettigheder, og da teknologien samtidigt gjorde det muligt at ændre på situationen ændredes samfundsopfattelsen tilsvarende, således at velfærdsideen anerkendtes som konkurrerende med rettighedsideen, og retten blev det vigtigste redskab til at opnå dette formål.

I begyndelsen bestræbte man sig på at formulere retsreglerne så klart og tydeligt som muligt for at fastholde retssikkerheden, idet det jo kun er muligt for borgerne at rette sig efter loven, når den er kendelig og forståelig.

I jo højere grad samfundet ønskede at dirigere udviklingen i en bestemt retning, desto vigtigere var det, at administrationen kom til at bestå af sagkyndige og eftersom det er vanskeligt på forhånd at angive hensigtsmæssighedens veje i detaljer blev det mere og mere almindeligt at parlamenterne ved en såkaldt "blanketlov" eller "bemyndigelseslov" overlod til administrationen at opbygge et sagkyndigt apparat og at træffe de beslutninger, som efter apparatets skøn var bedst egnede til at opnå det tilstræbte formål.

Overgangen fra retsstat til forvaltningsstat har fået dybtgående følger for det moderne samfund, idet den traditionelle opdeling af statsmagterne i hinanden afbalancerede kræfter er blevet afløst af udvalg og nævn med et blandet lovgivende og udøvende indhold.

I Folketinget er oprettet en serie stående udvalg, som løbende styrer regeringens handlinger, ikke bare finansud-

valget og det udenrigspolitiske nævn, men retsudvalg, miljø-udvalg m.v. som dikterer regeringens politik indtil de mindste detaljer. Omvendt er statsadministrationen blevet udbygget med et system af udvalg bestående af politikere, erhvervsfolk og tjenestemænd, som i fællesskab udøver blanket- eller bemyndigelseslovgivningen i overensstemmelse med udvalgets skøn over, hvad lovenes tilkendegivne formål kræver.

Det siger sig selv, at domstolene kun i begrænset omfang kan udøve deres kontrolfunktion i denne situation, hvor lovgivning og administration samvirker om at virkeliggøre et politisk formål efter et skøn og ikke efter et sæt af regler. Når individerne ikke er udstyret med rettigheder, men er underkastet administrationens skøn - ligegyldigt hvor ædelt et formål det tjener - svækkes retssikkerheden især for de svage. Socialreformen, der i vidt omfang afløste en lovgivning baseret på formelle rettigheder med et omfattende skøn over klienternes behov, er, som vi ved, ikke altid kommet de trængende til gode.

Herved nærmer vi os den anden og i nutiden mest åbenbare svaghed i velfærdsstatens funktion: Den kommunale og amtskommunale administration. Det kommunale selvstyre var oprindeligt udtryk for lokalsamfundets varetagelse af egne almindelige interesser, medens det i velfærdssamfundet i det væsentlige er blevet et decentraliseret led i statsadministrationen, eftersom social-, sundheds- og undervisningsvæsenet, der udgør størstedelen af kommunernes budgetter, administreres efter almindelige normer og med en statslig udligningsordning. Den seneste tids bloktilskudsordning og statslig begrænsning af kommunernes beskatningsmuligheder, fuldender billedet af denne situation.

Den kommunale og amtskommunale administration er overgået fra at være en politisk til at være en administrativ organisation, uden at dette har fået konsekvenser for sagsbehandlingen, der stadig såvel i rådene som i de faste

udvalg ligger i hænderne på de politiske partier og ikke på embedsmænd, der stadig i princippet forvalter ministeriernes sager. Herved forstørres den usikkerhed for borgernes retssikkerhed, som allerede findes i statsadministrationen med den omtalte "korporatisme" (sammenblanding af lovgivning, administration og interesseorganisationer) og "blanketlovgivning".

I den seneste tid er der da også fremsat en sønderlemmende kritik af den kommunale og amtskommunale administration. Departementschefen i finansministeriet har rettet et frontalangreb mod de lokale råds saglige inkompetence og mangel på overblik i administrationen af den i det moderne velfærdssamfund nødvendigvis komplicerede og indgribende regulering. I en disputats for nylig forsvaret ved Københavns Universitet har lektor Sten Rønsholt fremhævet en anden svaghed ved den kommunale administration: Risikoen for sammenblanding med private og politiske interesser i den offentlige forvaltning.

De, der i de lokale råd og udvalg er med til at træffe beslutninger, som er vigtige for de berørte borgere, er meget tæt på de lokale interesser, der ud fra lokale erhvervsmæssige og politiske hensyn ønsker at påvirke beslutningsprocessen. Disse interesser kommer altså til at sidde med til bords og til at dømme i egne sager. Det er det, som indledningsvis kaldtes inhabilitet. I den lokale administration er inhabiliteten altså nærmest blevet reglen og ikke en undtagelse, som ulovliggør beslutningerne, som vi så det for dommeres vedkommende.

Mens der tidligere var en tilbøjelighed hos tilsynsmyndigheden, d.v.s. indenrigsministeriet, til at anvende almindelige regler eller principper, når man tog stilling til rådsmedlemmernes habilitet, har man i stigende grad taget bestik af udviklingen og ladet sin afgørelse afhænge af en konkret vurdering af den pågældendes interesse i den enkelte sags afgørelse. Mens det tidligere var naturligt at anse en ejendomsmægler for inhabil til som rådsmedlem at deltage i

sager om kommunale ejendomshandler og en skolelærer for inhabil i sager vedrørende skolespørgsmål, lægger ministeriet i stigende græd vægten på en konkret vurdering af interessens styrke. Denne udvikling er åbenbart i strid med retssikkerheden, idet borgerne vanskeligt kan trænge igennem de konkrete omstændigheder, og derfor, - som Cæsar i sin tid, da hans kones troværdighed blev bestridt skiltes fra hende, idet der ikke burde være tvivl om Cæsars hustrus dyd - må anse muligheden for misbrug for tilstrækkelig til inhabilitet.

At der er tale om et alvorligt og principielt problem viser også aktuelle tilfælde: Rådkvindens iver efter at skaffe sig en politisk gevinst i den herostratisk berømte sag om "det grønne vand" i Lystrup kostede den sagesløse boligforening en udgift på 400.000 kr. til meningsløse undersøgelser, og sørgmunter var også sagen om den "radioaktive losseplads"

I en anden konkret sag traf et af amtets faste udvalg afgørelse i en sag, som i første instans var afgjort af et mindre kontor i en kommunalstyrelse, hvori en af udvalgets valgte politikere var ansat som assistent. Indenrigsministeriet anså ikke beslutningen for ulovlig, idet man gik ud fra, at den pågældende politiker ikke personligt havde deltaget i den kommunale sagsbehandling. En sådan sagsbehandling efterlader ikke borgerne med den fulde tillid til dydens ubesmittethed, idet den ansattes dobbeltloyalitet burde være et tilstrækkeligt argument for inhabilitet, når de pågældendes partifælle i kommunalbestyrelsen til al overflødighed var bosat i det berørte lokalområde.

Der saves af mange flittige hænder i den gren, hvorpå det lokale selvstyre sidder.

IV VIDENSKAB OG SAMFUND

IDEOLOGI OG VIDENSKAB

Sociologien er læren om samfundsforholdene og er efter omstændighederne en videnskab, nemlig når sociologer anvender videnskabelige metoder i deres beskrivelser af samfundsforholdene. Og hermed har vi allerede stukket hånden langt ind i en krudttønde! For hvad er videnskab, og hvad er beskrivelse?

Når man er kommet i tvivl om disse helt fundamentale forudsætninger for videnskabelig virksomhed, skyldes det den videnskabsteoretiske eller videnskabsfilosofiske diskussion, der i de senere år er rejst af den såkaldte "ideologikritik" eller "kritiske videnskab". Denne retning, som især har søgt inspiration hos Frankfurter-sociologerne T. Adorno og Jürgen Habermas for ikke at tale om H. Marcuse, har rettet sin kritik mod den såkaldte videnskabelige positivisme, som antages at gå ud fra muligheden af en forudsætningsløs og objektiv erkendelse. Hertil siger ideologikritikken, at der ikke findes nogen forudsætningsløs erkendelse, og at det ikke er muligt at give nogen objektiv beskrivelse. Al erkendelse er afhængig af den erkendendes bevidsthed, der kun sætter ham i stand til at se det, som han i forvejen venter eller ønsker at se. Det samme gælder beskrivelsen: Vi har kun vort sprog, der er præget af vore vurderinger og anskuelser som redskab til beskrivelse af virkeligheden omkring os. Vor bevidsthed, d.v.s. vore forestillinger om og vurderinger af omverdenen præger vor sproglige beskrivelse af denne, medens omvendt sproget virker tilbage på og præger vor bevidsthed, der kun eksisterer intellektuelt i sproglig og begrebsmæssig form. Man taler her om den "hermeneutiske cirkel", d.v.s. det paradoks, at bevidstheden kommer før sproget, medens sproget omvendt bestemmer bevidstheden. Det er den gamle historie om ægget og hønen, der begge forudsætter hinanden!

Et aktuelt eksempel på den sproglige beskrivelses afhængighed af forudfattede meninger er læserbrevdiskussionen for nylig om begrebet "henrettelse" i forbindelse med beskrivelsen af "Sorte Septemebr"s drab på tre europæiske diplomater. Opfatter man "Sorte September" positivt, vil man beskrive dem som "partisaner" eller "frihedskæmpere" og deres drab som "henrettelse", der leder tanken hen på en legal eksekution af en af retslige instanser idømt dødsstraf. Opfatter man dem derimod negativt, vil man beskrive dem som "terrorister" eller "forbrydere" og deres drab som "likvidation" eller "mord".

Det er altså en erfaring, at den sproglige beskrivelse ikke er "objektiv", men afhængig af vurderinger, som igen har sammenhæng med den beskrivendes anskuelser, holdninger, og ideer eller med andre ord af den beskrivendes ideologi. Al erkendelse og beskrivelse er altså ideologisk. For så vidt er der i øvrigt ingen større meningsforskelligheder inden for de forskellige videnskaber og deres udøvere. Der er ingen videnskabsmænd, som siden Kants kritiske erkendelsesteori o. 1800 for alvor har villet hævde, at erkendelsen er helt objektiv. Derimod har den såkaldte positivisme været tilbøjelig til at ville indskrænke den videnskabelige virksomhed til at omfatte sådanne områder, at resultaterne så at sige kan vejes og måles eller udtrykkes i matematiske størrelser. Man har af hensyn til sikkerheden i de videnskabelige udsagn villet afvise enhver form for vurderinger som genstand for videnskabelig virksomhed. Smag og behag er et personligt anliggende, som ikke kan diskuteres.

Det er klart, at en sådan "kvantificerende" metode er velegnet til at undersøge og beskrive den naturlige omverden. Naturvidenskaberne har da også i de sidste 300 år været optaget af at veje og måle, og - hvor noget sådant ikke umiddelbart er muligt - som Galilei forlangte det: at gøre fænomenerne målelige. Det er umiddelbart indlysende, at en sådan beskrivelse af omverdenen i tal og formler ikke er en udtømmende beskrivelse. Der er et principielt ubegrænset

sæt af funktioner, som beskriveren kan tage som udgangspunkt for sin beskrivelse. Alligevel vil summen af disse beskrivelser ikke være identisk med det billede, som et fotografi eller et maleri vil give øjet, eller som en kombination af vore sanser og følelser vil give af f.eks. en elsket person.

Naturvidenskaben beskæftiger sig altså kun med funktioner og prætenderer ikke at give et udtømmende, endsige "sandt" billede af virkeligheden. Man kan heller ikke bebrejde naturvidenskaben, at den ikke gør det. Dens største udøvere, såsom Albert Einstein, var fuldt på det rene med, at naturvidenskaben var andet og mere end et åndløst tælleri. Til den videnskabelige virksomhed hører tillige teoridannelsen og i sidste instans skabelsen af en kosmologi, d.v.s. en almindelig forklaring på sammenhængen i og udviklingen af den fysiske virkelighed. Og Einstein var ikke i tvivl om, at evnen til at se nye sammenhænge i virkeligheden eller et helt nyt verdensbillede, som det var tilfældet med relativitetsteorien og atomteorien, var beslægtet med den digteriske nådegave. På den anden side var han heller ikke i tvivl om, at der er den fundamentale forskel mellem et digt og en videnskabelig hypotese, at sidstnævnte - hypotesen - i modsætning til førstnævnte er bestemt til at blive konfronteret med virkeligheden, medens førstnævnte - digtet - er bestemt til at tale direkte til vort følelsesliv.

Her er vi ved det fundamentale forhold mellem ideologi og videnskab. En videnskabelig teori (eller hypotese) og en ideologi er begge begreber, som angår mere eller mindre omfattende anskuelser eller meninger om fænomener i tilværelsen eller sammenhængen mellem sådanne. Forskellen mellem ideologi og videnskab er den, at den videnskabelige teori viger for virkelighedens kontrol, medens ideologien i stedet søger at påtvinge virkeligheden sit stempel. Inden for naturvidenskaberne spiller ideologierne naturligvis en rolle og har i hvert fald gjort det gennem tiderne. I middelalderen vogtede kirken over, at videnskaben ikke stillede upassende spørgsmål. Men også siden har naturvidenskaben ud fra

en almindelig forudsætning om tilværelsens almindelige indretning, som ikke blev efterprøvet, stillet en vis type spørgsmål og undladt at stille andre. Den gamle opfattelse, som går helt tilbage til antikkens store græske filosof og videnskabsteoretiker, Aristoteles, og som prægede middelalderens "metafysik", var den, at al menneskelig og naturlig virksomhed var formålsbestemt, hvorfor det gjaldt om at finde de "kræfter", som frembringer de af hensyn til formålet nødvendige forandringer. Da man senere fandt den rette forklaring på vort solsystems sammensætning og funktion, førte denne erkendelse til en mekanisk verdensopfattelse, som fik naturvidenskaben til uden diskussion at stille spørgsmål til tilværelsen om årsag og virkning uden at spørge hvorfra, hvorhen og hvorfor!

Det er en almindelig videnskabshistorisk erkendelse, at de øvrige videnskaber: de humanistiske videnskaber og samfundsvidenskaberne til enhver tid har været stærkt præget af den fremherskende orientering inden for naturvidenskaberne, omend der altid har været undtagelser. Da naturvidenskaberne var mekanisk orienterede, var de humane videnskaber det i samme grad; da naturvidenskaberne i forrige århundrede i vidt omfang koncentreredes omkring begrebet proces, d.v.s. udvikling, inden for kemi, biologi og elektricitetslære, fik det også indflydelse på de humane videnskaber, som blev historiske og idealistiske. Der er heller ikke tvivl om, at relativitetsteoriens principielle relativering, d.v.s opløsning af forudsætningen om den samtidige analyse og beskrivelse af virkeligheden med forskellige sæt af måleredskaber, har haft afgørende betydning for de humane videnskabers forståelse for erkendelsens principielle interessebundethed. Vi foretager os kun det, vi er interesseret i og i stand til at foretage os. Vi stiller kun de spørgsmål, vi er interesseret i og i stand til at stille, og får naturligvis kun svar på de spørgsmål, vi stiller. Når vi ikke forstår de svar, vi får, er det, fordi vi ikke kender de spørgsmål, der er stillet.

Med andre ord: Hvis tilværelsen forekommer os uforståelig og absurd, er det fordi vi ikke kender de faktorer i omverdenen eller os selv, som gør, at vi kan formulere de rigtige spørgsmål. Tilværelsen skal med andre ord fortolkes. Til brug for denne fortolkningsvirksomhed er det, at vore i forvejen eksisterende anskuelser og meninger - vore ideer - eller i form af sammenhængende idesystemer: ideologier, fungerer som fortolkningsbidrag og giver os færdige forklaringer på det, som vi oplever. Ideologierne formulerer med andre ord de rette spørgsmål og giver samtidig automatisk det rette svar. Ideologier er altså ikke alene noget positivt, men tillige en nødvendig forudsætning for, at vi overhovedet kan orientere os i tilværelsen. Ideologien er med andre ord det nødvendige redskab til skabelse af en menneskelig bevidsthed. Derfor er det naturligvis fatalt, hvis ideologien er falsk, idet der i så fald skabes en "falsk bevidsthed".

Men hvad vil det nu sige, at en ideologi er falsk? Ja, det kommer an på, i hvilken forstand man anvender begrebet ideologi. Ordet kan anvendes som betegnelse for en mere omfattende politisk ideologi, f.eks. en konservativ, en liberal eller en socialistisk ideologi, og således anvendes begrebet i samfundsvidenskaberne. Men det kan også anvendes som betegnelse for noget mindre, idet det kan anvendes om enhver urigtig forudsætning, som ligger til grund for forståelsen, forklaringen eller begrundelsen for en opfattelse eller en handling. I denne anvendelse af ordet, som er almindelig indenfor den ny-marxistiske ideologikritik, ligger der en principielt negativ opfattelse af begrebet, som identificeres med et misbrug af andres forestillinger til skabelse af "falsk bevidsthed", d.v.s. en opfattelse af tilværelsen eller sammenhænge heri, som man ikke "i virkeligheden" kan være tjent med.

Det springende punkt er herefter, hvad mennesket "i virkeligheden" eller "i sandhed" er interesseret i. Hvad der med andre ord er "det gode liv" for menneskene. Her er det,

at den "etablerede" samfundsvidenskab bliver svar skyldig, idet den må henvise til erfaringens vidnesbyrd, hvilket i denne henseende må blive den politiske virkelighed. Ingen samfundsvidenskabsmand vil benægte, at man ikke vilkårligt kan indrette samfundet uden hensyn til de socio-økonomiske forhold og til menneskets "natur". Samfundsorganisationen er med andre ord ligesom kulturen afhængig af produktionsforholdene. Det ville være meningsløst at påstå, at kultur og samfundsorganisation er de samme i primitive jægersamfund, nomadesamfund, landbrugssamfund og moderne industrisamfund. På den anden side ville det være lige så meningsløst at påstå, at der eksisterer et nødvendigt uviklingsforløb, eftersom erfaringen viser det modsatte. Derimod er det rimeligt at antage, at menneskene er tilbøjelige til at indrette sig på bestemte måder under visse givne produktionsforhold. F.eks. synes et kollektivt samfunds- og kulturmønster at høre sammen med primitive produktionsforhold, medens en individualistisk holdning hænger nøje sammen med en udviklet by-økonomi, medens det moderne produktionssamfund for så vidt er enestående, som det ikke tidligere har eksistreret i menneskehedens kulturhistorie.

Hvordan skal man nu fortolke menneskets "sande natur"? Ja, allerede for 2500 år siden søgte Platon dette svar på menneskets antropologi i en principielt diktatorisk stat. Han afviste sine forgængere: sofisterne, som var meget bedre end deres rygte, idet de ikke alene principielt var demokrater, men oven i købet troede, at samfunds- og kulturforholdene helt afhænger af menneskets frie valg. Mennesket har altså efter denne opfattelse ingen antropologi, ingen "sand natur". Sofisterne drog i øvrigt den radikale konsekvens af deres opfattelse, at de ikke alene - som nutidens videnskab - anså al erkendelse for at være relativ, men tillige udstrakte denne opfattelse til at omfatte moralen, således at der ikke med mening kunne tales om "godt" og "ondt" i almindelighed, men kun i forhold til et bestemt formål. Det forkommer umiddelbart, at nutidens "ideologi-kritikere" og "an-

tipositivister" kan finde ikke så lidt inspiration i det klassiske Grækenland, hvis man ville interessere sig for historien!

Også Platons elev, Aristoteles, søgte at indkredse menneskets natur. Som bekendt tog han i modsætning til Platon sit udgangspunkt i biologien og anså mennesket for at være et "socialt dyr" (zoon politicon). Det er baseret på antagelsen af, at mennesket på en gang er et individ og et samfundsvæsen. Senere socialfilosoffer (Thomas Aquinas o. 1200, Hugo Grotius o. 1600, Rudolf v. Jhering o. 1870) har i sociale brydningstider gang på gang formuleret denne sammensatte menneskeopfattelse.

I modsætning til socialismen, der principielt opfatter mennesket som et socialt væsen, og den klassiske individualisme og liberalisme, der principielt opfatter mennesket som individ, opfatter "socialliberalismen" mennesket som et ambifium med individuelle og sociale behov, der forudsætter en samfundsorganisation, der til enhver tid afstemmer disse behovs opfyldelse efter de herskende socio-økonomiske forhold i samfundet.

Videnskaben kan ikke tage parti for den ene eller den anden af disse ideologier. Men så længe ingen af ideologierne har kunnet dokumentere, at mennesket skal fortolkes i dennes eget billede, må videnskaben fortsat hævde både menneskets ret til at eksperimentere, hvilket bedst sker indenfor det tolerante demokratiske system, og sin egen ret til under virkelighedens kontrol at forske ud fra sine egne rimelige hypoteser. I modsætning til den naturlige er den sociale virkelighed ikke en hård, men en blød virkelighed. Samfundet kan forandres med ideologier og med magt.

Men erfaringen har også lært os, at man kan beherske alle en kort tid, at man kan beherske mange i længere tid, men at man ikke kan beherske alle altid.

SCIENTISME

Kritikken mod et videnskabsbegreb, som udelukkende henviser til naturvidenskaben eller til naturvidenskabens metoder, har altid gået på, at et sådant videnskabsbegreb er amoralsk, for så vidt det forudsætter - som den logiske empirisme - at følelser og dermed moralen (og æstetikken) som private og individuelle ikke kan være underkastet fornuftens kontrol: ´Smag og behag kan ikke diskuteres´. En sådan videnskabsopfattelse har ikke plads for en moral- og retsvidenskab undtagen i ren sociologisk forstand, d.v.s. en undersøgelse af den faktiske adfærd. Behaviourismen er den eneste acceptable form for psykologi. Litteratur og kunst kan dårligt nok være genstand for nogen egentlig videnskab.

Enhver videnskab må i sidste instans bero på et verdensbillede og dermed også på et menneskesyn, en antropologi. Skal man ganske kort forsøge at skitsere det menneskesyn, som ligger bag naturvidenskaben og den logiske empirisme, må det blive følgende: Mennesket er summen af dets funktioner og dets relationer til sin omverden.

Det var opløsningen af mennesket i funktioner, der var forudsætningen for og baggrunden for den rivende vækst i videnskaberne de sidste 200-300 år. Men samtidig var denne opløsning baggrunden for, at man ikke længere stillede spørgsmålet: hvorfra, hvorhen, hvorfor? men udelukkende: hvordan? Det er denne erkendelse der ligger bag kritikken af det moderne menneskesyn hos Robert Musil i ´Manden uden egenskaber´ og hos Hermann Broch i ´De Skyldløse´ og ´Søvngængerne´.

Det er interessant, at denne helt principielle kritik - ikke mod den moderne naturvidenskab, men mod den filosofi eller den antropologi, som identificerer videnskaben med naturvidenskaben (scientisme) - blev fremsat allerede i 1709 af en italiensk filosof og jurist Giambattista Vico (1668-1744) i et skrift (Principi de Scienza Nuova), der indeholdt et

angreb på Rene Descartes, som i midten af det 17. århundrede grundlagde den moderne rationalisme, og et forsvar for den klassiske humanisme.

Som bekendt søgte Descartes grundlaget for den menneskelige erkendelse i den subjektive tanke: cogito ergo sum. (Jeg tænker, altså er jeg til).

Når Descartes grundlagde sin filosofi i tanken, var det, fordi han ønskede, at videnskaben kun skulle beskæftige sig med det sikre og ikke med det sandsynlige (virkeligheden). Descartes' anden store bedrift var omsætningen af fysikken og geometrien til matematik, den analytiske geometri. Hermed var grundlaget skabt for den subjektive rationalisme og den analytiske funktionalisme, som lige til vor tid med stor succes har omformet vor verden, idet det har vist sig, at de tanker, videnskaben har gjort sig om virkeligheden, i betydelig grad har kunnet anvendes på denne, og at de altså for så vidt har været rigtige.

På den anden side er de sket i kraft af en principiel ensidighed. Det var Vicos fortjeneste, at han allerede dengang indså risikoen ved, at mennesket af tanken opspaltedes i funktioner, at tanken udelukkede følelsen fra observationsfeltet, og at videnskaben derfor begrænsedes til naturvidenskaben i den matematiske form, den havde fået (more geometrico).

Heroverfor stillede Vico det klassiske menneskebillede, det hele menneske bestående såvel af følelse som forstand. Han anerkendte, at naturvidenskaben havde sine problemer og sine metoder, men nægtede at anerkende disse som de eneste.

De humane og sociale videnskaber, herunder især retsvidenskaben, beskæftiger sig ikke med det sikre (certum), men med det sandsynlige (verisimilar), og må derfor anvende andre metoder end naturvidenskaben.

Over for den cartesianske rationalisme og analytisk-deduktive metode hævdede han - under påvirkning af Bacon - en induktiv og syntetisk metode: man må gå fra det virkelige (factum) til det sande (verum). Cartesianismen sammenblander

efter hans mening det sande (verum) med det sikre (certum) og overser, at den abstrakte matematiske sikkerhed først er anvendelig på virkeligheden, når der er sket en sansning og en begrebsmæssig bearbejdelse. Man kan med andre ord tænke sig til alt, men kun erfaringen er i stand til at kontrollere tanken. Men i erfaringen indgår såvel en umiddelbar sanseoplevelse som en kvalifikation af det sansede i forhold til det rationelle begrebssystem. Og hverken denne eller den anden af disse operationer er af intellektuel art, idet de beror på følelsen, dels i form af sansning, dels i form af en vurdering.

Vico foregreb allerede dengang det i nutiden kontroversielle erkendelsesteoretiske spørgsmål om forholdet mellem tanke, sprog og virkelighed.

I konsekvens af sin sondring melem certum og verum hævdede Vico, at det var muligt at forholde sig videnskabeligt til humanistiske (æstetiske) og samfundsvidenskabelige (juridiske) spørgsmål. Metoden måtte her være den topiske, der beskæftiger sig ikke med det sikre men med det sandsynlige.

I disse videnskaber findes der ikke nogen sikkerhed, idet de ikke som matematikken og fysikken kan tage deres udgangspunkt i et eller flere aksiomer, men derimod nok i større eller mindre sandsynligheder baseret på erfaringens vidnesbyrd om større eller mindre intersubjektivitet (almen accept) i sociale og æstetiske vurderinger. På dette punkt er Vico også interessant, for så vidt som han erkender, at vurderingerne ikke er uforanderlige i tid eller sted, men tværtimod er genstand for en historisk udvikling og afhængige af de ydre forhold. Vico foregriber her såvel den senere hegelske historicisme som den marx´ske materialisme.

Den topiske metode, som anbefales for de humane og sociale videnskaber, er den del af Aristoteles´ logik, nemlig retorikken, der beskæftiger sig med den <u>dialektiske</u> syllogisme (slutningsmetode) i modsætning til den <u>apodiktiske</u> (selvindlysende) syllogisme. Medens sidstnævnte angår de

sikre slutninger fra en over- og en underpræmis, angår den dialektiske de sandsynlige slutninger, hvor man har en overpræmis og en konklusion, og man ønsker den underpræmis eller det argument eller synspunkt, som fører frem til resultatet. Topikken fremtræder derfor som et katalog af argumenter og synspunkter på forskellige af menneskelivets områder, som man erfaringsmæssigt ved har en overbevisende og dermed intersubjektiv karakter.

Retorikken og dermed topikken fik stor betydning for udviklingen af den romerske retsvidenskab (Cicero) og den middelalderlige videnskab.

Det er denne tradition, Vico anfører over for den rationalistiske og monistiske (ensidige) videnskabsteori til forsvar for de humanistiske videnskaber, som var truet med undergang.

Vico var således en mærkelig overgangsskikkelse, som derfor overhovedet ikke høstede nogen anerkendelse i samtiden. Han er pluralistisk (flersidig), hvor den middelalderlige og den moderne videnskab er monistisk, men ganske vist hver for sig. Han ønskede at bevare den antikke og middelalderlige humanisme, samtidig med at han anerkendte betydningen af den nye naturvidenskab. Samtidig pegede han ud over oplysningstidens rationalistiske og matematiske videnskabssyn frem mod nutidens historiske, komparative, materialistiske og dialektiske rørelser.

Det er derfor ikke mærkeligt, at vor tids nymarxisme har et lidt ambivalent (flertydigt) forhold til hans filosofi og retslære som i stigende grad påkalder sig samtidens interesse. Ikke blot - som tidligere - som en bebuder, en Johannes Døberen, der varslede om Messias, men som en tænker, der på væsentlige punkter var langt foran sin tid. Som et apropos kan det nævnes, at han også som pædagogisk teoretiker var en pioner, idet han foregreb Rousseau og som den første gjorde opmærksom på, at et barn ikke er en lille voksen, men derimod et væsen, der i langt højere grad er domineret af følelse og fantasi end af intellekt, hvorfor skolen i de

første skoleår bør lade de musiske fag dominere over de intellektuelle. Ikke alene menneskesamfundet, men også det enkelte individ blev altså opfattet genetisk.

Jeg har her refereret Vico og hans videnskabskritik så udførligt, dels fordi man hermed indirekte får svar på de spørgsmål, professor Pihl har stillet, og det er altid en betryggelse at kunne henvise til, at en nutidig problemstilling ikke er ukendt, og at svaret også tidligere er blevet formuleret klart og skarpt.

Det er også interessant, at nutidens opgør med den logiske empirismes monistiske og rationalistiske videnskabsteori følger de samme baner som Vicos opgør med Descartes. Begge advarer mod 'det endimensionale menneske' og hævder følelsen og fantasien som en ligeværdig del af det hele menneske. I modsætning til nutidens astrologer, mystikere og sekterikere må man hævde, at den vilde følelse er lige så farlig som den vilde tanke. For at man kan undgå irrationalismens farer, må følelsen kontrolleres af forstanden og altså for så vidt inddrages i videnskabernes verden, men på grundlag af sine egne metoder og sin egen logik, den argumenterende dialektik bygget på en vidtforgrenet topik.

Noget andet er, at man - som Fichte udtrykte det - vælger den filosofi, man har brug for. Dette gælder ikke alene for den enkelte filosofi, hvorfor filosofi for så vidt er et psykologisk fænomen. Det gælder også for filosofiens anerkendelse og er altså for så vidt et sociologisk fænomen. Et geni er som bekendt den person, som siger de rette ting på det rette tidspunkt. Ud fra denne definition var Vico i det højeste et miskendt geni. På mange punkter foregreb han som nævnt romantikken; og meget af det, vi er vidne til i dag, har jeg tidligere (Ret og Samfundsdebat (1972) p. 107) tolket som en nyromantisk bevægelse ('det hele menneske'). Ud fra historiens dialektik kommer en romantik til orde, når

der er behov for den, og når der er råd til den.

Begge forudsætninger synes at være til stede i disse år. Men efter enhver romantik kommer en nyrationalisme efter en idealistisk overgangsperiode. Så naturvidenskaberne skal nok til sin tid på ny indtage deres førsteplads på prioriteringslisten, også i universiteternes budgetudvalg.

RATIONELLE BESLUTNINGER

Et af de mest centrale spørgsmål i nutidens filosofi, samfundsvidenskab og adfærdsvidenskab i videste forstand er spørgsmålet om beslutningers rationalitet. Kan beslutninger være rationelle? Hvad vil det sige, at beslutninger er rationelle?

At man overhovedet har kunnet komme i tvivl om noget, der kan forekomme så indlysende, som at beslutninger kan være rationelle eller fornuftige, skyldes den filosofiske retning, som dominerede videnskaben i 30'erne og 40'erne. Den logiske empirisme eller positivisme ønskede, at videnskaben skulle indskrænke sig til at beskæftige sig med, hvad man anså for kendsgerninger, d.v.s. fænomener, som på en eller anden måde kan påvises i virkelighedens verden. Man interesserede sig især for det videnskabelige sprog, der ifølge grundforudsætningen for at have mening (betydning) måtte afspejle virkeligheden, således at kun udsagn, der kunne konfronteres med virkeligheden og enten bekræftes eller afkræftes, var meningsfulde. Sætninger, som ikke angik sådanne verificerbare fænomener, var meningsløse eller betydningsløse, medmindre der var tale om såkaldt analytiske sætninger, d.v.s. sætninger, som ikke refererer til erfaringen, men er logisk sande, f.eks. "en cirkel er rund" og to og to er fire". Moralske og retlige sætninger og sætninger, som i øvrigt implicerer en vurdering, er ikke analytiske og kan efter denne opfattelse ikke verificeres, eftersom de angår følelser og indstillinger. "Smag og behag kan ikke diskuteres". Man kan ikke videnskabeligt udtale sig i vurderinger, men vel om vurderinger. Man kan således give en psykologisk eller sociologisk beskrivelse af menneskelig adfærd eller vurderinger; men man kan ikke videnskabeligt udtale sig om, hvilken adfærd eller hvilken beslutning der i en given situation er rigtig eller forkert.

Allerede Hume antog, at man ikke kunne komme direkte fra en empirisk erkendelse til en afgørelse af, hvad der er

rigtigt eller forkert, og omkring århundredskiftet påviste G.E. Moore den såkaldte "naturalistiske fejlslutning", idet han hævdede, at der ikke kunne sluttes fra "er" til "bør", fra erkendelse til vurdering, allerede fordi der ikke kunne angives noget enkelt kriterium for, hvad der er "godt". Begreberne "god", "rigtig", "stor", "den samme" har i modsætning til begreberne "rød", "sur", "våd" o.s.v. intet indhold uafhængigt af den foreliggende situation.

Denne iagttagelse er for så vidt rigtig nok, som den understreger, at "god", "rigtig", "den samme" o.l. adjektiver er situations- og relationsbestemte. På den anden side er det muligt med mening at udtale, at noget er "godt efter sit formål", "godt for helbredet", "godt af sin slags", "godt for menneskeligt velfærd eller nydelse".

Hvis man med andre ord kan gå ud fra, at der kan opnås enighed om, hvilke formål man bør tilstræbe, hvilke værdier man kan acceptere, og hvilke midler der er tilladte, er det ikke meningsløst, men tværtimod særdeles meningsfuldt at udtrykke en påstand om, hvad der er "godt" eller "rigtigt" i den foreliggende situation eller relation.

Nu ved vi, at alle mennesker ikke er enige om alle formål og alle værdier, men vi kan ikke heraf drage den slutning, at ingen mennesker er enige om nogen formål eller værdier. Tværtimod viser erfaringen, at mange mennesker er enige om mange formål og mange værdier, og måske er alle (sunde) mennesker som minimum enige om, at det er et primært mål at overleve, selv om der sikkert ikke er enighed om, at det gælder om at overleve for enhver pris.

Opinionsundersøgelser af enhver art bygger også på forudsætningen om, at der foreligger intersubjektive vurderinger i større eller mindre omfang. Der er altså ingen grund til som eksistentialismen at postulere, at alle vurderinger er subjektive og enestående. Der er heller ingen grund til som den logiske empirisme at unddrage vurderingerne fra en videnskabelig kontrol, når man jo selv gennem anerkendelse af adfærdsvidenskaberne som videnskaber accepterer mulig-

heden for intersubjektivitet i vurderingsspørgsmål.

Hvis man som eksistentialismen og den logiske empirisme ud fra hver sin opfattelse af videnskaben afviser muligheden af rationel kontrol med "subjektive" vurderinger, bliver konsekvensen den, at alle beslutninger fra de mindste private til de største politiske forskydes til et irrationelt og ukontrollabelt plan, hvor der er frit slag for enhver vilkårlig afgørelse i strid med de reelle interesser og formål.

Det er ikke alene på det moralske plan, men også på det retlige og politiske plan, at det er væsentligt at understrege betydningen af rationalitet i beslutningsprocessen, som jo her ofte får indgribende betydning for større eller mindre grupper af mennesker.

Det er som sagt indlysende, at ikke alle mennesker -selv i det danske samfund - har samme interesser og dermed samme vurdering af en situation. Når der i en konfliktsituation skal træffes en afgørelse, skal den for det første træffes af den eller dem, som i kraft af det gældende retlige og politiske system har kompetence til at træffe afgørelser, for det andet skal den træffes gennem en afvejning eller prioritering af de implicerede interesser og dermed de forskellige værdier.

I den retlige afgørelse vil denne prioritering være lettere end i den politiske, eftersom der jo findes et autoriseret regelsystem, som i et vist omfang har gennemført sådanne værdiprioriteringer på et generelt plan. Noget andet er, at der i den konkrete retsafgørelse er et væsentligt større spillerum for vurderinger end almindeligt antaget på grund af retssystemets ufuldkomne og ubestemte karakter, og fordi der ikke sjældent forekommer tilfælde, hvor flere forskellige regler kan komme til anvendelse med forskellige retsfølger som resultat. Hertil kommer, at der i afgørelsen må indgå et udvalg og en kvalifikation af de i den relevante situation foreliggende ubegrænsede og uordnede fakta i

forhold til de anvendelige regler. Først må man afgøre, hvilke regler man kan anvende, derefter må man afgøre hvilken regel man bør anvende, og derefter drage de retlige konsekvenser deraf. I sidste henseende indgår naturligvis en vurdering dels af reglernes formål, dels af afgørelsens konsekvenser. Her i denne teleologiske og pragmatiske fase i beslutningen er juristen ikke frit stillet, idet han er bundet af hensynet til retssikkerheden og konsekvensen og til en hensyntagen til den generelle værdiprioritering, som en systematisk og doktrinær betragtning af hele retssystemet eller fragmenter heraf fører til. Juristens vurderinger er altså i vidt omfang systembunde idet han kun i begrænset omfang kan indlade sig på retspolitiske og rent politiske vurderinger. Efter de gældende spilleregler for samfundskontrol er og må disse være overladt til politikerne, hvis funktion må være til stadighed at revidere den foreliggende, i det overleverede system givne, værdiprioritering og sammeholde den med den fremadskridende samfundsudvikling. Medens juristen qua jurist - ikke nødvendigvis som privatmand - må være konservativ i den forstand, at han både som videnskabsmand og som dommer holder sig inden for det "gældende" værdisystem, må politikeren - selv om han er konservativ - til stadighed være beredt til at sammenholde det overleverede værdisystem med samfundsudviklingen.

Af juristen og af politikeren må man imidlertid forlange, at deres afgørelser er rationelle, d.v.s. at de er baseret på et sæt af klart formulerede præmisser. Overpræmissen må bestå i en eller flere almengyldige normer eller politiske programpunkter. Underpræmissen må i begge tilfælde bestå i en relevant og korrekt situationsbeskrivelse, og beslutningen må herefter fremtræde som en logisk tvingende slutning. At dette ideal ikke altid følges i den retlige beslutningsproces, må betragtes som sandsynligt, og at der ofte forekommer "falske lodder i fru Justitias vægtskål", kan ikke bestrides. Juristen er dog i kraft af sin uddannelse og

i almindelighed også på grund af sin principielle uinteresserethed i afgørelsens resultat mindre disponeret for manipulation med præmisserne end politikeren, der ofte har en videregående politisk interesse med sine konkrete beslutninger og undertiden vel også et politisk liv at tage hensyn til. Det kan da ofte forekomme, at politikeren må ofre rationaliteten i den konkrete afgørelse for hensynet til sine andre mål. Allerede Machiavelli formulerede maximen om, at målet helliger midlet, hvilket også kan betyde, at den konkrete politiske afgørelse bliver svagt, mangelfuldt eller urigtigt begrundet.

Det kan således forekomme, at politikeren ønsker en bestemt afgørelse af en bestemt sag ud fra videregående politiske opportunitetshensyn eller ud fra en prioritering af visse interesser forud for andre. Han kan dog være interesseret i at tilsløre denne omstændighed for f.eks. ikke at behøve at røbe en videregående politisk strategi, og kan derfor ønske at lade såkaldte "saglige hensyn" formelt være bestemmende for afgørelsen. Ved "saglige" forstås her sådanne hensyn, som udelukkende refererer sig til anerkendte formål, medens "politiske" hensyn refererer sig til endnu ikke anerkendte formål. Politikeren kan derfor være interesseret i at indhente "sagkyndige" udtalelser, selv om han i og for sig ikke primært er interesseret i oplysning om sammenhænge inden for rammerne af de "anerkendte formål". Når han er interesseret i de "sagkyndiges" udtalelse, kan det for det første være, fordi sagkyndighed - trods megen og tildels berettiget kritik heraf - stadig har en stor autoritet, og dernæst fordi politikeren herved slipper for ansvaret for sin beslutning, idet han kan henvise til de sagkyndiges indstilling.

Tydeligt fremtræder den usaglige anvendelse af sagkyndige erklæringer, såfremt politikeren først modtager en indstilling, som han ikke er tifreds med, hvorefter han bestiller en ny uden at frembringe nyt materiale eller nye argumenter ud over tilkendegivelsen af, at han ønsker en anden

- den modsatte - indstilling. Noget sådant oplevede vi i sin tid, da de sagkyndige først advarede mod at sende "Hans Hedtoft" til de grønlandske farvande ved vintertid, senere tilrådede det efter at have været genstand for politisk pres - med de katastrofale følger den politiske beslutning fik.

KRITISK VIDENSKAB

I nutiden er det blevet moderne at tale om "kritisk videnskab", "værdikritik", "metodekritik" o.l. som om kritik og kritisk videnskab var en nydannelse. Ved nærmere eftersyn viser det sig imidlertid, at der virkelig er tale om et nyt begreb. "Kritisk" betyder i den nye sprogbrug samfundskritisk, og ikke nok med det, men tillige kritisk mod det "bestående" samfund og dets værdigrundlag. Det "bestående" samfund er identisk med det kapitalistiske samfund, som igen står i modsætning til et socialistisk samfund. En virksomhed er derfor "kritisk", når den kritiserer et bestående "kapitalistisk" samfund og dets værdier på et socialistisk grundlag, men derimod ikke blot fordi den kritiserer samfundet i al almindelighed, og slet ikke når den kritiserer en socialistisk samfundsopfattelse eller ideologi.

Når man blot kender denne nye brug af ordene "kritik" og "kritisk", er der naturligvis ingen større problemer forbundet med deres anvendelse. For dem, der ikke er fortrolige med en sådan sprogbrug, som afviger fra den normale, kan det være mere forvirrende. Imidlertid er der som bekendt ikke noget forkert ved at kalde en ko for en hest og omvendt, idet sådanne begreber er rent nominelle, d.v.s. navne på visse generalisationer. Det er blot upraktisk, såfremt man ønsker en hurtig og sikker kommunikation af et meningsindhold, at anvende ord og begreber, som afviger fra den sædvanlige betydning, der må antages at ligge til grund for adressatens forståelse. Er man derimod ude på at "manipulere" med adressatens bevidsthed, kan det efter omstændighederne være meget effektivt at anvende ord og begreber i en særlig betydning, der vækker en række associationer af positiv eller negativ art, alt efter hvilken hensigt den pågældende "homo manipulans" måtte have.

Hos de fleste mennesker på et vist uddannelsesniveau har ordet "kritik" en positiv klang ligesom "retfærdig", "demokratisk", "progressiv", "fredelig" o.s.v. Kan man knytte

sådanne positive associationer til den politik eller den ideologi, som man ønsker at fremme, vil man opnå en psykologisk fordel, som ligger uden for det konkrete indhold af meddelelsen. Denne erfaring har man allerede flittigt gjort brug af i reklamebranchen og den politiske agitation. Man kalder det manipulation eller propaganda.

Det er ikke alene en tilsnigelse at anvende ordet "kritisk" på en sådan manipulativ måde. Det er også en historieforfalskning og ganske umarxistisk at ville gøre den "dialektiske materialisme" til en historisk nydannelse. Ligesom det meste af "marxismen" er den dialektiske materialisme et led i en lang historisk dialektik, idet den jo netop var reaktionen på Hegels idealistiske dialektik.

Det nye i marxismen var i hvert fald ikke dialektikken og heller ikke materialismen i og for sig, men den opfattelse, at ideerne om tingene er et resultat af de materielle samfundsforhold, som (dialektisk) fremkalder vore forestillinger og vurderinger.

Medens det ifølge Kants "kritiske" og Helgels spekulative filosofi er de menneskelige ideer og værdiforestillinger, som er afgørende for samfundets indretning, er det ifølge Marx-Engels som sagt de socio-økonomiske materielle samfundsforhold, som præger vore ideer, omend den senere Engels antog, at der består et gensidigt vekselvirkningsforhold mellem idé og materiel virkelighed.

Medens senere videnskabsteori almindeligt har accepteret tesen om et gensidigt vekselvirkningsforhold mellem det, den marxistiske teori kalder den "materielle basis" (samfundsforholdene) og den "ideelle superstruktur" (ideerne, teorierne, ideologien), har man dog stærkere understreget det gensidige i påvirkningsforholdene, og især fremhævet det alt for snævre i den marxistiske værditeori, idet man har betonet, at menneskene ikke alene og måske endda ikke først og fremmest er styret af materielle behov, men også af irrationelle religiøse, æstetiske og moralske følelser. At man har

kunnet få indtrykket af det modsatte, skyldes måske den omstændighed, at marxismen er udformet i en periode, som har været præget af materiel knaphed. Den sultne kan som bekendt dårligt tænke på andet end mad. Er han derimod blevet mæt, melder der sig straks mange andre tanker.

Hverken det "kritiske" eller det "dialektiske" var originale nydannelser i den marxistiske teori; det var derimod teorien om, at de materielle forhold skaber vore ideer, og denne opfattelse har, om end den er alt for snæver som generel teori dog haft stor betydning for den senere samfundvidenskab som et blandt mange aspekter i teoridannelsen. Når man med "kritisk" forstår "dialektisk" og med "kritisk videnskab" "dialektisk videnskab" o.s.v. er det let at se, at "kritisk videnskab" ikke er noget nyt, men tværtimod lige så gammel som videnskaben selv. På den anden side vil det være alt for snævert at anvende begrebet "kritisk" som synonymt (ensbetydende) med "dialektisk". Som nævnt betegnes f.eks. Kants filosofi, der var en af Marx' forudsætninger, som "kritisk", ikke fordi den var "dialektisk", men fordi den i modsætning til den tidligere filosofi prøvede selve forudsætningerne og grænserne for erkendelsen i vor bevidstheds evne til at danne og anvende begreber.

Ordet dialektisk er græsk og beslægtet med ordet dialog = samtale. Som bekendt anvendte Sokrates og hans elev, Platon, samtalen som middel til at finde frem til sandheden ved at modstående påstande førtes frem og blev gjort til genstand for en gensidig kritik. Der var dog en intim forbindelse mellem dialogen som diskussionsform og retorikken, der især dyrkedes af de såkaldte sofister, som var samtidige til Sokrates og Platon i det 4. årh. f. K. Retorikken var talekunsten - ikke i den forstand, hvori vi nu forstår den, som en kunstfærdig (tom) veltalenhed - men som kunsten at overtale andre ved hjælp af ord såvel retligt som politisk. Da det var den samme folkeforsamling, som havde dømmende og lovgivende myndighed, var det af stor betydning at beherske overtalelsens kunst. Som følge heraf kom sofisterne efter-

hånden i miskredit, hvilket i nutiden ses deraf, at sofisme og sofistisk betegner noget negativt, nemlig hårkløveri og illoyale fortolkningskneb.

I virkeligheden var retorikken og sofisterne den første sprogvidenskab og sprogvidenskabsmænd, som fik en enorm betydning for eftertidens ikke mindst juridiske fortolkningslære. Man analyserede ordenes betydning og udformede de redskaber, som er accepteret af den senere videnskab og fortolkningslære. Man analyserede ordenes betydning og udformede de redskaber, som er accepteret af den senere videnskab og fortolkningslære. Man sondrede mellem det enkelte tilfælde og det almindelige problem og opstillede en abstrakt topik (videnskabelig bevislære bestående af typiske argumenter og synspunkter), der forudsatte almenbegreber (genera), som sammenholdtes med deres fremtrædelsesformer (species), hvorefter man skelnede på grundlag af forskelligheder og sammenfattede efter ligheder. Man udformede i den senere retoriske videnskab flere kunstregler og argumentationsmønstre: analogi- og modsætningsslutninger for at kunne skabe sammenhæng og modsigelsesfrihed dels i vor erkendelse i almindelighed, dels i en given tekst, f.eks. retsreglerne i særdeleshed.

Hos Aristoteles sattes retorikken og dialektikken i system og inkorporeredes i logikken. I korthed sondrede Aristoteles mellem to forskellige slutningsmodeller, den apodiktiske syllogisme, hvor man har to præmisser og skal drage en konklusion, og den dialektiske, hvor man har den ene præmis og en konklusion, hvorefter processen går ud på at finde den præmis, som fører frem til den ønskede konklusion. Det gælder altså ikke om at finde det nødvendige, men om at søge det fornuftige eller sandsynlige, som der vil kunne samles almindelig tilslutning til hos den kreds, man henvender sig til. I topikken samlede Aristoteles og de senere retorikere, hvoraf romeren Cicero var en af de bedst kendte, et katalog af argumenter, som der til enhver tid kunne formodes at skabes almindelig tilslutning til.

Det er ingen tilfældighed, at retorikken fandt en betydelig tilslutning hos eftertidens jurister, og det er da også karakteristisk, at det netop var genopdagelsen af de romerske retskilder (digesterne) og Aristoteles' logik, der i det 11.-12. årh. skabte grundlag for det, som er blevet kaldt det 12. århundredes renaissance. Det var især jurister og moralteologer, som på hver sit område på grundlag af Aristoteles' logik - og ikke mindst retorikken og dialektikken - søgte at skabe sammenhæng og modsigelsesfrihed i de overleverede kirkelige og retlige autoriteter gennem anvendelsen af en "kritisk" dialektisk metode.

Denne virksomhed, som senere er sammenfattet under betegnelsen skolastik, en betegnelse der også i eftertiden har fået en odiøs klang som noget formalistisk og virkelighedsfjernt væv, var for sin tid den videnskabelige metode eller i hvert fald dens forløber og et stort skridt i forhold til den tidlige middelalders ukritiske autoritetsdyrkelse. De skoler, hvor disse studier blev drevet, udviklede sig efterhånden til universiteter, hvoraf de første var universiteterne i Paris og Bologna. I den dialektiske metode lå som nævnt grundlaget for gennem argumenter pro et contra at ophæve tilsyneladende modsigelser, at udfylde tilsyneladende tomrum, og at sondre mellem væsentligt og uvæsentligt og altså at sammenfatte og adskille efter almindelige principper.

Med den "rigtige" renaissance idet 15.-16. årh. satte en ny "kritisk" videnskab ind, idet man nu med udgangspunkt i et nyt verdensbillede og nye økonomiske ressourcer sprængte de gamle formalistiske grænser og i litteratur og kunst skabte et nyt stilideal og i videnskaben med en geografisk forskydning mod Frankrig ændrede den videnskabelige tradition bort fra det analytiske i retning mod det systematiske begrundet i almindeligt antagne principper, som fandtes begrundet i fornuften. Det er denne videnskab og filosofi, som sædvanligvis kaldes rationalismen, og som ligesom de nævnte

forgængere efterhånden udviklede sig til en dogmatisk formalisme, der som nævnt i slutningen af det 18. årh. blev gjort til genstand for Kants principielle kritik.

I det 19. årh. opstod i opposition mod idealismen foruden marxismen tillige positivismen, som kun vil beskæftige sig med det givne, en retning som især fik indflydelse på samfundsvidenskaberne. En udløber i det 20. årh. af positivismen er den såkaldte logiske positivisme eller logiske empirisme, som i tilslutning til naturvidenskaberne kun vil beskæftige sig videnskabeligt med fænomener, som kan verificeres eller falsificeres (påvises som eksisterende eller ikke-eksisterende) i den virkelige verden.

Det vil føre for vidt i denne forbindelse nærmere at redegøre for denne logiske empirisme og de følger, den fik for den videnskabelige metode i almindelighed. Blot skal det nævnes, at den principielt nægtede vurderinger videnskabelig relevans, eftersom de er begrundet i irrationelle følelser, som ikke har nogen selvstændig objektiv eksistens. Følgen heraf blev, at videnskaben, herunder især samfundsvidenskaberne, blev "værdineutrale", hvilket ifølge kritikernes mening er en skjult stillingtagen til fordel for de bestående værdier, det bestående "system". En kritik af den logiske empirisme er sat ind fra mange sider i de senere år, herunder også fra nymarxismen, men af mange andre uafhængigt heraf.

Formålet med ovenstående har ikke været at redegøre udtømmende for videnskabernes og filosofiens historie, ej heller for den nymarxistiske ideologis "kritiske" videnskab. Det har blot været at gøre opmærksom på, at videnskaben altid har været kritisk, at enhver videnskabsteori efterhånden udvikler sig til dogmatisme, og at en kritik derfor er nødvendig ikke alene fra tid til anden, men til stadighed.

Den måde, nymarxismen bruger begreberne "kritisk" og "kritisk videnskab" på, er ikke alene en anmasselse, men tillige en "manipulation", som har videregående politiske

intentioner.

V RET OG RETSVIDENSKAB

PLURALISME OG RET

De fleste kender vist anekdoten om elefanten. De ved, den om de blinde mænd, som skulle finde ud af, hvad en elefant er for noget. Den ene fik fat i et ben og vidste straks, at elefanten er en søjle. En anden fik fat i snabelen og vidste med lige så stor sikkerhed, at elefanten er en slange. En tredje fik fat i halen og mente derfor, at elefanten er en pisk, medens en fjerde vidste for sikkert, at den er et sværd og en femte, at den er en mur.

Historien kan trækkes endnu længere ud, men det får være nok med de fems legen blindebuk. Og så var der også ham, der i sin fortvivlelse måtte erkende, at han ikke kunne definere en elefant, men at han kunne kende den, når han så den.

Nu er det jo naturligvis ikke bare en anekdote, men som alle gode historier en myte om væsentlige menneskelige forhold. Det er myten om erkendelsens stykkevise, fragmentariske karakter. Vi får hele tiden kun fat i en del af sandheden, men vi er på den anden side tilbøjelige til at forveksle denne del med hele sandheden ligesom drengen, der forvekslede Frederiksholms Kanal med Verdenshavet.

Det er også et dementi af den gamle tilsyneladende indlysende sandhed, at den, der har skoene på, ved, hvor de klemmer. En elefant er - ligsom alt andet - ikke til at tage og føle på. Det, vi kan se med vore egne øjne, viser sig, ligesom spøgelser og nisser før elektricitetens opdagelse, at være noget helt andet, end vi troede dengang, blandt andet mus og rotter.

Det vi kan føle, og det vi kan høre og se og måske tillige lugte og smage, er ikke en elefant. For at det kan blive en elefant, må vi først have opfundet begrebet: elefant, som igen består af et netværk af andre begreber og forestillinger: dyreriget, pattedyr o.s.v. Men hvordan skal vi kunne udtrykke ganske præcis, hvad en elefant er, og af-

grænse den over for andre dyr? Der er jo både indiske og afrikanske elefanter og andre snabeldyr. Der er også tøjelefanter og elefant-øl.

Når man blive spurgt om noget, som man ikke ved, eller hvis man ønsker at vinde tid, skal man begynde med at snakke udenom som islændingene, der ifølge Laxness dog ikke kan siges at være direkte løgnagtige. Eller som den gode soldat Svejk, Joseph.

Og det hænder ikke så sjældent, at såvel studenter som godtfolk kan finde på - bare for en ordens skyld - at spørge: Hvad er egentlig ret? Altså i betydningen: retsregler! For der er jo det underfundige, at "ret" kan betyde både "rigtigt", "retfærdigt" og retsregel. Så ulykkeligt er man ikke stillet i ret mange sprog.

Men alene i denne meget enkle betydning: retsregler, er det pinligt at måtte svare enten med at fortælle en historie eller med: Det ved jeg ikke.

Det tossede ved det er jo, at man godt ved, hvad man skal gøre, hvis man som sagfører eller dommer bliver bedt om at afgøre en sag, eller hvad man skal sige til studenterne om den gældende købelovgivning. Men det er på den anden side heller ikke mere kompromitterende end med sproget. Det er de færreste, der er i stand til at redegøre for sprogets grammatik i alle detaljer, men de fleste er alligevel i stand til at tale nogenlunde korrekt dansk, selv børn, som aldrig har lært dansk i skolen, hvad børn vist i øvrigt heller ikke så nemt risikerer i vore dage.

Selv om det kan være svært for en læge helt præcist at forklare, hvad en sygdom er, så er der i hvert fald ingen tvivl om, at det er abnormiteter hos mennesker af fysisk eller psykist art. Jeg ved godt, at der er nogen, der mener, at det er de syge, som er raske og omvendt, men alligevel er der vel ingen, som er i tvivl om, at en betændt blindtarm må ordnes på den ene eller den anden måde.

Selv om det er svært for os andre helt at forstå, hvad

fysikere og kemikere laver i dag, er vi dog ikke meget i tvivl om, hvad naturvidenskaberne beskæftiger sig med. Deres genstand er de naturlige genstande, partikler eller processer. Og sådan kan man også tilnærmelsesvis angive, hvad de humanistiske og teologiske fag beskæftiger sig med: sprog, litteratur, religiøse tekster og forestillinger. Samfundsvidenskaberne beskæftiger sig med de eksisterende samfundsfænomener: den politiske, økonomiske og sociale adfærd i samfundet.

Retsvidenskabens genstand er ikke på samme måde den retlige adfærd, d.v.s. det som folk faktisk foretager sig. Ægteskabsretten studerer man altså ikke gennem en sociologisk undersøgelse af f.eks. ægtefællers seksuelle adfærd, såsom Kinsey-rapporten, lige så lidt som ejendomsrettens indhold kan angives på grundlag af et studium af tyveriernes udbredelse. Retsreglerne angiver nemlig lige så lidt som moralreglerne, hvordan befolkningen faktisk opfører sig, men derimod hvordan man pinedød bør bære sig ad.

Retsreglerne er altså forskrifter for og ikke en beskrivelse af borgernes gøren og laden. Ikke desto mindre har visse moderne, såkaldte "realistiske" retsteorier villet hævde, at den "egentlige" ret ikke er det, som står i lovbøgerne, men det som man faktisk retter sig efter.

Der er altså tale om to diametralt modsatte opfattelser af elefantens væsen:

1. Retten er en refleks af tradition og overlevering.
2. Retten er et effektivt middel til at styre samfundsudviklingen.

Det var Hartvig Frisch, som i sin tid provokerende udtalte: Kultur er vaner. Der er det rigtige og vigtige i denne påstand, at vaner både for det enkelte individ og for samfundet er nødvendige betingelser for en planmæssig funktion, baseret på en indbygget erfaring og vurdering af mål og midler og forudberegning og forventning om andres adfærd. En anden måde at sige disse ting på er at konstatere, at den sociale adfærd må være baseret på regler, for kun den regel-

mæssige adfærd er forudberegnelig. Derfor er vi tilbøjelige til at reagere med fordømmelse på den uregelmæssige og derfor uventede handling. Kultur må være baseret på regler. Uden regler intet samarbejde om fælles værdier.

På den anden side er det klart, at ingen kultur, intet samfund, kan være uforanderlig. Vanerne og reglerne ændrer sig med nødvendighed med de ydre forhold og med de ændringer i disse, som mennesket i kraft af sin intelligens kan afstedkomme. Der er altså i primitive kulturer, således som vi kender dem fra historien og etnologien, et gensidigt påvirkningsforhold mellem samfundsudviklingen og de regler eller vaner, som "gælder". Vanerne er de faktiske adfærdsmønstre, reglerne er de gyldighedsforestillinger, som opleves af samfundets individer, og som derfor kan siges at styre deres sociale adfærd.

Nu er der så nogle, som vil sige: Alt dette er rigtigt nok, men hvad har det med ret at gøre? Der gælder nok nogle regler for social adfærd i primitive kulturer, men det er ikke retsregler, men snarere religiøse eller moralske regler. For, siger man, der findes jo hverken politi, domstole eller andre guldtressede honoratiores med fjer og fjas. For slet ikke at tale om et Folketing. Især mangler det ydre magtapparat, som er rettens nødvendige følgesvend.

Så er der de andre ekstremister, som mener, at retten sidder i spydstagen, at retten i virkeligheden er indbygget i samfundets eller statens organiserede tvangsapparat. Det er en naturlig ting, at retten for denne opfattelse er ensbetydende med befalinger til de retshåndhævende myndigheder om at anvende den menneskekærlige, opdragende eller korrigerende tvang over for afvigerne. For denne opfattelse er retten ikke alene lig med befalinger og tvang, men også identisk med politik.

I den nyere tids historie vil vi se, hvordan retsopfattelsen svinger mellem disse to yderpunkter, og hvordan den kombinerer denne formelle problemstilling med den materielle modsætning mellem opfattelsen af rettens formål som

værende opnåelse af magthavernes politiske mål eller opnåelse af "retfærdighed" eller "lighed".

Det er interessant, at disse modsætninger trives side om side inden for den såkaldt marxistiske retsteori. Inden for den variant, som især knyttes til den ældre Marx, og som gennem Lenins og Stalins indflydelse har sat sig igennem i de lande, som kaldes socialistiske, er det undertrykkelsesteorien, som er den gældende. I de kapitalistiske lande er retten det middel, kapitalisterne benytter til undertrykkelse af arbejderne, i de socialistiske er den proletariatets middel til undertrykkelse af bourgoisiet. Denne retsopfattelse svarer nøje til den tidligere zaristiske praksis.

Den variant, som især trives blandt marxister i de vestlige lande, har tilknytning til den yngre Marx' teori om, at kulturen og dermed retten tilhører den idémæssige "overbygning" over den sociale "basis", hvis udvikling bestemmer kultur- og retsudviklingen. Med opnåelsen af det kommunistiske samfund, hvor ejendomsretten er ophævet er der ikke længere brug for nogen undertrykkelse, hvorfor retten vil "henvisne".

Den amerikanske - men tyskfødte - retsfilosof, Edgar Bodenheimer, har beskæftiget sig med denne elefantiastiske modsigelse mellem magt og ret i en nyudkommet bog, som meget fornuftigt konkluderer, at retten ikke <u>bare</u> er et politisk magtmiddel til undertrykkelse af anderledes tænkende, eller <u>bare</u> er identisk med de vaner eller sædvaner, som udvikler sig blandt mennesker. Retten er heller ikke uafhængig af dens indhold.

For retten er en del af vore forestillinger og dermed et mentalt styringsmiddel. Vi lader os ikke bare motivere af vaner eller af truslen om tvang, men også af vore forestillinger om rigtigt og forkert. Det er derfor, det ikke er fornuftigt at indføre eller opretholde retsregler, som ikke i det væsentlige vil blive overholdt frivilligt, det vil sige ud fra en oplevelse af pligt og fornuft.

På den anden side er regler, som ikke kræves overholdt, med Aristoteles' ord, kun for gode råd at regne. Erfaringen viser, at der er og må være en vekselvirkning mellem rets- og samfundsudviklingen. Men også at retten kan bruges som et politisk middel til ændringer i samfundets indretning, uden at disse ændringer nødvendigvis har karakter af undertrykkelse. Tværtimod viser den politiske historie, at kongelig enevælde i vidt omfang anvendes til bedring af befolkningens livsforhold.

Om retten nødvendigvis kan og skal bruges til fremme af "retfærdighed" eller "lighed", er en vanskelig sag. Allerede fordi lighed kan betyde så mange forskellige ting, f.eks. 1. Det simple faktum, at de enkelte tilfælde skal behandles ligeligt i forhold til en regel. 2. Den omstændighed, at der skal være lighed mellem indsats og belønning, brøde og straf. 3. Ligelig behandling af lige grupper af personer, men forskellig behandling af kong Salomon og Jørgen Hattemager. 4. Lige adgang til de fundamentale menneskerettigheder, d.v.s. lige formelle muligheder, f.eks. for rige og fattige for at sove under Seinens broer. 5. Lige økonomiske og sociale muligheder 6. Lige adgang til tilfredsstillelse af individuelle behov uden hensyn til appetittens størrelse.

Det er klart, at der er et svælg mellem friheden fra undertrykkelse og friheden til uhæmmet behovstilfredsstillelse, og at friheden dels kan være friheden til at gå i hundene og dels friheden til at udnytte andre. Frihed, lighed og broderskab - eller snarere - tryghed, er ikke ideer, som trækker på samme hammel, men ideer, som hver især afspejler de fundamentale menneskelige behov, som er det nødvendige grundlag for ethvert samfund, og som det er rettens opgave at forsone.

Elefanter er ligesom retsreglerne så kuriøse størrelser, at den menneskelige fantasi har knyttet mange anekdoter netop til dem. De kender sikkert den om storvildtjagten. Englænderen skrev en bog, som han kaldte: How I shot the elephant. Amerikaneren: How to make elephants bigger and

better. Tyskeren: Einleitung zu der Geschichte des Elephanten, i 11 bind. Franskmanden: L´elephant et l´amour. Svenskere: Elefanten på Karl XII´s tid. Nordmanden: Norge og vi nordmænd, og danskeren: Elefant på 100 forskellige måder.

Danskerens realistiske forhold til elefanter er altså også udtryk for en fornuftig opfattelse af begreber i almindelighed og derfor også af retsbegrebet.

SPILLEREGLER

L'hombre er et kortspil, der består i, at spillerne tager deres kort op, ler højt og smider dem igen. For en udenforstående betragter kan det være meget fornøjeligt at iagttage dette tilsyneladende meningsløse, i det uendelige repeterede handlingsforløb, hvortil hører såvel toddy som cigarer.

Den samme følelse af absurditet vil man opleve hos usagkyndige fodboldtilskuere, der finder det på en gang forunderligt og kedsommeligt at se på, at 22 voksne mennesker løber rundt og sparker til en bold. Nu er det endda ret indlysende, at det drejer sig om at sparke bolden i modstanderens målnet. Men skak for eksempel. Hvorfor flytter spillerne rundt med brikkerne på denne fuldkommen forstyrrede måde? Og hvorfor siger spillerne ikke noget til hinanden?

Den samme planløshed synes at råde i myretuen, hvor myrerne løber geskæftigt omkring, frem og tilbage i fuldkommen forvirring.

Og hvad er det, der sker, når der vises billedreportage fra Børsen? Nogle skjorteklædte gentlemen driller hinanden med oprakte blyanter, løftede øjenbryn eller andre fornærmende bevægelser, medens andre herrer skriver noget op på en tavle, og atter andre sidder ved et bord og skriver.

"Om oplevelser af andres adfærd" hed en psykologisk disputats af Frantz From for en snes år siden. Den havde til formål at vise, hvordan det er komplet umuligt at beskrive selv de mest elementære bevægelser uden en fortolkning, d.v.s. uden at tillægge det iagttagne en mening eller betydning. Gør man ikke det, kan man ikke forstå, hvad der sker, og man kan ikke selv med mange ord beskrive selv de mest elementære handlinger.

Hvordan skal man for eksempel beskrive den serie bevægelser, som består i, at en mandsperson stikker hånden i lommen for at stoppe og tænde en pibe, hvis man hverken kender begreber som pibe, tobak eller fyrtøj. Det er bl.a.

lilliputternes problem, da de udarbejder en inventarfortegnelse over de genstande, de finder i kaptajn Gullivers lommer, at disse og andre genstande skal beskrives i et objektivt sprog uden kendskab til deres anvendelse.

For at kunne forstå myrernes rastløse færden må man kende til naturlovene og til myretuens sociale organisation, og for at kunne forstå kort-, skak- og fodboldspillernes underlige bevægelser må man desuden kende spillereglerne, ligesom man må kende reglerne for Børsens kursfastsættelse for at kunne få hoved og hale på forvirringen der.

Kender man spillereglerne, vil man se, hvordan tingene falder på plads, og hvordan de enkelte træk bliver ikke alene meningsfulde men tillige gode eller dårlige og måske smukke og spændende. På samme måde som ballet eller militære og religiøse ceremonier kan være det for dem, der kender teknikken. Man må dog ikke overse, at kunst og ritualer kan have en umiddelbar skønhed og indvirkning på følelserne, selv om meningen bag ritualerne er skjult. Det mystiske og ubegribelige har sin egen æstetik.

Man vil imidlertid opdage, at reglerne for l´hombre ikke indeholder nogen forskrift om, at spillerne skal drikke toddy eller ryge cigar. De behøver heller ikke at le højt og smide kortene. På samme måde behøver skakspillerne ikke at holde mund, lige så lidt som fodboldspillerne behøver at have en masse råbende tilskuere rundt om banen.

Der er med andre ord en række regelmæssigheder, som ikke er en del af reglerne, men som bare er en sædvane, som man ikke behøver at følge. På samme måde er den strategi eller den spillestil eller taktik, man vælger, ikke nogen forpligtelse. Inden for rammerne af de gældende spilleregler kan man i vidt omfang selv vælge taktik, der kan være mere eller mindre formålstjenlig og mere eller mindre elegant.

Der er med andre ord forskel på det, man plejer at gøre, og det, man er forpligtet til at gøre. For en udenforstående betragtning er disse overvejelser ikke så afgørende, bortset fra at kendskabet til spillereglerne naturligvis gør det

lettere at forudse de enkelte træk og bagefter at forklare begivenhedsforløbet.

Men for den implicerede spiller er det af den største betydning at skelne mellem, hvad han plejer at gøre, og hvad han er forpligtet til at gøre. Der kan måske være et ringe spillerum for friheden til at vælge i en given situation, fordi det af hensyn til strategien og ønsket om, at vinde kan være nødvendigt at foretage et bestemt træk. Men som romerne sagde, det er ikke nødvendigt at leve, men det er nødvendigt at sejle. Man er ikke forpligtet til at vinde, men ønsker man at vinde, må man foretage de fornuftige træk. Men reglerne for spillet er man altid nødt til at følge.

Den antropolog, som måtte komme udefra for at studere det danske samfund, ville til at begynde med være lige så forundret over det, han så, som den der betragtede en myretue. Eller som den, der omvendt tog ud for at studere hottentotter og buskmænd. Og dog ville der være visse træk, som ville forekomme umiddelbart forståelige.

Mænd og kvinder ville have et og andet for med hinanden, som regel parvis, og mødrene ville i hvert fald i et vist omfang tage sig af deres børn, medens mændene ville fare omkring for at skaffe til føden og klæderne, ganske vist ikke med bue og pil eller pusterør.

Men hvis antropologen studerede det myldrende liv noget nøjere, ville han utvivlsomt finde en række træk i danskernes levevis, som minder om hottentotternes måde at arrangere sig på. Men der skulle skrælles adskillige årtusinders materielle og åndelige kulturaflejringer af, før det tilovers-blevne mønster blev umiddelbart forståeligt.

Hottentotten ville nok forstå, at troldmanden og medicinmanden foretog sine ritualer og besværgelser, men han ville ikke forstå hvorfor troldmanden havde sort kjole og medicinmanden hvid kittel på. Han ville heller ikke kunne se, om menneskene havde tøj på, fordi de havde lyst eller behov herfor, eller fordi de var forpligtet til det.

Han ville nok forstå, at man lod være med at tæve hinan-

den eller slå hinanden ihjel, fordi det var forbudt at gøre den slags ting ved hinanden, men han ville ikke kunne forstå, hvorfor alle bilerne kører i højre side af vejen, eller hvorfor borgerne frivilligt betaler deres skat, eller hvad han nu ville kalde det.

Han ville kort sagt ikke kende forskel på vaner og sædvaner, som man følger, fordi man befinder sig bedst ved at følge visse regelmæssigheder, og regler, som man følger, fordi man føler sig forpligtet hertil. Der er altså en væsentlig forskel på vaner og forskrifter. Det første er noget, man faktisk retter sig efter, fordi man er et vanedyr, men man har lov til at drikke te en dag, selv om man plejer at drikke kaffe om morgenen. Det andet er noget, man følger, fordi man oplever en norm, som man føler sig forpligtet af. Hvis man ikke kører i højre side af vejen, risikerer man ikke alene et sammenstød, men man får også en bøde.

Sådanne forskrifter kan være konventionelle: Man taler ikke med mad i munden. De kan være moralske: du skal elske din næste, og huske at sige tak for mad. Men de kan også være retlige: Ifølge vekselloven skal en veksel indfries på forfaldsdagen.

Der er altså også på retslivets område - og tilsvarende gælder for konventionen og moralen - forskel på den ydre og den indre betragtning. Den samlede sociale adfærd er et uadskilleligt sammenvæv af vaner, sædvaner på den ene side og konventionelle, moralske og retlige forskrifter på den anden. De første følger man, fordi man har lyst, de sidste fordi man er forpligtet.

Men det kan naturligvis være så som så med lysten til af følge vanen, det kan jo da være fordi, man ikke kan lade være. Man kan jo ligefrem være tvangsneurotiker. Det kan da også være en nok så tarvelig oplevelse af en forpligtelse til at følge en forskrift.

Nogle - måske endda de fleste - gør det fordi der følger en ubehagelig reaktion efter en normovertrædelse. Den der

ikke følger konventionen, men tager kludesko på til kjole og hvidt, bliver til grin eller frosset ud. Den der trodser moralen og lever på polsk - nå, nej nu hedder det jo papirløst og er ikke i strid med "den herskende moral". Men den der ikke viser hensyn, men jager sin skyldner fra hus og hjem, er hjemfalden til moralsk fordømmelse, såvel i Ekstra Bladet som i B.T.

Men den der ikke overholder en retsregel, risikerer at blive forfulgt, såvel af politiet som af kongens foged.

Men det centrale i en forpligtelse er oplevelsen af at være nødt til at gøre noget eller at lade være. Ikke vanen eller frygten for en eventuel sanktion.

Udefra kan det tage sig således ud. Men denne regelmæssighed kan kun fuldt ud forklares ud fra en sådan følelse af pligt. Hvorfor skulle folk ellers i almindelighed handle anstændigt og retmæssigt, selv om der som oftest ingen risiko er ved det modsatte? Det er rets- og samfundsordenen, der i sidste instans er baseret på samfundets magt, ikke de enkelte handlinger.

Det er den enkeltes og gruppernes følelse af loyalitet over for et samfund, hvis grundlæggende værdier er f.eks. demokrati, en liberal økonomi under velfærdskontrol, ytringsfrihed m.v., der er forudsætningen for lovlydigheden. Følelsen af pligt til at betale skat, selv om det gør ondt, beror på en almindelig følelse af samhørighed med samfundet.

Men når denne almindelige loyalitet svigter, hvad den ofte vil gøre i økonomiske nedgangstider, når fattigdommen skal fordeles, vil man se, at personer og grupper tager sig selv til rette.

Denne loyalitetsfølelse over for grupper og personer, som er samfundets cement, kan på den anden side være en hindring for kritik og modstand mod urimelige samfundsforhold. De samfundsbevarende kræfter kan altså overspilles, såfremt de fører til ukritisk blindhed over for fejl og skrøbeligheder i samfundets indretning. Resultatet kan blive passiv modstand, aktioner, oprør og i sidste ende revolution. Men

den er nok ikke lige om hjørnet. Man skal ikke være mere royalistisk end kongen selv.

Kun den kritiske loyalitet, der forener en ydre kølig iagttagelse og beskrivelse af samfundets regler og institutioner med en indre erkendelse af pligt over for fælles værdier og mål, kan sikre stabilitet i samfundslivet.

Også i almindelige menneskelige forhold er der det samme spil mellem den ukritiske loyalitet over for familie og venner og den ufølsomme objektive vurdering af næsten. Skal samlivet mellem menneskene lykkes, er den kritiske loyalitet en nødvendighed. Rare mennesker eksisterer i øvrigt ikke. Derimod findes der mange svage sjæle.

Jeg er nødt til at være grusom for at kunne være venlig, sagde Shakespeare.

PSYKOLOGISME

"Kultur er vaner", sagde Hartvig Frisch! Eller med andre ord: det man husker, når alt det andet er glemt. Man kan også med Erik Seidenfaden bramfrit sige, at det, der begynder som avantgarden, ender som røven af fjerde division.

De store filosofiske fremskridt omkring århundredets begyndelse, da realismen og relativitetsteorierne torpederede idealismens ophøjede tro på den objektive erkendelse og de evige værdier, er i nutiden reduceret til vulgariseringens åndelige vraggods:

"Alt er relativt ...", "Smag og behag ...", siger man med en altfavnende bevægelse, hvormed alt er blevet ligegyldigt.

Det, der er galt, er naturligvis ikke, at videnskaben har taget fejl, men at videnskaben gøres til ideologi, når den bliver til livsholdning; "scientisme" er en sådan videnskabelig ideologi blevet kaldt.

I 60'erne blev den såkaldte logiske positivisme angrebet for at være en sådan - undertrykkende - ideologi, for ifølge den marxistiske ideologi er alle ideologier - undtagen den marxistiske - "falsk bevidsthed" og dermed åndeligt undertrykkende. Den logiske positivisme var ellers en videnskabsteori, som i 20'ernes Wien blev skabt af politisk bevidste videnskabsmænd for at værne videnskaben mod udnyttelse af de truende fascistiske og kommunistiske ideologier.

Videnskaben skulle renses for vurderinger, politiske som religiøse, hvorfor kun det, som kunne påvises, måles og beskrives i den ydre verden eller udledes af logikkens love, kunne anerkendes som genstand for videnskaben. Det siger sig selv, at en sådan teori passer som hånd i handske til naturvidenskaben, der kan udtrykkes i matematiske formler.

For de humanistiske og samfundsvidenskabelige aktiviteter er en sådan teori ikke meget bevendt, idet den menneskelige bevidsthed hverken kan vejes eller måles. Mange tog også konsekvensen heraf og benægtede, at humaniora kunne

være videnskab, og reducerede samfundsvidenskaberne til at være adfærdsvidenskab.

Retsvidenskaben kom ud i en eksistens- og identitetskrise, idet begreber som "pligt" og "retfærdighed" nødvendigvis måtte kastes på møddingen, eftersom de ikke havde nogen "semantisk referens", som vor store retsfilosof Alf Ross udtrykte sagen i overensstemmelse med teorien. Det, som retligt set har "semantisk referens", d.v.s. en ydre eksistens, som modsvarer det sproglige udtryk, er den "retlige adfærd", som reflekterer "den retlige ideologi", der for sit vedkommende er et "tydningsskema", d.v.s. forklarings-og forudsigelsesgrundlag, for den retlige adfærd.

Retten og pligten er herved reduceret til at være "følelsen af pligt", idet den retlige ideologi består af dommernes fællesfølelse af at være forpligtet. "Gældende dansk ret" er dermed identisk med de danske dommeres "fælles ideologi". Når det er dommernes og ikke befolkningens følelser, der er afgørende for, hvad der er "gældende ret", er det fordi retten og staten er to sider af samme sag, og fordi dommerne i sidste ende har monopol på at aktivere statens tvangsapparat som også er noget, man kan tage og føle på.

Men hvordan man kan tale om en "fælles dommerideologi", når det er uvidenskabeligt at tale om en "fælles folkelig retsfølelse", er umuligt at forsvare i henhold til videnskabsteorien, idet en "fælles dommerideologi" lige så lidt kan påvises, som en "folkelig retsfølelse" kan. Tænk bare på de mange appeller og dissenser i de domme, som refereres i "Ugeskrift for Retsvæsen".

Hele teorien falder sammen og <u>må</u> nødvendigvis falde sammen, når den går ud fra, at "pligter" kan reduceres til "følelser". For en almindelig betragtning er det da også indlysende, at en dommer må "være forpligtet" til at dømme en tyveknægt, selv om han måtte være tilhænger af teorien om, at ejendomsretten er et tyveri, og han altså ikke "føler sig forpligtet" til at dømme tyven.

Ved at reducere retten til at være "retlig adfærd" eller "retlig ideologi" gør man retsvidenskaben til retssociologi og retspsykologi, som også er agtværdige og vigtige videnskaber, men bare ikke er til megen hjælp, hverken for befolkningen eller for dommerne, når de er interesseret i at få at vide, hvilke "rettigheder" og "pligter" de har. Når dommeren skal afsige en dom, er det ikke særligt interessant for ham at få at vide, at "gældende dansk ret" er det, som dommeren "faktisk gør", eller det, som han "føler sig forpligtet" til. I første tilfælde er det et indholdsløst i sidste tilfælde et farligt råd.

Bagklogskaben er den mest udbredte form for klogskab, og de smukkeste blomster blomstrer som bekendt på møddingen. Når historiens hjul har drejet sig en brøkdel af en omgang, ser man de forskellige avantgarde-teorier som brudstykker af et mønster, og det er derfor muligt at finde den fælles nøgle til forståelsen og dermed også til kritikken.

Jeg skal ikke opholde mig ved den del af kritikken, som vedrører den "logiske positivisme" i almindelighed. Dette opgør fik jo en forrygende start i 68 og fortsatte derudaf i 70'erne. Det er rigtigt, at fikseringen på en "beskrivelse" af det "positive", det eksisterende i samfundet, svækker blikket for det "negative", det som kunne være anderledes. Den vigtigste del af kritikken gik dog på "positivismens" antagelse af, at en "objektiv beskrivelse" i det hele taget er mulig. Den hermeneutiske videnskabsteori satte her ind med sin påpegning af, at enhver beskrivelse indebærer en fortolkning, idet intet ydre fænomen har en sproglig form, men skal henføres under et sprogligt system, som er udformet under ledelse af menneskelige behov og interesser.

Hvad er f.eks. forskellen mellem en "terrorist" og en "frihedskæmper"? De ydre former er de samme, det er kun motiverne og indstillingerne, som er forskellige.

Det, som specielt er af interesse for retsteorien og for den almindelige samfunds- og kulturforståelse, er den omstændighed, at retsteorierne - i Øst som i Vest - i 1930'er-

ne blev "psykologiske". Set fra en retsteoretisk synsvinkel er det muligt at pege på den omstændighed, at retsteorien bliver "samfundsvidenskabelig" i politisk "liberale" perioder og formalistisk i politisk stramme perioder. Omvendt har man også været opmærksom på, at den samfundvidenskabelige orientering af filosofi og retsteori falder sammen med en betoning af samfundets interesser på bekostning af individernes, og samfundsnytten og "hensigtsmæssighed" bliver overordnet hensynet til den enkeltes retsbeskyttelse og "retfærdigheden".

På godt og ondt var tiden efter 1. verdenskrig optaget af at omstrukturere samfundet til den moderne teknologi, hvortil behøvedes en ideologi, som kunne integrere land- og industriarbejderne i det politiske og økonomiske samfundssystem. Socialismen var et af midlerne hertil, og socialismen er netop en ideologi, som betragter samfundet som udgangspunktet for tænkningen og individerne som dele af helheden.

Det er klart, at "rettigheder" efter en sådan opfattelse er reflekser af det politiske systems vedtagelser, hverken mere eller mindre. Det er også klart, at "afvigende" adfærd må være enten en sygdom i bevidstheden som individet må kureres for, eller en sygdom i samfundet, som individet ikke kan gøre for.

I kriminalretten bliver konsekvensen, at alt bliver til psykiatri og kriminologi. Afvigerne skal behandles venligt men vedholdende, efter omstændighederne hele livet, på sindssygehospitaler eller på pædagogiske institutioner, eller også må man ændre på samfundsforholdene. I Øst er det mest de første, i Vest er det mest det sidste, som de gode viljer beskæftiger sig med. Men ansvaret er blevet tyvstjålet, som Nils Christie flot har formuleret det.

Det er da også mest i de østlige lande, at rettens pædagogiske elementer understreges med højt løftede pegefingre, mens der i de vestlige lande i takt med ændringerne i de politiske og økonomiske forhold på ny er sket en omprioritering af de samfundsmæssige hensyn, således at hensynet til

individernes frihed på ny er blevet anerkendt som en med samfundsnytten konkurrerende grundværdi, som ikke kan underordnes den anden. Det er da også blevet selvfølgeligt igen at benytte begreber som "ret", "pligt", "retfærdighed" o.s.v., hvor man i en menneskealder har talt om "følelser" og "hensigtsmæssighed".

Det pudsige er nu, at de kulturhistoriske erfaringer igen bekræftes. Medens videnskaben altså har forladt psykologien som normgivende samfundsvidenskab, hærger den vulgariserede "psykologisme" vort sprog og den almindelige bevidsthed. Allerede længe har man "følt", at nogen har ret, eller at noget forholder sig "på en eller anden måde". Der er ikke længere mange, som tror eller tænker noget som helst. Ingen mener noget, men "oplever" eller er underkastet "motivationer" eller befinder sig i "situationer". "Trivslen" har længe terroriseret os alle til at gøre noget andet end det, vi har lyst til.

Det er en tragikomisk, men tilsyneladende uafvendelig skæbne for sproget og bevidstheden, at det slæber efter og opbevarer en masse ufordøjet tankegods, længe efter at det er blevet uspiseligt.

RET OG KULTUR

I nutiden er det ikke alene blandt etnologer og sociologer, men også blandt jurister almindeligt at opfatte retten som et kulturelt fænomen. Retssystemet er ligesom andre sociale normsystemer: moralen, konventionen, sædvanen en del af det samlede kulturmønster, d.v.s. den samlede organisation af de behov og værdiforestillinger (ideer), som menneskene har skabt til et givet tidspunkt på et givet sted.

Retssystemet anvendes således af det politiske system i videste forstand til at skabe rammerne om de institutioner: staten, kommunerne, ægteskabet, arveretten, kontrakten, ejendomsretten, aktieselskaber, straf m.v., som samfundets funktioner er knyttet til, og til at fordele kompetencen hos forskellige organer til at producere de vigtigste normer i samfundet (Folketinget), til at udføre de politiske beslutninger i praksis (regering og administration) og til at afgøre konflikter (domstole).

Retsreglerne har altså til formål at sikre de samfundsmæssige funktioner i overensstemmelse med de herskende værdiforestillinger, således som de har fundet udtryk i den politiske organisation, der for sit vedkommende er afhængig af de materielle og økonomiske vilkår. Kulturens udvikling viser, at der er en intim sammenhæng mellem den materielle udvikling og det samlede kulturelle værdisystem, og at der tilsvarende er en sammenhæng mellem den økonomiske, politiske og retlige organisation.

Kulturvidenskaben har endog villet se en bestemt udviklingsgang i den økonomiske og kulturelle organisation som sandsynlig, selv om yngre kulturforskere har angrebet denne kulturhistoriske udviklingslære som udokumenteret og udokumenterbar. En konsekvens af denne teori ville det være, at identiske kulturfænomener i adskilte kulturer ikke nødvendigvis er resultatet af en påvirkning, et kulturlån, men kan skyldes menneskets psykiske egenart.

En anden kulturvidenskabelig retning er mere tilbøjelig

til at tillægge påvirkningsforholdene betydning for forklaringen af identiske kulturelle træk. Nyere kulturvidenskab er tilbøjelig til ikke at interessere sig så meget for det udviklingshistoriske som for de funktionelle og strukturelle sammenhænge i eksisterende kulturer og altså lægge sig mere efter sociologiske end historiske metoder.

Medens det tidligere har været således, at kulturvidenskaben og kultursociologien har været til stor nytte for retsteorien, er der i nutiden tilløb til, at de komparative retsvidenskaber: retshistorien, retssociologien og den sammenlignende retsvidenskab kan forsyne især kulturvidenskaberne med materiale. Hvis det er rigtigt, at der er en sammenhæng mellem kultur og ret, er det nemlig en nærliggende mulighed, at sammenligning mellem retssystemer og retsregler på forskellige historiske udviklingstrin og i forskellige lande kan give oplysninger om kulturen, som kan kaste lys over udviklingen og på sammenhænge, som ikke tidligere har været erkendt, og som er vanskeligt dokumenterbare, eftersom det er vanskeligt at udføre kulturvidenskabelige eksperimenter. Især retshistorien er et nyttigt studieobjekt for kulturvidenskaben, eftersom retskilderne næsten altid hører til de ældste skriftlige overleveringer i en kultur på grund af rettens store samfundsmæssige og ofte religiøse betydning; således hører de danske landskabslove fra 1100-1200 tallet til de ældste danske kilder.

Ved at kombinere den historiske og den sammenlignende retsvidenskab kan man imidlertid medvirke til at belyse forskellige af de kulturvidenskabelige hypoteser, som er omtalt ovenfor, og dermed måske også til at give et bidrag til diskussionen om de kulturelle virkninger af en tilslutning til Fællesmarkedet eller andre økonomiske og politiske organisationer.

Retshistorien synes for det første at kunne sandsynliggøre visse sider af kulturkredslæren. Der synes at være ejendommelige paralleliteter i vidt forskellige kulturers retssystemer, i en udvikling fra primitive til udviklede

stadier; uden at gå i detaljer synes der på primitive stadier med nomade- eller landbrugsøkonomi at herske en kollektiv orden, et slægtssamfund, hvor slægten og ikke individerne er retssubjekt; der er ikke noget stort behov for individuelle aftaler, og slægten og ikke individet er berettiget og ansvarlig udadtil, og slægtsfejden er det retshåndhævende modstykke til denne tilstand.

Først med handelens udvikling og dermed bydannelsen opløses slægtssamfundet, der udvikler sig til individsamfundet med individuelle kontrakter og et personligt ansvar.

Selv om kristendommen var statsreligion i hele Europa fra den tidlige middelalder, slår den individualistiske ideologi først fuldt ud igennem i det 17.-18. århundrede. På den anden side er der en ejendommelig parallelitet i de forskellige lande, idet udviklingen fuldbyrdes nogenlunde samtidig. Naturligvis kan der være tale om et påvirknings-fænomen, eftersom den europæiske kultur netop i oplysningstiden var udpræget international. På den anden side kan det ikke være hele forklaringen, eftersom såvel en individualistisk materiel og ideel kultur, herunder et vidtgående individualistisk retssystem, var kendt i antikkens middelalderbyer og storriger ikke mindst i det vældige Romerrige, der som en varig kulturindsats skabte et højtudviklet retssystem.

Dette gik vel tildels i glemmebogen i Vesteuropa efter Romerrigets undergang, men blev dog genfundet allerede i det 11. århundrede og gjort til genstand for retsstudier og videnskabelig behandling ved universiteterne, som oprettedes i den følgende tid. Selv om materialet, romerkirken (og den kanoniske kirkeret) og ideologien, kristendommen, var for hånden, dominerede den kollektive og objektive retstænkning i Europa i hele middelalderen.

Først da den økonomiske udvikling - efter de store opdagelser og de norditalienske handelsbyers grundlæggelse - gjorde det muligt, satte den individualistiske kultur ind med renæssancen og den senere rationalisme, og først da

trængte individualismen langsomt frem i retsordenen. Den komparative retsforskning arbejder i nutiden med den generelle hypotese, at identiske økonomiske og sociale forhold skaber de samme retlige problemer, som sædvanligvis løses på samme måde, omend det ofte sker i en forskellig sproglig og dogmatisk formulering på grund af forskelle i den retlige tradition.

Forskelle i de retlige problemer og problemløsninger vil man oftes finde indenfor de retsområder, som er mindst berørt af et internationalt samarbejde, herunder især de regler, som knytter sig til jord og fast ejendom og arveretten, medens de handels- og erhvervsretlige regler, herunder især de transportretlige regler, nødvendigvis må følge hovedreglen. Forskelle i det politiske system kan naturligvis spille ind, men ved en sammenligning mellem de østeuropæiske, formelt socialistiske lande og de vesteuropæiske landes retssystemer er det påfaldende, i hvor høj grad retsopfattelsen i de østeuropæiske lande modsvarer 30'ernes retstænkning i de vestlige lande. Den ideologiske forskel viser sig næsten udelukkende i de strengt erhvervsretlige og politiske sammenhænge, medens retten i øvrigt nærmest bekræfter den (også) marxistiske teori om, at retsreglerne som den ideologiske superstruktur afspejler den økonomiske basis i samfundsforholdene.

Retshistorien indeholder adskillige skoleeksempler på kulturelle påvirkningsfænomener i form af kulturlån, og det vil som altid være den overlegne kultur, der påvirker den mindre udviklede kultur. Om der bliver tale om mindre indgribende kulturpåvirkninger eller mere massive kulturovertagelser, er vistnok i almindelighed afhængigt af, i hvilket omfang der er tale om et behov for den overlegne kulturs samlede mønster eller væsentlige dele heraf. Dette sidste afhænger i høj grad af, i hvilket omfang den økonomisk-sociale udvikling er kommet i gang, eller om der er tale om et kulturmøde på helt forskellige udviklingstrin.

I sidste fald vil kun overfladiske og ubetydelige kul-

turelementer vinde indpas. Erfaringerne fra de U-lande, som den europæiske imperialisme underlagde sig især i Afrika, viser at den oprindelige primitive ret levede og lever videre i bedste velgående indtil det tidspunkt kommer, da en ændring i de økonomiske og sociale forhold skaber et behov for de retsregler, retsinstitutter og retsbegreber, som Vesteuropa har udviklet for at kunne beherske og styre en højere og mere kompliceret kultur og samfundsorganisation. De samme erfaringer har man gjort i de lande, såsom Tyrkiet og Japan, der frivilligt overtog en af de vestlige landes lovbøger som helhed for at bøde på den tidligere primitive retstilstand. Den transplanterede fremmede ret blev kun reelt gældende, virksom ret i det omfang den kunne forenes med tradition og behov.

I middelalderen så vi en sådan massiv reception af et fremmed retssystem i store dele af Europa, en reception som stadig sætter skel ikke alene i den retlige, men også i den kulturelle og politiske situation i Europa. Den reception, jeg her taler om, receptionen af romerretten, blev netop som hævdet af mange begrænset således, at de lande, der en tid stod uden for Fællesmarkedet, ikke modtog den romerske ret: England og de nordiske lande.

For det andet har såvel de nordiske lande som England i meget høj grad været delagtige i den kulturelle udvikling, som man har kaldt reception af romerretten, uanset at man formelt har bevaret en tilsyneladende ubrudt retstradition.

For det tredje er der ikke tale om nogen egentlig reception af romerretten, selv i Tyskland, hvor en rigskammerretsforordning i 1495 da også udtalte, at romerretten skulle vige for den lokale sædvaneret, når der opstod en konflikt. Den formelle baggrund var den tyske kejsers krav på at være en åndelig og politisk efterkommer af de romerske kejsere, men det var naturligvis noget sludder, lige så vel som påstanden om en almindelig og generel overførsel af den klassiske romerret til Tyskland; eller i øvrigt til noget andet europæisk land.

Af hvad hidtil er blevet sagt om forholdet mellem ret og kultur må man forvente en betydelig grad af retsfællesskab mellem de nordiske lande. Denne antagelse bekræftes også i rigeligt mål, ganske vist på en måde, der ikke entydigt udpeger årsagsforholdet mellem ret og kultur, idet der i hele den historiske tid på trods af de politiske stridigheder har været en så betydelig overensstemmelse mellem retssystemerne i de nordiske lande, at det er berettiget at tale om et selvstændigt retsområde. Hvordan forholdene har været i forhistorisk tid, ved man ikke meget om, men der er en vis anledning til at tro, at retsfællesskabet går længere tilbage og måske omfattede alle de germanske områder, hvortil især store dele af det nuværende Tyskland hørte. Men omkring midten af det 12. århundrede nedskrives de første nordiske landskabslove på privat initiativ, måske af de fremvoksende kirkelige myndigheder.

Indtil da var retten ligesom i andre primitive samfund baseret på sædvaner, som overleveredes mundtligt fra generation til generation. Det er også for en stor del rigtigt, når det siges, at nordisk ret siden kan udvise en ubrudt tradition fra - for Danmarks vedkommende - Jydske Lov (1241) over Danske Lov (1683) til de sidste to generationers nordiske lovsamarbejde, hvor den væsentligste del af den almindelige privatretlige, såvel formueretlige som familieretlige, lovgivning er blevet uniformeret, således at Norden i meget vidt omfang er et retligt fællesmarked, her forstået i den snævrere forstand at det ikke medtager den specielle politiske og økonomiske lovgivning, som kun er tilnærmet i det omfang der har kunnet opnås enighed om et økonomisk-politisk samarbejde.

Man må konkludere, at det retlige fællesskab og den omstændighed, at det har været muligt at etablere et meget vidtgående sådant - ikke alene formelt men også virksomt - er en betydelig støtte for forhåndsantagelsen om et vidtgående kulturelt fællesskab, hvortil retsfællesskabet på den anden side også har bidraget.

Man kan måske antydningsvis og meget summarisk henvise til en betydelig grad af praktisk fornuft og en tilsvarende mindre grad af teoretisering i nordisk ret og retsvidenskab for en del begrundet i, at man aldrig har haft held til at skabe store altomfattende kodifikationer (lovbøger), og at man derfor i vidt omfang har udviklet retten i praksis og gennem sædvane i takt med samfundsudviklingen. Hertil kommer, at man i vidt omfang har været i stand til og villig til at udnytte de bedste erfaringer fra såvel de angelsaksiske som de kontinentale retssystemer.

II

Udviklingen i engelsk ret har i ikke ringe omfang lignet den nordiske, omend med mange modifikationer. Den lange historiske tradition og mangelen på store kodifikationer er fælles træk. Udgangspunktet var også i mange måder det samme, eftersom det jo er anglere, sachsere og jyder, som havde koloniseret det tidligere keltiske Britannien; dansk ret gjaldt som bekendt senere direkte i Danelagen.

Med den normanniske erobring i 1066 skete der imidlertid så betydelige ændringer, at såvel strukturen som indholdet fjernede de to områder fra hinanden. Kongen proklamerede ligesom alle senere fornuftige erobrere, at han ville respektere den lokale sædvaneret, men han oprettede en central kongelig domstol, hvor man ville anvende en supplerende fælles ret (common law). Samtidig indførtes et særligt processystem med særlige klagetilladelser, der senere administreredes of Lord Chancellor, den højeste retlige embedsmand. Da denne i lange perioder var gejstlig, fik den romerske og kanoniske ret på disse tidlige stadier en vis indflydelse i ægteskabs- og arvesager, der ligesom overalt i Europa behandledes i de kirkelige domstole indtil reforma-

tionen i de senere protestantiske lande, herunder England og Norden.

Det særlige klagesystem og Lord Chancellors funktion som klageadministrator og dermed reelt retsskabende mindede i øvrigt i høj grad om det tilsvarende romerske og prætors funktion i Rom mere end 1000 år tidligere.

Et interessant og uafklaret komparativretligt og kulturvidenskabeligt problem er det, om der her var tale om en såkaldt "parallel" udvikling begrundet i menneskets psykiske struktur; et "påvirkningsfænomen" er mindre sandsynligt, da Romerriget jo var gået til grunde 600 år tidligere og dermed også romernes indflydelse i England og Normandiet, hvorfra erobrerne jo kom. Men mange andre træk synes at bekræfte den tesis, at Europa efter år 1000 begyndte en ny udvikling, som i mange måder i retlig henseende lignende den, som man gennemlevede mere end 1000 år tidligere i Rom; blot fortsatte udviklingen langt videre i anden omgang.

Indtil den nyeste tid har engelsk ret i øvrigt været domineret af praktiserende jurister, som ikke nødvendigvis havde nogen universitets- eller anden teoretisk uddannelse. I endnu højere grad end i de nordiske lande blev retsudviklingen derfor præget af sædvanen og den praktiske fornuft, idet retten udvikledes ved domstolene i kraft af den såkaldte præjudikatsdoktrin, følge hvilken en højere domstols afgørelse i princippet er bindende for de underordnede og for domstolen selv.

Nogen større forskel fra nordisk opfattelse, hvorefter tidligere afgørelser er vejledende for senere afgørelser, er der ikke, og den strenge engelske præjudikatsdoktrin er nu også ophævet. Den engelske retstradition har derfor i endnu højere grad end den nordiske været præget af en stædig tradition og en betydelig grad af praktisk fornuft.

I de nordiske lande har man i de sidste 200 år haft et vist samarbejde mellem retsvidenskab og retspraksis, efter at universitetet i 1734 indførte juridisk embedseksamen i Danmark, og især siden A. S. Ørsted i begyndelsen af det 19.

århundrede skrev sine juridiske værker og samtidig begyndte udgivelsen af periodiske domssamlinger, som længe havde været kendt i England.

Medens retten i England således næsten udelukkende prægedes af praktiske jurister uden nogen teoretisk uddannelse, var det på kontinentet siden den tidligere middelalder almindeligt, at højere embedsmænd, herunder de overordnede dommere, fik en universitetsuddannelse af blandet gejstlig-juridisk indhold. Den kanoniske ret var en uomgængelig bestanddel af en teologisk uddannelse, eftersom kirkerne som sagt havde domsmyndighed i vigtige sagstyper, især inden for ægteskabs- og arveretten.

Men også romerretten var siden 1000-tallet genstand for universitetsstudier, efter at man havde fundet en afskrift af de romerske retskilder. Samtidig havde man fået kendskab til store dele af den græske filosof Aristoteles' skrifter, således at der i det hele taget blev grundlag for en ny videnskabelig udvikling ved de nye universiteter, i de første århundreder indtil renæssancen med tyngepunktet i Norditalien, derefter i de følgende århundreder i rationalismens tidsalder med tyngdepunktet i Frankrig, fra slutningen af det 18. århundrede med tyngdepunktet i Tyskland.

I disse århundreder udvikledes på grundlag af de romerske retskilder og den græske filosofi en rets- og moral-lære, som gennem flittige glossatorers og kommentatorers virksomhed efterhånden foreenedes med moralfilosofien i den nye naturret, som først udvikledes af Hugo Grotius (1624) og senere systematiseredes af Pufendorf, Thomasius og Wolff.

Disse systemværker, som på godt og ondt repræsenterede den europæiske videnskabelige og humanistiske kultur mere end den gamle romerret, som naturligvis ikke var direkte anvendelig på de nye livsforhold, blev mønstret for de store lovgivningsprojekter, som så dagens lys på kontinentet efter revolutionstiden: Den almindelig prøjsiske landret (1794), Code Civil (1894), Den østrigske Lovbog (1811) og tildels den tyske BGB (1900).

Sidstnævnte var dog resultatet af en videreudvikling af en retsvidenskabelige behandling af en spekulativ filosofisk karakter, som i ikke ringe grad er blevet stående som et skræmmebillede for nordiske jurister under navnet "begrebsjurisprudens".

Filosofien var den, at retssystemet principielt er et udtømmende og lukket system, således at retsafgørelsen er en rent logisk tankeoperation (fortolkning) uden hensyntagen til de sociale realiteter, lovens formål og afgørelsens praktiske konsekvenser. Det er klart, at en sådan opfattelse er urealistisk og farlig, eftersom den fortrænger de vurderinger af den sociale virkelighed, som retsreglerne med nødvendighed handler om. På den anden side er en sådan formalistisk holdning særdeles velegnet til opretholdelse af ro og orden, og virker naturligvis konservativ og autoritær.

Her er vi så ved hovedsagen: Vil Danmark og Norden kulturelt og dermed retligt dels blive underlagt den kontinentale kultur, dels - og forudsætningsvis - blive ringere stillet? Hertil må i almindelighed mindes om, hvad jeg tidligere har bemærket, at et sådant kulturlån kun finder sted, såfremt der er et behov herfor, og at det i så fald finder sted uden hensyn til formelle politiske tilhørsforhold. Kristendommen trængte f.eks. frem gennem Europa og ind i Norden uden hensyn til de politiske grænser. På samme måde trængte romerretten og naturretten frem og vandt også en betydelig indflydelse på nordisk ret og retsvidenskab, fortrinsvis gennem retsvidenskaben og derefter senere gennem retspraksis.

Begge dele blev imidlertid integreret (indføjet) i den nordiske kultur, uden at denne mistede sin identitet eller sin tradition. Kristendommen på det almene og romer- og naturretten på det retlige område repræsenterede simpelthen en højere ideel kultur, som man havde behov for som redskab til beherskelse af den efterhånden mere avancerede materielle og dermed sociale kultur.

Såfremt man går ud fra, at den nordiske kultur er en i hvert fald jævnbyrdig kultur, er der derfor ikke nogen større grund til at frygte dansk tilslutning til Fællesmarkedet. Specielt med hensyn til den retlige integration viser erfaringerne fra det internationale lovsamarbejde, at nordisk ret langtfra at blive tværet ud, snarere har en evne til at hævde sig såvel over for den kontinentale som over for den engelsk-amerikanske. I hvert fald viser de tre internationale udkast til købe- og aftalelove en stigende nordisk indflydelse, og det sidste udkast kunne nærmest - cum grano salis - opfattes som en moderniseret udgave af den nordiske lovgivning. Hertil kommer, at den yngre generation af især tyske jurister har bekendt sig til en praktisk-fornuftig socialt orienteret retsopfattelse, som også har fundet stigende udtryk i retspraksis.

Man kan måske udtrykke sagen således, at der retligt set ikke er større betænkeligheder ved at indtræde i Fællesmarkedet, og at store dele af den yngre juristgeneration i Tyskland ønsker en nordisk og engelsk tilslutning til afbalancering af den mere konservative og formalistiske holdning, som findes i de sydlige fællesmarkedslande. For Danmark er risikoen ikke stor, men naturligvis vil det lune med de andre nordiske lande, med hvem vi har et retligt fællesmarked, og England, som - ikke i tradition, men i ånd og holdning - står os nær i retlig-kulturel henseende.

Det er klart, at den økonomisk-politiske og erhvervsretlige lovgivning må ændres og harmoniseres med Fællesmarkedets institutioner, organisation og erhvervspolitik Det er også klart, at den politiske organisation vil få indflydelse på Danmarks og Europas økonomiske og politiske udvikling i fremtiden. Spørgsmålet er blot, hvor stor den økonomiske, politiske og erhvervsmæssige indflydelse bliver, og om den bliver væsentlig større, end hvis vi var blevet stående udenfor. Mange økonomer mener, at virkningen vil blive begrænset, idet strukturforandringerne vil trænge sig på, uanset om man danner eller slutter sig til formelle politi-

ske organisationer eller ej. Behovene vil være de samme og tilpasningen derfor både nødvendig og sikker.

Set med retsteoriens øjne er der i det hele taget grund til at tage afslappet på spørgsmålet. Hermed har vi også forudsætningsvis sagt noget tilsvarende om kulturen i det hele taget.

VI RET, MORAL OG POLITIK

MAGT OG RET

I den græske mytologi var horaerne på én gang gudinder for årstiderne og beskyttere af det sædelige livs lovbundne orden, repræsenteret ved deres moder, gudinden Themis, der var Zeus´ hustru og gudinde for den lovlige orden. Heri ligger - som i alle myter - en billedlig formulering af gamle erfaringer oplevet som væsentlige og med gyldighedspræg. Myten repræsenterer utvivlsomt to lag i de retlige forestillingers udviklingshistorie. I den ældre græske naturfilosofi betragtes menneskelivets love som værende lige så bindende og lige så evige som naturlovene. Denne strenge opfattelse af lovene som absolut bindende finder vi også i senere græsk tænkning såvel i tragedierne som hos filosofferne, hvoraf den største, Sokrates, jo netop frivilligt gik i døden og nægtede af flygte fra fængslet, selv om han var blevet dømt på et "uretfærdigt" grundlag.

Denne strenge opfattelse af den lovlige ordens ubetingede gyldighed over for nok så berettigede krav fra enkeltpersoner eller grupper forklares til dels med den omtalte myte, idet de tre horaer Eunomia, Dike og Eirene ifølge Hesiod repræsenterede henholdsvis den lovlige ordens håndhævelse, retten og freden. (Den fjerde årstid repræsenteredes af Tyche, tilfældigheden). Man har altså haft en klar opfattelse af sammenhængen mellem freden, retten og dens håndhævelse.

På den anden side illustrerer en fabel af Hesiod, at man var klar over, at magten kunne bruges til at knægte retten og retfærdigheden. Det er eventyret om nattergalen, som falken tog i sine kløer: "Hvorfor, usalige, skriger du? En stærkere holder dig bundet. Du må gå, som jeg fører." Retfærdigheden sukker, hvor voldsmænd, mætte af gaver, slæber den med sig og fælder domme ved at bøje retten.

En tredje myte, som vi finder i Platons Symposion, illu-

strerer grundvilkårene for den menneskelige eksistens. I en tale, som tillægges digteren Aristofanes, forklares mennesket som værende halvdelen af et oprindeligt dobbeltvæsen med en drift (Eros) mod den oprindelige helhed. Myten kan forstås direkte som kærlighedens drift i retning af at forene mand og kvinde, men kan også i den senere uddybning af Sokrates forstås som menneskets spaltning i sjæl og legeme, der søger en harmonisk forening, og videre som menneskets dobbelte egenskab af individ og artsvæsen, den dobbelthed, som Aristoteles senere udviklede videre ved at betegne mennesket som et "socialt dyr" (zoon politikon), og som i eftertiden genoplivedes af Thomas Aquinas (o. 1200) og Hugo Grotius (o. 1600). Myten afspejler således de modsat rettede behov, mennesket har for frihed og tryghed, en modsætning, som ikke kan ophæves, men som kan bringes i en vis harmoni, en ligevægt, det må være det menneskelige samfunds opgave at stræbe imod.

Hermed har vi anslået de tre grundtemaer, som vi skal føre til en foreløbig afslutning: den nødvendige sammenhæng mellem magt og ret, erkendelsen af, at magten og dermed retten kan misbruges, og opfattelsen af retsregeler som et med menneskenaturen givet vilkår for at kunne leve i samfund. Det evige problem har derfor gennem menneskehedens historie været, hvorledes man skal og kan afstemme hensynet til den enkeltes frihed med hensynet til helhedens eller samfundets behov. Harmonien har været etab- leret p forskellige måder på de forskellige stadier af samfundsudviklingen alt efter de materielle vilkår og styrken af de politiske kræfter.

Som vi har set, vil en én gang etableret orden blive accepteret som nødvendig eller naturlig selv af dem, der ikke har en større del i magten, så længe der ikke er ydre muligheder for at etablere en ny orden: men i overgangsperioder mellem en ældre og en ny socialorden oplever man ofte en "ret" til modstand mod den orden, som nu må føles uretfærdig. Man vil her opleve en konflikt mellem ret i betyd-

ningen: de regler, som den gældende politiske orden har etableret som ramme om sine funktioner, og retfærdighed som den moralske følelse af indignation over, at samfundet på "urimelig" måde indskrænker individers eller gruppers interesse i en større andel af samfundets magt eller større muligheder for selvudfoldelse. Man har talt om de undertrykte gruppers "modstandsret".

Der kan imidlertid som omtalt også være tale om en anden form for uretfærdighed, nemlig den der består i, at lige tilfælde behandles forskelligt, med andre ord, at individerne behandles vilkårligt inden for de rammer, som er afstukket af det politiske system. Der er næppe tvivl om, at man her står over for en helt fundamental bestanddel af retsbegrebet, således som det fremgår af anvendelsen af vægten som rettens symbol, der kan genfindes tilbage i de ældste kulturer. Det er da også indlysende, at det må være således, for kan man ikke regne med en vis regelmæssig adfærd, bliver de enkelte individers handlinger uberegnelige og uforudseelige, hvorved det bliver umuligt at indrette sin egen adfærd i tillid hertil. Det vil sige, at al planlægning, alt samarbejde og al organisation på grundlag af en fælles målsætning bliver umulig.

Vi må derfor regne med to grundformer for retfærdighed, der i rolige og stabile perioder virker sammen i retning af at skabe orden og tryghed i samfundet, men som i urolige perioder kommer i konflikt med hinanden. I sådanne perioder bliver det klart, at retten er et politisk system, som af magthaverne benyttes til at fremme deres politiske formål. Heraf må man ikke lade sig forlede til at tro, at udøvelse af retten er en politisk virksomhed, og at de der plejer retten udøver en politisk funktion på linje med den, der udøves af politikerne.

Medens politikerne står frit over for de konflikterende samfundsinteresser og inden for det politiske systems rammer kan arbejde for at ændre den magt- eller værdifordeling, som systemet er udtryk for, er det juristernes opgave, hvad

enten de optræder som administrative tjenestemænd eller som dommere, loyalt at virke for, at de målsætninger og intentioner, som reglerne er udtryk for, bliver virkeliggjort i det sociale liv. I et demokratisk system er denne rollefordeling som nævnt fastlagt i magtfordelingssystemet, som lægger regelproduktionen hos parlamentet og regelanvendelsen hos administrationen og domstolene.

Det er rigtigt, som det er sagt, at reglerne, når de skal anvendes på et konkret tilfælde, skal fortolkes, og at man ved den konkrete anvendelse ofte vil stå i den situation, at man må foretage et valg mellem flere alternativer. Først må man afgøre, om reglen kan anvendes; derefter må man afgøre, om reglen skal anvendes. I sidste tilfælde er der tale om en vurdering, hvori indgår overvejelser dels over, hvad der må antages at være reglens formål, dels over, hvilke konsekvenser man vil tilstræbe. Der er forsåvidt tale om en "politisk" beslutning, som afgørelsen beror på en afvejelse af anvendelsens konsekvenser. På den anden side er juristen som sagt bundet af reglens eksistens og er derfor i forhold til politikeren allerede overordentlig stærkt indskrænket i sin handlefrihed. Hertil kommer, at der som oftes ikke vil være noget stort spillerum mellem, hvad man kan, og hvad man skal gøre i en given situation, og selv i de mindre klare tilfælde, især hvor reglen er almindeligt holdt eller henviser til en moralsk eller samfundsmæssig vurdering af det "rimelige", "tro og love" o.l., vil den, der skal anvende reglen, være bundet af en særlig juridisk tradition, der har til formål at sikre, at en lang række almindelige og specielle værdiforestillinger, som ligger uden for og bag retssystemet som helhed, bliver realiseret.

Denne juridiske argumentationsteknik, man gennem generationer har udviklet, har til formål at begrænse mulighederne for vilkårlighed og misbrug ved at lægge faste rammer om den argumentation, hvormed juristen begrunder sin afgørelse. Ved anvendelsen af en regel i form af en dom eller anden retsaf-

gørelse vil man på én gang sikre hensynet til den enkelte sags rimelige afgørelse og hensynet til, at afgørelsen kan tjene som mønster for fremtidige afgørelser.

Juristerne hverken kan eller skal gøre sort til hvidt, ej heller skal de gå politikerne i bedene, såfremt de skal gøre sig håb om at bevare den tillid, som er nødvendig for, at de kan optræde som mæglere og konfliktløsere mellem samfundets grupper og individer og mellem disse og de politiske myndigheder. Enhver organisation - statslig som privat - har behov for en gruppe profesionelle og loyale teknikere, der er uddannet til at optræde som formidlere og mæglere i konflikter, som de ikke nødvendigvis har nogen sagkundskab i.

På den anden side er det naturligvis en fordel, om de samtidig besidder en vis sagkundskab på de berørte livsområder, og det må derfor i hvert fald betragtes som et gode, om juristerne under - eller efter - deres uddannelse bibringes en større forståelse for samfundets almindelige og specielle funktioner og interesser. Dermed være - som omtalt - ikke sagt, at juristerne som jurister skal være politikere, men blot, at de bør have indsigt i de politiske interesser og sociale funktioner, som de behandler.

Man må erkende, at samfundslivet i nutiden udvikler sig så hastigt, at der til stadighed må foregå en vis tilpasning mellem regelsystemet og de samfundsmæssige behov, en tilpasning, som inden for visse grænser kan, og nødvendigvis må, ske gennem en gradvis ændring af den administrative og judicielle praksis, såfremt udviklingen ikke skal ske i for store ryk, hvad den vil gøre gennem det langsomme og tunge lovgivningsapparat. Men man må holde sig for øje, at der er grænser og på kort sigt snævre grænser for, hvor hastigt og hvor radikalt sådanne ændringer kan ske uden indgreb fra lovgivningsmagten, som må have ansvaret for den egentlige politiske målsætning.

Som det er sagt, eksisterer retssystemet på den dobbelte myte om magt og ret. Retten uden magt og magten uden ret er

i vidt omfang magtesløse. Det siger sig selv, at retten uden magt ikke er i stand til at skabe den fornødne tillid til, at den vil sætte sig igennem, hvorved den forfejler sit formål. På den anden side er magten uden ret kun tænkelig i samfund, som er villige til for enhver pris at sikre deres eksistens ved en stadig og intens kontrol. Uden en betydelig grad af accept og en stigende grad af accept, jo mere komplicerede og udviklede de er, kan et regelsystem eller en enkeltregel ikke fungere. Lige så demoraliserende det er ikke at sanktionere regler, som én gang er anset for nødvendige eller dog ønskværdige, lige så ødelæggende er det at opretholde regler, som man ikke har vilje eller evne til at sanktionere.

Det er en gammel erfaring, at normer fungerer bedst på grundlag af en almindelig accept af organisationen og dens generelle målsætning. I sådanne organisationer er magten latent og kommer kun til udtryk overfor de få, som af den ene eller den anden grund ikke har evner eller vilje til at følge spillets regler. Ligesom man efter manges opfattelse kan måle et samfunds civilisationsgrad på dets behandling af dyr, børn og andre værgeløse, kan man måle dets civilisationsgrad på dets anvendelse af magt for at sikre dets reglers faktiske efterlevelse.

På den anden side må det trods alt være et sundhedstegn, om man erkender nødvendigheden af et magtapparat til sikring af det eksisterende normsystem. Man kan ikke nyde godt af det ene, hvis man ikke kan holde ud at tænke på det andet. - Den, der holder af en god engelsk bøf, er nødt til at acceptere eksistensen af slagterier. Kan man ikke det, er den konsekvente holdning den at blive vegetarianer.

Der eksisterer ikke nogen endelig løsning på spørgsmålet om forholdet mellem magt og ret, lige så lidt som der gør det på forholdet mellem tryghed og frihed. Der vil til stadighed være en dialektik mellem disse begreber, som afspejler grundstrukturen i den menneskelige natur: den uopløselige modsætning mellem mennesket som individ og som sam-

fundsvæsen. Løsningen må søges fra tid til tid og fra sted til sted ud fra de til enhver tid eksisterende muligheder for at realisere det dobbelte behov. Mennesket vil altid tilstræbe en harmoni; men man må realistisk erkende, at en harmoni altid er en skrøbelig og ustabil balance. Men det skal ikke få os til at fornægte vor stræben herimod, selv om denne stræben måske i nutiden kan synes lige så frugtesløs som den, der illustreres af myten som Sisyphos, der som straf for sin forbrydelse mod guderne blev dømt til for evigt op ad et højt bjerg at rulle en stor sten, som, hver gang han havde nået toppen, rullede ned igen.

MAGTENS HEMMELIGHED

Forholdet mellem magt og ret har altid optaget filosofien og politikken. Allerede Aristoteles vidste at retten uden magt kun er for gode råd at regne. På den anden side er den ret, som kun sidder i spydstagen, af flygtig karakter.

Retten uden magt og magten uden ret er i vidt omfang magtesløse. Retten uden magt er ikke i stand til at skabe den tillid, der er nødvendig for at den kan sætte sig igennem, hvorved den forfejler sit formål. På den anden side er magten uden ret kun tænkelig i samfund, som er villige til for enhver pris at sikre deres eksistens ved en stadig og intens kontrol. Uden en betydelig grad af accept og en stigende grad af accept jo mere komplicerede de er, kan et samfund, en organisation og et regelsystem ikke fungere.

Det er demoraliserende at opretholde regler, som samfundet ikke har evne eller vilje til at sanktionere. Respekten for regelsystemet i almindelighed er afhængig af, at den enkelte regel opretholdes. Man kan ikke forvente, at den enkelte borger eller gruppe af borgere skal afstå fra at overtræde en regel, der begrænser deres handlefrihed, såfremt de ikke kan forvente, at andres overtrædelse bliver påtalt. Det er denne fundamentale lighedsgrundsætning, som på én gang er identisk med reglens formelle begreb og forudsætningen for dens funktion.

Det organiserede samfund er i modsætning til det primitive karakteriseret ved, at sanktionsretten hører samfundet og ikke de krænkede til. Hævnen hører som bekendt også Vorherre til. Ældre tiders private retshåndhævelse førte til uoverskuelige konflikter og ufred, sådan som den kendes fra sagaerne og fra Shakespeares Romeo og Julie, og som endnu forefindes i form af de sydlige landes vendettaer.

Fra filmen om Godfather ved vi, at denne ideologi opretholdes inden for den amerikanske Mafia, hvor de enkelte familier opretholder en indbyrdes orden, som konkurrerer med

den officielle retsorden. Enhver subkultur har sit eget norm- og reaktionssystem, og der har altid været subkulturer, for hvem den officielle retsorden er uden betydning. Bl.a. er det en udbredt opfattelse, at den højt berømmede Jydske Lov fra 1241 i virkeligheden kun gjaldt for stormændene, medens almuen i det væsentlige var retsløs.

På den anden side må samfundet være tolerant over for overtrædelser, som er udtryk for større eller mindre gruppers utilfredshed med de eksisterende samfundsforhold. Selv om Folketinget er det i vort land anerkendte organ til produktion af retsregler og til ændringer i samfunds- og retssystemet, må man anerkende, at ændringerne i samfundet ikke alene sker ved hjælp af regler og deres administration, men også i kraft af sædvane og ændringer af befolkningens forestillinger om, hvad der er rigtigt og fornuftig at gøre. Det kan derfor ej heller nytte at ville opretholde og gennemtvinge regler, som ikke længere er i overensstemmelse med befolkningens retsfølelse.

Dødsstraffen blev f.eks. først formelt afskaffet ved straffeloven fra 1930, men ingen dødsstraf er i fredstid blevet eksekveret siden 1892, idet samtlige dødsdømte siden blev benådet. På samme måde forsvandt straffen for fosterdrab for kvindens vedkommende gradvis gennem praksis, indtil fri abort endeligt blev indført, ligesom også straffen for pornografi gradvis forsvandt gennem anklagemyndighedens undladelse af at rejse tiltale, inden forholdet formelt blev afkriminaliseret. Omvendt er anerkendelsen af strejke- og boykotforanstaltninger lidt efter lidt blevet anerkendt gennem retternes praksis i begyndelsen af dette århundrede.

Men også i større almindelighed må samfundet acceptere, at man ikke kan føre krig mod lovovertrædelser, som er en følge af væsentlige ændringer i samfundsforholdene. I trafikken har man f.eks. måttet acceptere, at cyklister benytter fortovene, og nogle kan måske mene, at også knallertkørerne af rent praktiske årsager faktisk er fredet hele året.

Ulovlige strejker og andre faglige aktioner har i de senere år ført til mange konfrontationer, hvorved det er blevet demonstreret, at politiindsats mod de aktionerende har haft en optrappende virkning. I mange tilfælde har myndighederne undladt at gribe ind med magt, selv om de er blevet anmodet herom, og undertiden har man vel også forhandlet med parterne for at undgå konfrontationer.

Det er i det hele taget en udfordring for ordensmagten indadtil og militæret udadtil, at de i nutiden skal legitimere deres latente magtudøvelse over for et stigende antal skeptikere. Og disse skeptikere som kæmper for, hvad de mener er et friere samfund, ønsker at afsløre denne latente magt bag det bestående samfunds institutioner ved at provokere i form af lovovertrædelser: besættelse af universiteter, fabrikker, børneinstitutioner, ubeboede lejligheder og uanvendte offentlige bygninger, såsom det såkaldt Christiania på Bådsmandsstrædes Kasernes arealer.

I U.S.A. indledtes de såkaldte ulydighedskampagner af negrenes borgerretsbevægelse, men de blev overtaget af universitetsungdommen først som en protest mod indkaldelse til Vietnamkrigen gennem offentlig massebrænding af indkaldelser, senere efterfulgt af et almindeligt oprør mod universiteternes traditionelle undervisning og ledelse.

Det såkaldte ungdomsoprør spredtes som en løbeild over hele verden med Herbert Marcuses marxistiske frigørelsesteori som brændstof. I denne stod det "hele menneske" som en lykkelig forening af kærlighed og fornuft, når det blev frigjort fra samfundets undertrykkelse. Kapitallogiske marxister af anden generation har set "kapitalen" som den egentlige, men skjulte undertrykker derved at den stjæler "merværdien" af det enkelte menneskes arbejde. Det kapitalistiske samfund bliver derved hovedfjenden, som må bekæmpes med alle til rådighed stående midler.

Efterhånden er det dog gået op for mange af marxisterne, at undertrykkelsen ikke er et specielt vesteuropæisk fænomen. I stedet for at forkaste teorien udvider man den og

forklarer, at den østeuropæiske marxisme-leninisme ikke er den rigtige slags marxisme, ligesom honningbierne ikke var den rigtige slags bier, da de begyndte at surre omkring plydsbjørnens næse.

En af vanskelighederne ved et demokrati i nutiden med et relativt højt uddannelsesniveau og et effektivt net af elektroniske massemedier er netop, at eliten på godt og ondt har vanskeligere ved at gennemføre "fornuftige" foranstaltninger. Det var ingen sag for den senere Frederik den Sjette i 1700-tallets slutning at gennemføre de store landboreformer med udskiftning af landsbyerne; det er næppe sandsynligt, at en demokratisk beslutningsproces havde ført til samme resultat, skønt det på længere sigt var grundlaget for det danske landbrugs fremgang, eftersom de dalevende bønder var modstandere af reformerne, som gjorde tilværelsen vanskeligere for dem.

Det er også vanskeligt at sige, om man i nutiden ville have kunnet indføre næringsfrihed med ophævelsen af gilder og laug og andre restriktioner på erhvervsfriheden. Det kunne man i 1850'erne, efter at demokratiet var indført, men man har vanskeligt ved at forestille sig, at fagforeninger og arbejdsgiverforeninger og andre interesseorganisationer i dag skulle kunne afskaffes ved lov, selvom man skulle få den tanke blandt de ledende politikere fra alle partier.

Og vi er vel her ved et af de centrale punkter i analysen af nutidens samfundsforhold. Man kunne sige, at de gamle samfund var monocentriske. Middelalderens samfund havde ligesom det romerske rige en fælles autoritet. Oprindelig var det gudekejseren, senere var det paven, som i mange henseender var kejserens åndelige og verdslige afløser. Efter reformationen overtog fyrsten rollen som autoriteten, medens helstaterne i det 19. århundrede afløstes af nationalstaten som enhed. Det var nu ikke religionen og fornuften, men den nationale kultur formuleret i det nationale sprog, som blev monopoliseret. Det "danske folk" blev nu et vigtigt begreb i den nationale poesi og den politiske retorik.

Her i Danmark var det nationale sprog og den nationale kultur grundlaget for samfundet efter de slesvigske krige og efter 1864 tillige legitimationen for kravet om genforeningen med Nordslesvig, som fandt sted i 1920. Endnu under krigen og besætttelsen 1940-45 og i årene indtil slutningen af 1950'erne kunne den nationale enhedskultur tilsyneladende holde skansen. Men i de seneste 20 år har man kunnet iagttage en opløsning af den monocentriske kultur og dannelsen af mange forskellige kraftcentre. Noget så banalt som oprettelsen af flere radioprogrammer og indførelsen af TV fører til, at befolkningen ikke længere oplever den samme fortolkning af virkeligheden. Samtidig vokser byerne, og landsbyerne affolkes, hvorved anonymiseringen skrider frem. Bilen bliver den del af den fysiske omverden, som mest radikalt ændrer bolig- og indkøbsvanerne med parcelhus- og supermarkeds-fænomenerne som symbiotiske livsformer. Familiemønstret opløses mere og mere, idet forældrene forlader hjemmene og overlader børnene til institutioner og skoler. Uddannelsesforløbene bliver længere og den almindelige viden ikke mindst om fremmedsprogene bliver større.

Og sidst men ikke mindst: velstanden stiger stærkt og arbejdsløsheden forsvinder tilsyneladende ud af historien som velfærdstruende problem. Den af frygt for det daglige brød dikterede selvdisciplin afløses af en berusende følelse af frihed for samtlige lønmodtagere, der kan vælge og vrage, og som ikke finder sig i noget. Lovlige og ulovlige strejker fører til stærkt stigende lønninger og et svimlende kapløb mellem grupperne. Landbrugsmedhjælpere og husassistenter forsvinder fra jordens overflade og afløses af mekaniske hjælpemidler. Reparationsarbejder af enhver art afløses af en omfattende "gør-det-selv"-aktivitet.

Man har sagt, at når Gud er død, er alting tilladt. Det er gudsfrygten i bogstaveligste forstand, som holder menneskene på måtten. Går vi ud fra, at pengene er - om ikke Gud selv - så dog guddommelige, så er det ophævelsen af frygten for det daglige brød, som gør menneskene rasende. Fra at

være en dyd er sparsommeligheden blevet til en last, som standser omsætningen. Inflationen, som tilsyneladende er den fulde beskæftigelses skygge, medvirker yderligere til at svække respekten for materielle værdier og efterhånden for værdier i almindelighed. Inflationsforventningen er igen medvirkende til at stimulere overforbruget, der søges bremset med skattestigninger, som ophæves af nye lønstigninger.

Nu er myten om den friktionsløse vækstøkonomi, som kan finansiere ubegrænsede private og offentlige behov, vel afløst af sandhedserkendelse: at perioden fra slutningen af 50'erne til begyndelsen af 70'erne snarere var en parentes i verdenshistorien end begyndelsen til paradiset på Jorden. Men i løbet af perioden blev mange andre myter brækket op, og siden er det tvivlsomt, hvilken lære man har draget af sine erfaringer.

Det er klart, at det tidligere monocentriske i modsætning til det nutidige polycentriske er en myte, ligesom alle andre drastiske forenklinger af virkeligheden. En periodes kultur skabes af de kulturbærende lag og overleveres til eftertiden af den kulturproducerende elite. I middelalderen var det kirken og fyrsterne, der skabte et verdensbillede som givetvis ikke var noget spejl for størstedelen af almuen i byen og på landet. Når det feudale verdensbillede stod og står så stærkt, er det også fordi almuen ikke havde overskud til og forventning om, at et oprør kunne lykkes.

Revolutioner finder kun sted, når der er råd til det, og når der derfor er rimelige forventninger om forbedring af de underprivilegeredes krav. Det var læren af de franske, de russiske og de danske revolutioner, de danske var dem i 1660 med enevældens indførelse, som jo primært var adelens fald, og i 1848, som var det dannede borgerskabs magtovertagelse. Senere kom systemskiftet i 1901, da bønderne arvede riget, og arbejdernes mindre markante overtagelse af den politiske hovedrolle i 30'erne med Stauning som instruktør.

Det, som er pointen i dette, er ikke, at der er nogen

principiel forskel på fortid og nutid, men tværtimod at det er konkrete omstændigheder, som fører til nutidens større officielle polycentrisme. Også i tidligere perioder har der været stor afstand mellem den officielle kultur og det reelle livsgrundlag for store dele af befolkningen.

Materialismen har utvivlsomt altid været fremtrædende i de bredere befolkningslag, men det er først i nutiden, at den materialistiske livsform bliver en med den officielle kultur konkurrerende bevægelse med en politisk overbygning i nye partier. Ungdommen har altid gjort oprør mod forældregenerationen, men først den nuværende generation af unge er blevet taget alvorligt vel til dels som følge af, at den har haft økonomisk betydning som selvstændig forbrugergruppe.

To andre faktorer spiller også en rolle. Erfaringen siger, at virkningen af en uddannelsesreform viser sig efter ca. 20 år. Efterkrigstidens voldsomme udbygning af uddannelsessystemet førte til en kvantitativ - men ingen tilsvarende kvalitativ - vækst i skoleuddannelsen på alle niveauer indtil studentereksamen og en lige så kraftig vækst i de højere uddannelser især ved universiteterne, som blev stærkt overbefolkede. Samtidig med den længerevarende teoretiske uddannelse svandt den praktiske forbindelse med virkeligheden tilsvarende ind. Men ungdommen havde lært at formulere sig, og den marxistiske frigørelsesideologi kunne med held anvendes over for en mindre veluddannet forældregeneration, som havde dårlig samvittighed over for sine børn, der figurligt talt havde været nøglebørn, og som faktisk ønskede at give børnene de chancer, som de selv havde savnet.

Det er altså ikke noget nyt, at den danske befolkning har forskellige interesser og også kæmper for deres interesser. Det nye er de større muligheder, den større frigørelse fra frygt og ydre tvang, som fører til manglende respekt for de fælles samfundsmæssige institutioner og normer, således som de bl.a. har manifesteret sig i samfundets retsregler. Disciplinen er ikke blevet afløst af nogen selvdisciplin.

På det kulturelle område skal man vel heller ikke bekla-

ge, at kulturmagistrene ikke kan tæve befolkningen til at lytte til program 1 i DR. Fodboldkampen i TV og ugebladene er ikke bare opium for folket, men er også umiddelbare scener for de rituelle skuespil om godt og ondt, kærlighed, liv og død og andre fundamentale livsytringer. Man kan heller ikke beklage, at musikkulturen går i forskellige retninger, og at åbningen mod udlandet også på dette område fører til variationer. Charterrejserne demonstrerer på godt og ondt for Gud og hvermand, at der er en verden uden for Verona, og TV-avisen fører os hver dag så langt ud i verden, at mange kan have svært ved at se nogen løsning på egne problemer.

På det retlige område må vi konstatere, at disciplinen ikke længere virker så effektivt som før, og at samfundets magtmidler er skrøbelige og ofte uanvendelige. Samfundets institutioner og regler udfordres bevidst af personer og grupper, som ikke anerkender det bestående samfunds legitimitet og dermed ret til at bruge magt, og som ønsker at "afsløre" samfundets undertrykkelse, idet de ofte fremkalder den magtdemonstration, som skal "bevise" undertrykkelsen. Men når samfundet af hensyn til konsekvenser viger tilbage for at anvende den "legitime" magt, vil også ellers "lovlydige" befolkningsgrupper, som i øvrigt anerkender det bestående samfunds ret til at anvende magt, tage deres sag i egne hænder.

Studenterne på Frue Plads optrådte gennem fjernsynet som eksempel for fiskere, landmænd, forældre, husmødre, lærere pædagoger, lejere, chauffører, TV-jounalister, søfolk, typografer, HK´ere. Alle disse og mange andre grupper foretager blokeringer, besættelser, boykot, betalingsnægtelser, faglige møder og mange, mange andre aktioner, som har til formål at skaffe ret, hvis man ikke har det.

Folketinget vedtager love og dagsordener om Christiania, sømandskonflikter, typografstrejker m.v., men undertiden kan man have indtrykket af, at virkningen ikke strækker sig ud i omverden, som bliver ved med uanfægtet at følge sine egne

love, som Kina efter den første revolution, der lod kejseren fortsætte sine ceremonier i paladset, uden at virkningerne nåede længere end til havemuren.

Der er et nødvendigt forhold mellem magt og ret. Bevidstheden om og troen på retten er magtens anden hemmelighed. Magtens tredje hemmelighed er, at den skal vises så ofte, at den ikke glemmes, og magthaverne skal have mod til at anvende den, når det er nødvendigt.

Spørgsmålet er blot, hvornår den er nødvendig? Idealtilstanden er naturligvis, at det aldrig er nødvendigt, og mange af nutidens marxistiske og grønne stridsmænd for Vorherre er tilbøjelige til at identificere idealtilstanden med menneskets natur. Når idealet og naturen endnu ikke er gået op i virkeligheden, skyldes det kun et forkert samfund, og det rigtige har vi endnu ikke etableret på jorden. Men målet er kommet nærmere, når al myndighed er fjernet, derfor er der nogle, der bogstaveligt talt er begyndt at likvidere dem, ganske vist i Tyskland, men alligevel.

Naturligvis kan tvangen ikke undværes af hensyn til beskyttelsen af de svage og minoriteterne i samfundet. De ekstremistiske minoritetsgrupper er da også de første til at søge myndighederens bistand undertiden til angreb mod samfundet. Ideologerne bag Christianiasagen lægger jo ikke engang selv skjul på, at retssagen ikke har til formål at støtte beboerne derude, men at den primært er et middel i kampen mod samfundet.

Man kan måske synes, det er at gå til yderligheder i sin omsorg for demokratiet, at man skal lægge rebet om sin egen hals. Hertil er at sige, at det jo nok ikke er noget reb, men en kinesertråd, og at de demokratiske spilleregler ikke kan overtrædes uden i yderste nødsfald, medmindre demokratiet skal miste sin troværdighed, hvilket just er provokatørernes mål.

Vi skal også erkende, at magtens fjerde hemmelighed er den mest uhåndgribelige. Vi har set, at det er umuligt at tale om fornuftige love, i den forstand at alle mennesker

kan indse deres nødvendighed og nytte. Tværtimod er det netop det almindelige, at der i samfundet råder uenighed om, hvad der er nyttigt, eftersom man ikke er enige om målet. Men det, der trods alt er helt overvejende enighed om, er, at det er nødvendigt at rette sig efter de love, som er blevet til i overensstemmelse med vort demokratiske politiske system, d.v.s. at mindretallene erkender, at det ville være ufornuftigt at anfægte retsordenens legimitet, eftersom netop mindretallene har størst behov for en samfundsorden og en samfundsmagt til at beskytte deres interesser.

Den demokratiske proces har netop til formål at muliggøre et magtskifte i overensstemmelse med svingningerne i befolkningens interesser. De, der udgør flertallet i en periode, vil risikere at være mindretallet siden. Også af denne grund kan et aktuelt mindretal være interesseret i at følge spillereglerne i stedet for at vælte spillet over ende.

Det nye i vor tid, som får nogle til at tale om folkets og kulturens undergang, er vel nok dette, at kroniske mindretal kræver andel i magten eller hensyntagen til deres interesser. I vort land har vi ikke store etniske og sociale minoritetsgrupper, men ungdommen og kvinderne, fremmedarbejdere, kriminelle og arbejdsløse m.v. har meldt sig med højrøstede krav om medindflydelse i et sprog, som undertiden leder tanken tilbage på formuleringen "Und willst du nicht mein Bruder sein, dann schlag´ ich dir dein Schädel ein".

Det er også klart, at den, der ikke har meget at tabe, vil have vanskeligst ved at identificere sig med fællesskabets interesser og derfor være mest disponeret for at lægge torpedoer under arken. Den yderste konsekvens af den holdning er den politiske terrorisme, som vi, gud være lovet, har været forskånet for.

Når man bruger bomber i Tyskland, anlægger man retssager i Danmark, og det er dog trods alt udtryk for et højere niveau i den politiske kultur, men måske også et resultat af en behersket anvendelse af magt. I hvert fald er det en ikke urimelig antagelse, at den repressive tolerance er et mere

virkningsfuldt middel mod ulydighedskampagner end magtanvendelse.

Men magtens fjerde hemmelighed vil altid være gemt bag det syvende slør. Kunsten vil altid være at finde balancen mellem tolerance og fasthed. Denne balance er en ustabil balance, men den, der mestrer kunsten, vil ikke behøve riset, der da kan forblive bag skabet.

DEN NAZISTISKE URET

TV-serien "Europa i flammer" har endnu engang aktualiseret spørgsmålet: Hvordan kunne det ske? Hvordan kunne det gå til, at en af Europas store kulturnationer forfaldt til barbari?

Ligesom i sin tid "Holocaust" giver den ikke nogen forklaring, men nøjes med at fortælle en spændende historie om det godes kamp mod det onde. Naturligvis er kunstens virkemidler anderledes end videnskabens. Kunsten påvirker følelsen ved hjælp af konkrete virkemidler, medens videnskaben appellerer til forstanden med generelle forklaringer.

Det er dog ikke en absolut hindring for, at kunsten kan hjælpe os til at forstå, uden at kunsten forfalder til at blive politisk kunst, der er lige så forudsigelig som en almanakhistorie. Den tyske TV-serie bygget over Hans Fallada's bog "Borger, bonde og bumser" opfyldte dette ideal om, at god kunst kan lære os væsentlige sandheder, også om indviklede politiske sammenhænge.

Serien viste, hvordan inflationen i efterkrigstidens Tyskland narrede sparepengene fra den "anstændige tysker" og belønnede fidusmagere og spekulanter og dermed skabte grobunden for den folkelige protest, som nazipartiets vækst var udtryk for. En anden TV-serie var bygget over Sigfried Lenz's bog om Emil Nolde, den slesvigske maler, som af nazisterne fik forbud mod at male sin "entartede kunst". Begge disse serier burde genudsendes, fordi de i et lavmælt dagligdags sprog lader os fornemme de følelser, der under de rette omstændigheder gør pæne mennesker til racister. Læren af dette må være, at man så vidt muligt undgår den slags situationer, for menneskene kan man ikke lave om.

Det er det samme budskab, som forkyndes i en bog af den tyske jurist Bernd Rüthers, som i en række retsteoretiske værker har analyseret årsagerne til, at nazisterne overhovedet kunne komme til magten og gennemføre deres politik. Hans seneste bog hedder netop "Entartetes Recht" med en

omvendt brug af den nazistiske terminologi. Med entartet ret mener han perverteret ret.

Det har i mange kredse været populært at gøre de tyske jurister, dommere og embedsmænd ansvarlige for nazismens ugerninger. Hvis juristerne havde sagt fra og var gået til modstand mod systemet, ville Hitler ikke have haft en chance.

Det er denne myte, forfatteren i sine værker har punkteret, ikke fordi han frikender juristerne for et medansvar på linie med andre borgere, men han afviser efter indgående studier af omstændighederne ved magtovertagelsen og den senere udvikling, at juristerne havde nogen mulighed for at forhindre eller standse udviklingen, hvis det overhovedet var aktuelt. De bagkloge kan sagtens med tilbagevirkende kraft forudse udviklingen og fordømme fortidens handlinger.

Forfatteren trækker den politiske og økonomiske situation op efter Versailles-freden i 1918 med de allieredes strenge erstatningskrav, som førte til inflation og arbejdsløshed med en voksende politisk radikalisering såvel på venstre som på højre fløj til følge. For at undgå et politisk opgør lige efter krigen enedes man om den såkaldte "Weimar Forfatning", der vel indførte et vidtgående socialt demokrati, men undlod at sikre en skarp deling af magten mellem den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt.

Forfatteren ser denne forsømmelse som afgørende for, at det retligt set blev muligt for nazisterne at overtage og misbruge magten til at indføre den diktatoriske førerstat, hvor førerens befalinger var lov. Det som er forfatternes pointe er netop, at det ikke var nødvendigt at ændre et komma i lovgivningen for at opnå en "legal" gennemførelse af nazisternes politik.

Allende i Chile kunne, selv om han kun var valgt med ca. 30% af stemmerne, benytte sig af præsidentembedet til at begynde omformningen af det demokratiske system til et kommunistisk diktatur. På samme måde kunne Hitler, skønt valgt til kansler af et mindretal, bruge sin forfatningsmæssige

magt til at afskaffe demokratiet. I Chile blev Allendes venstreorienterede kupforsøg knust af et højreorienteret kup, men i Tyskland var det blevet for sent at gøre modstand, da de tysknationale tyskere og generalerne, som støttede Hitler i begyndelsen, blev klar over, at de havde inviteret pyromanen ind i huset.

Bagefter kan det forekomme naivt, at det demokratiske og aristokratiske højre troede at kunne styre vilddyret, skønt de jo havde haft mulighed for at læse "Mein Kampf", hvori Hitler med forbløffende åbenhed havde blotlagt sine ideer. Netop derfor var man vel tilbøjelig til ikke at tage dem helt alvorligt. Men man må tage i betragtning, at landet i årevis havde været hærget både af social og økonomisk uorden, og at Hitler lovede ro og orden, arbejde til alle og politisk og økonomisk oprejsning for den "anstændige tysker".

Juristerne havde i hvert fald ingen mulighed for at forhindre magtovertagelsen, og da det lidt efter lidt stod klart for dem, i hvilken retning det gik, ville det have været en tom demonstration, om dommerne f.eks. havde nægtet at gennemføre de "legale" love og de senere førerbefalinger. De ville blot være blevet afløst af andre, bortset fra at de selv i bedst fald ville være uden arbejde.

Som stand betragtet kunne juristerne imidlertid ved at blive på deres poster og anvende deres traditionelle juridiske metode på den nye lovgivning forsinke - og måske endda undgå - de værste konsekvenser for befolkningen. Den traditionelle juridiske metode, som juristerne bruger, når de skal fortolke en abstrakt regel, tager nemlig et vidtgående hensyn til "retssikkerheden", hvormed man forstår, at det enkelte individ ikke skal rammes af samfundets krav eller reaktioner, medmindre der er en klar hjemmel herfor. Og hvornår er det klart, at en abstrakt regel skal anvendes på et konkret tilfælde?

Det lykkedes da også juristerne længe at forhindre en fuldstændig pervertering af retten. Men der var naturligvis

jurister, som helhjertet gik ind for systemet, og som gjorde sig til dets aktive tjenere. Dommerne i de senere så berygtede folkedomstole er et afskrækkende eksempel. Men der var også juridiske professorer og andre universitetslærere, som var med til at skabe de teoretiske redskaber, som systemet kunne bruge.

Forfatteren skelner herved mellem de ældre professorer, som aktivt tilsluttede sig det politiske system, og de yngre professorer og assistenter, som blot så en mulighed for at reformere et forældet og virkelighedsfjernt juridisk system. Kronjuristen var den navnkundige statsretsprofessor Carl Schmidt, der med sin lære om retten som "konkretes Ordnungndenken" allerede forinden magtovertagelsen havde beredt vejen for en retsopfattelse, der tager sit udgangspunkt i statsmagtens aktuelle politik. Ironisk nok var det også den retsopfattelse, som doceredes af den østrigsk-jødiske professor Hans Kelsen, der for at beskytte retten mod politisk-ideologisk indflydelse i demokratiets navn ville identificere retten med statens magt. Også i Skandinavien var det blevet mode at opfatte retten som statens styringsredskab i retning af en socialdemokratisk stat.

Der var i og for sig ikke noget nyt i Carl Schmidts nye "retsbegreb", men han kunne bruges, og han lod sig bruge, selvom det er tvivlsomt, om han egentlig var nazist. Det samme gjaldt de unge teoretikere, som med begejstring kastede sig ud i arbejdet med at tilpasse retsteorien og retspraksis til virkeligheden uden at gøre sig klart, hvad det var for en virkelighed, der var tale om.

Forfatterens hovedtesis er imidlertid, at hele systemskiftet kunne finde sted blot ved en omfortolkning af den såkaldte "generalklausul" i den tyske borgerlige lovbogs § 242. I den siges det, at civilretten, når der er tvivl, skal fortolkes i overensstemmelse med "Treu und Glauben" (tro og love), og dette begreb omfortolkedes nu til det nazistiske "gesundes Volkempfinden" (den sunde folkelige retsfølelse). Med et snuptag havde man ændret hele systemet uden at ændre

et ord i loven.

Forfatterens budskab til samtiden er derfor, at man må opretholde en knivskarp opdeling af den lovgivende, udøvende og dømmende magt. Man må ikke af praktiske grunde tillade en sammenblanding af den lovgivende og den dømmende magt og risikere den "korporative stat", hvor bureaukratiet overtager magten, og man må heller ikke tillade en sammenblanding af den lovgivende og den dømmende magt ved, at domstolene af aktive grupper misbruges til gennemførelse af sager, som ikke har flertal i folketinget; i "Christiania-sagen" fastslog højesteret da også, at det er folketinget, og ikke domstolene, som må afgøre, om Christiania er et socialt eksperiment. Den juridiske profession advarer han specielt mod tilbøjeligheden til at opfinde nye "retskilder", som ikke har hjemmel i retssystemet, såsom "forholdets natur" og lignende uklare begreber, og at forfalde til brug af "gummiregler", som blot henviser til retfærdighed eller billighed.

Selvom juristerne aldrig har været populære, kan man dog gøre skarn uret. Det var ikke juristerne eller retspositivismen, som var ansvarlig for den tyske "uret"; politiske forbrydelser har altid politiske årsager.

Man skal ikke skyde på pianisten.

MODSTANDSRET

Begrebet modstandsret har en lang forhistorie. Det har altid været anvendt som en betegnelse for borgernes påståede ret til at gøre oprør mod statsmagten. Det er et almindeligt retsteoretisk spørgsmål at tage stilling til, hvilken kvalitet af ret i teknisk juridisk forstand begrebet har, og et statsteoretisk problem, hvilken funktion begrebet har haft i udviklingen af den almindelige statsteori.

Ordet "ret" anvendes i forskellige betydninger. Dels 1) i dagligsproget "at have ret" om den, der har den gyldigste grund, 2) moralsk, det moralsk rette, det der er rigtigt i moralsk henseende, 3) religiøst - man skal handle ret i betydningen religiøst begrundet retfærdighed, og endelig 4) juridisk. Taler man om ret i juridisk sammenhæng, refererer man ikke til religiøse eller metafysiske overvejelser, men til menneskeskabte regler for menneskeligt samliv. Naturligvis kan disse regelsystemer støde sammen, så det i praksis kan være vanskeligt at skelne mellem ret og moral, og naturligvis er der en nødvendig sammenhæng mellem ret og moral. - a) Hvis retten ikke i store træk er i overensstemmelse med den herskende moral, vil den have vanskeligt ved at fungere i hvert fald under friere demokratiske forhold. - b) Retssystemet henviser ofte til moralen, idet man i lovbestemmelserne henviser til moralske begreber, såsom almindelig hæderlighed, rimelighed, tro og love o.s.v. - I det omfang retssystemet imidlertid ikke er i overensstemmelse med den herskende moral, og på de felter, hvor retssystemet ikke henviser til moralen, er det det fornuftigste at fastholde rettens systembundne karakter og at betragte anvendelsen af ordet "ret" i forbindelse med begrebet "modstandsret" i den populære forstand, som findes såvel i politisk, moralsk som i barnligt sprog, når man hævder, at man "har ret til" et eller andet. I almindelighed udtrykker talemåden blot, at den pågældende ønsker, kræver eller hævder sin magt til noget. - Modstandsretten som teoretisk begrebsdannelse er af

nyere dato. Som nævnt accepterede Thomas Aquinas fyrstens lovgivningskompetence. Staten er en naturlig institution affødt af elementære sociale drifter hos mennesket. Den skal tjene sikkerhed og velfærd for befolkningen. Staten har en legitim lovgivningssfære, inden for hvilken den skal regulere det sociale liv retfærdigt, d.v.s. til fællesskabets bedste. Er loven uretfærdig ved 1) ikke at være til folkets, men lovgivningens bedste, 2) at overskride lovgivningssfæren, 3) i sin form, d.v.s. ved en skæv fordeling af goder og byrder, så strider loven mod den naturlige og guddommelige lov og er derfor principielt ugyldig, men konsekvensen er ikke, at der herved etableres ret endsige pligt for borgerne til at gøre modstand, højst at vise en passiv utifredshed. For Thomas Aquinas vurderede effektiv orden i modsætning til uorden højere end uretfærdigheden ved tyranniske love. Staten er alene til for fællesskabets skyld. Opretholdelsen af den for det fællesgode til grund liggende orden og sikkerhed må derfor gå frem for individuelle rettigheder. - En tilsvarende opfattelse finder man senere hos Hobbes, der på baggrund af sine erfaringer i den urolige tid forud for borgerkrigen i midten af det 17 århundrede ligesom Thomas understregede behovet for sikkerhed og henviste til en enevældig konge som den bedst egnede til at varetage dette formål. Der var imidlertid den vigtige forskel i tid mellem Hobbes og Thomas, at mens Thomas og de senere forsvarere af fyrstens lovgivningskompetence understregede fyrstens fra det guddommelige erhvervede suverænitet, byggede de senere forfattere på den fra Grotius udgåede rationalistiske naturret, der anså mennesket som fornuftsvæsen som indehaver af visse fundamentale menneskerettigheder. For ham og de senere naturretsforfattere var det enkelte individ samfundets grundlag, og i stedet for at aflede sin suverænitet fra Gud måtte fyrsten efter denne samfundsopfattelse aflede den fra befolkningen og af dennes folkesuverænitet. Suverænitetstanken havde imidlertid både et naturretligt og et positivistisk element. Suverænitetstanken som en mennesket tilkommende

magt til at ordne sine egne forhold overførtes af de senere naturrets- og socialfilosoffer til begrebet folkesuverænitet, som førte Rousseau, Locke og Montesquieu i det 18. århundrede til demokrati, mens den samme tankegang under andre livsforhold tidligere havde ført Hobbes til at lægge eftertrykket på det positivistiske element i suverænitetstanken og begrunde enevælden i folkets tilslutning som alternativet til alles krig mod alle.

Den teoretisk formulerede modstandsret var imidlertid foregrebet allerede af de såkaldte monarkomacher i det 16. århundrede som en overbygning på striden mellem pave og kejser, investiturstriden, og udformes også først af gejstlige med eksemplifikation i feudalkontrakten. Ifølge folkesuverænitetstanken havde kongen sin magt som embede givet ham af folket med en fast afgrænset kompetence. Kongen var kun udøver af retten. Heraf følger, at folket faktisk fastsætter sine egne love og blot lader dem udføre af en embedsmand, der drages til ansvar for sine embedshandlinger, enten af hele folket eller af specielle hertil udpegede repræsentative organer, som efterhånden udvikler sig til ikke blot at kontrollere, men til direkte af fastsætte lovene.

Den retsvidenskabelige overbygning på denne filosofi fandt man i kontraktslæren. Man udformede socialkontrakten, den fingerede kontrakt mellem borgerne, hvorved de lover at holde loven mod, at de opnår lovens beskyttelse. den tankemæssige baggrund for denne fiktion fandt man i middelalderens feudalkontrakt, som vitterlig var en realitet, idet samfundet var opbygget på en serie af kontrakter, dels mellem kongen og rigsrådene, herremændene, baronerne, dels mellem baronerne og deres fæstere. Statsretligt var kongens stilling fastsat i de såkaldte håndfæstninger, som kendes her i landet gennem hele middelalderen og frem til enevælden i 1660. Den samme feudalkontrakt finder man i det engelske Magna Carta, der ikke er udtryk for demokrati i moderne forstand, men blot for baronernes (som de danske herremænds,

rigsråders) ret og pligt til at holde kontrol med kongen og til at nægte at adlyde kongen eller at afsætte ham, hvis han handler i strid med ret og billighed (the rule of law). Mens ideen om folkesuveræniteten og samfundskontrakten fik Locke, Rousseau og Montesquieu til at argumentere for demokratiet som statsform og som den bedste beskyttelse af menneskerettighederne, fik den samme tankegang som nævnt Hobbes til tidligere at gå ind for det enevældige monarki. Man ser altså, hvorledes samme teoretiske grundlag kan føre til stik modsatte politiske og sociale opfattelser, alt efter socialforholdene og de erfaringer, de pågældende forfattere har gjort, og alt efter, hvilken prioritet man hver især giver de indledningsvis nævnte fundamentale, men modstridende interesser for henholdsvis frihed og tryghed. Ligesom Spinoza formulerede tesen om, at den absolutte frihed er frihedens ophævelse, idet den må munde ud i alles krig mod alle og således føre til anarki, må det absolutte samfund føre til individets udslettelse, en tankegang, som jo er udført hos Marx i hans statsteori. - Staten er efter hans opfattelse grundlagt på modsigelsen mellem offentligt og privat liv, mellem almindelige og individuelle interesser. Staten vil aldrig søge årsagen til sociale misforhold i staten og de sociale institutioner selv. Staten og den sociale struktur er ikke to forskellige ting, staten er samfundets struktur. Sociale misforhold forklares i stater med politiske partier ikke ved selve statens natur, men ved dens aktuelle form, som man ønsker erstattet af en anden form, et andet parti. Eller misforholdene forklares ved det private livs forhold, som staten ingen indflydelse har på eller i sidste ende ved mangler ved administrationen, som staten derfor til stadighed søger at reformere, fordi administrationen er statens organiserede aktivitet. Men misforholdet mellem administrationens mål og dens midler kan ikke opløses uden at opløse staten selv, thi misforholdet skyldes, at administrationen må standse sin aktivitet ved det private livs sfære. Skal derfor administrationens impotens afskaffes, må det private

liv afskaffes, og dermed forsvinder staten, da den jo netop eksisterer i kraft af modsigelsen mellem offentligt og privat liv.

De seneste menneskealdres erfaringer synes at afkræfte Marx' antagelse af, at egoismen kan ophæves som drivkraft. Den eneste mulighed for at få individualismen til at forsvinde bliver netop derfor ikke uden staten, men som Lasalle antog i kraft af staten og dens undertrykkelse, den absolutte stat er ensbetydende med despotiet, hvorved det enkelte menneskes interesser tilsidesættes til fordel for det almene eller statens interesser og den almene sikkerhed.

Man kan sige, at i jo højere grad den bestående statsform er i stand til at løse problemet, som blev formuleret i starten, nemlig at finde en mekanisme, som kan løse konflikten mellem individuelle og sociale behov, desto mindre behov er der for begrebet modstandsret. Vi har set, hvorledes forskellige statsformer gennem tiderne har løst disse problemer på den efter de herskende socioøkonomiske omstændigheder og de politiske magtforhold i samfundet optimale måde. Kun i marginalperioderne, hvor man er under opbrud fra den ene statsform til den anden, optræder begrebet modstandsret for straks efter igen at forsvinde. Det er karakteristisk, at begrebet modstandsret opstår i midten af det 16. århundrede med de såkaldte monarkomacher, og at det pludselig forsvinder i midten af det 19. århundrede med tanken om det repræsentative demokrati og dettes realisering. Modstandsretten danner således mødestedet for og overgangen mellem folkets individuelle frihedssfære og den organiserede statsmagt.

Det synes at være en almindelig organisationsteoretisk erfaring, at jo mere udviklet og gennemorganiseret en virksomhed bliver, og jo højere uddannet organisationens medlemmer bliver, og jo mere kvalificeret arbejde de udfører, desto dårligere fungerer en autoritær og regelorienteret styrelsesform. På organisationens højere udviklingstrin

synes accepten fra de enkelte medlemmer af ledelsens dispositioner at være af afgørende betydning for resultaterne. Kommunikationsproblemet bliver derfor af central betydning, og lederens ledelsesform bliver derfor ikke autoritær og regelorienteret, men formidlende og konsekvensorienteret. Lederens opgave bliver i høj grad gennem argumentation at overtale organisationens medlemmer til at acceptere en bestemt procedure og i vidt omfang tage hensyn til organisationens enkelte medlemmers interesser og meninger. Kommunikationsproblemet bliver derfor af fundamental betydning. Meget tyder på, at den lille gruppes behov i en eller anden form må overføres til samfundets struktur. Det synes at ligge i menneskets biologiske natur, at man er indrettet til at leve i en mindre gruppe på 30-50 individer og aldrig lærer følelsesmæssigt at indrette sig på en større struktur, således at større politiske og samfundsmæssige strukturer af sig selv opløses i mindre understrukturer, hvori det enkelte individ kan føle sig accepteret, betydningsfuld og tryg. Den ulystfølelse, som opstår hos de fleste individer, hvis de bliver overladt til grupper af en ikke-optimal størrelse er formentlig det som man har kaldt fremmedgørelse og andre lignende ting. I stedet for som Marx at forestille sig, at mennesket kan gå op i en større social enhed uden hensyn til sine egne interesser, hvad der utvivlsomt er utopisk og i strid med menneskets natur, må man søge at indrette dels de private, dels de erhvervsmæssige og samfundsmæssige organisationer således, at de tager videst mulige hensyn til de primære menneskelige behov og til den sociale enhed, som må formodes at være det naturlige miljø for disse behovs tilfredsstillelse.

Kan man løse denne opgave, ikke alene på alment politisk grundlag, men også på administrativt grundlag i virksomhederne og i skolerne og på universiteterne, vil behovet for begrebet modstandsret utvivlsomt påny aftage i betydning. Moren har i så fald gjort sin pligt og kan gå.

Af hensyn til rettens uforstyrrede praktiske funktion er

det vigtigt at opretholde en klar sondring mellem ret og politik og mellem ret og moral i videste forstand. - Selv om det er forståeligt, at man især i efterkrigstiden har haft behov for at genoplive ideen om modstandsret over for statens uretmæssig love, er det ikke fremmende, hverken for klarheden i tanken eller for retsvæsenets uafhængighed også af falske referencer til modstandsretten at acceptere denne som andet og mere end et moralsk krav til lovgivningsmagten og det politiske system. Naturret må i det hele taget for en realistisk betragtning ses enten som et såkaldt moralsk eller politisk krav til lovgivningsmagten eller som en empirisk begrundet påstand om visse almindelige strukturer eller træk i alle eller de fleste retssystemer.

MORAL OG RET

"Har vi råd til frihed?"

Dette spørgsmål, som er formuleret i den danske oversættelse af titlen på den amerikanske psykolog B.F. Skinners bog "Beyond Freedom and Dignity" kaster et skarpt projektørlys på det moralfilosofiske dilemma mellem effektivitet og moral.

Skinner er på godt og ondt blevet identificeret med den behavioristiske psykolog, som betragter mennesket instrumentalt, d.v.s. som middel og ikke teleologisk d.v.s. som mål. Efter den første opfattelse er det ikke psykologiens opgave at diskutere samfundets tekniske økonomiske og politiske udvikling, men at tilpasse de enkelte individer til det bestående samfunds krav. Efter den anden opfattelse skal psykologien primært interessere sig for menneskenes behov, eller som det hed i gamle dage: menneskets væsen (ontologi).

Den behavioristiske psykologi bliver i den almindelige kulturdebat ofte indentificeret netop med Skinners rotteforsøg, der undersøgte sammenhængen mellem stimulus og respons og påviste, at rotter kunne indlære forholdsvis komplicerede adfærdsformer gennem manipulation med forskellige stimulationer. Karakteristisk for 60'ernes kulturradikale opgør med behaviorismens menneskesyn var Johan Fjord Jensens bog: Homo manipulatus.

Nu er der imidlertid ikke noget forkert ved at ville måle og beskrive dyrs og menneskers reaktioner på ydre omstændigheder, lige så lidt som der er noget galt i at medicinere og psykiatere måler og beskriver fysiologiske og psykologiske processer og deres samspil med omgivelserne. På samme måde er det legitimt og fornuftigt, at pædagoger beskæftiger sig med børnenes og de unges udviklingsmuligheder og tilpasning til det eksisterende samfund.

Man gør jo ikke det enkelte barn eller den sindssyge nogen tjeneste ved at opdrage, uddanne eller behandle til et samfund, som ikke eksisterer, og i hvert fald ikke eksiste-

rer endnu. Og man kan heller ikke vente med at behandle en sindssygdom eller en begyndende lungelidelse, indtil samfundet bliver lavet om. Realitetsprincippet kræver, at man i videnskaben lægger den eksisterende virkelighed til grund for uddannelse og behandling i videste forstand.

Fejlen ved behaviorismen er altså ikke den, at den tager sit udgangspunkt i menneskenes samspil med den eksisterende virkelighed, men den - som ikke er videnskabens skyld som science - at den af nogle gøres til filosofi eller livsholdning for ikke at sige politik, den bliver til "scientisme".

Denne fejl er ikke undgået, når førnævnte Skinner formulerer det indledende spørgsmål: Har vi råd til frihed? Her er menneskets tilpasning blevet gjort til et mål og ikke til et middel, og behaviorismen er blevet til videnskabsfilosofi eller moralfilosofi

Men lad os nu vende tilbage til de indledningsvist formulerede spørgsmål, om vi har råd til frihed.

Vi kan nu se, at spørgsmålet er formuleret i overensstemmelse med en kritisabel anvendelse af positivismen, ikke som videnskabsteori, men som scientisme, d.v.s. videnskabsideologi. Videnskaben kan ikke afgøre, hvordan samfundets værdier skal prioriteres og altså ikke forudsætte, at materielle værdier er vigtigere end ideelle værdier, og at økonomisk vækst går forud for menneskelig frihed eller retfærdighed.

Vi skal et trin højere op på næste metaplan: vi er altså ikke på videnskabsplanet, ej heller på første metavidenskabelige plan, som videnskabsteorien udgør, men vi skal op på næste metaplan, nemlig til videnskabsetikken eller den almindelige moralfilosofi.

Den pluralistiske videnskabsteori, som jeg personligt finder indlysende rigtigt, anerkender at forskellige problemstillinger i videnskaben kræver forskellige metoder, men når man har taget stilling til de "politiske" valg af emner og projekter og de logisk-analytiske metoder i teori- og begrebsanalysen, må man respektere nødvendigheden af kvantita-

tive metoders objektivitet og relevans også for human- og samfundsvidenskaberne i det omfang og på de områder, hvor det er muligt.

Altså videnskaben har ikke noget at gøre i prioriteringen mellem økonomi og frihed. Derimod kan den økonomiske videnskab naturligvis levere det nødvendige materiale til udregning af "frihedens pris". Men den endelige afgørelse ligger på det moralske og det politiske plan.

Allerede i midten af forrige århundrede udformede englænderen John Stuart Mill en sådan utilitarisk filosofi, som korrigerede Adam Smiths principielle kapitalisme. Smith antog i slutningen af 1700-tallet, at individernes stræben efter at opnå lykke for sig selv, ville tendere mod at blive til samfundets gavn. Hos Smith fremtrådte det længe som et postulat, indtil man for nylig fandt hans retsfilosofiske skrifter, hvoraf det fremgik, at hans menneskesyn var påvirket af den kontinentale naturret og dermed af antagelsen af menneskets sociale natur.

På denne baggrund er Smiths tankegang forståelig, men ikke desto mindre er der grund til at tvivle på, at menneskets egoistiske stræben efter lykke uden samfundsregulering vil føre til samfundets gavn. Det var Stuart Mills opfattelse, som bekræftedes af den tidligere kapitalismes sociale ulykker, som vi kender dem fra Dickens samtidige romaner. Stuart Mill betragtede samfundsnytten som det ledende princip for samfundsstyringen, og mente, at parlamentet gennem sin lovgivning måtte afstemme individernes krav om frihed og lighed med samfundets krav.

I begyndelsen af dette århundrede løb den utilitariske og den socialistiske ideologi sammen med den naturalistiske menneskeopfattelse og en logisk-empiristisk videnskabsteori, som alt i alt førte til en grundlæggende forudsætning hos alle demokratiske partier i de vestlige lande, om at det efter 1. og især 2. verdenskrig gjaldt om at genopbygge den materielle velstand, der så at sige fra at være et middel blev gjort til et mål i sig selv. Uenigheden mellem de soci-

aldemokratiske og de "borgerlige" partier gjaldt ikke "samfundsnyttens" fortrin og opbygningen af en voksende materiel velstand, men blot fordelingen af den voksende velstand.

Efter den ideologiske eksplosion i 1960erne, da den materielle velstand var blevet en selvfølge for en hel generation, den første i verdenshistorien, begyndte man inden for moralfilosofien og samfundsvidenskaberne i takt med positivismekritikken et voldsomt opgør med "samfundsnytten" og den heraf bestemte "rationalitet" og "effektivitet". Fra alle sider, venstre- og højreorienterede kredse, opponerede man mod opfattelsen af mennesket som bestemt endeligt af "det teknologiske samfund".

Marxisterne anbefalede et alternativt samfund, som ganske vist henviste individerne til at gå op i samfundet på en "modsigelsesfri" måde, når blot den private ejendomsret til produktionsmidlerne blev ophævet; frihed og lighed ville derved opstå af sig selv.

Men liberale og radikale kredse kritiserede også den umyndiggørelse, som ligger i samfundets ubetingede fortrin og opfattelsen af individerne som ansvarsløse ofre for individuelle og samfundsmæssige kræfter.

Den norske kriminolog Nils Christie kritiserede den tidsubestemte behandling af kriminelle, idet han polemisk udtalte, at man havde stjålet ansvaret fra menneskene. Solsjenitsyns kritik af Gulag Øhavet er et uhyggeligt memento om, hvordan det går, når umenneskeligheden sættes i system. Den amerikanske moralfilosof John Rawls vendte sig igen til den klassiske samfundskontrakt, idet han fremhævede, at helheden vel har sin store betydning, men at den enkeltes frivillige tilslutning til samfundet er et fundamentalt individuelt retfærdighedskrav, som må konkurrere med samfundsnytten som samfundets grundværdi.

Rawls forsøger at afstemme friheden og ligheden. Han antager, at menneskene ville vælge en ligelig værdifordeling, hvis deres strategiske muligheder var gemt bag et "slør af uvidenhed", og fra dette hypotetiske udgangspunkt for en

samfundskontrakt slutter han, at værdifordelingen i princippet må være ligelig, eftersom det var denne ordning, som alle fornuftige mennesker efter hans mening ville have tilsluttet sig under forudsætningen om mulighedernes principielle usikkerhed.

Der kan rettes, og der er rettet mange indvendinger mod Rawls´ forudsætninger, men det fører for vidt her at komme ind på denne diskussion. Jeg vil derimod fremhæve, at Rawls selv fraviger den ligelige værdifordeling, hvis blot en produktiv indsats også er til gavn for de "ringest stillede". Hermed har Rawls taget hensyn til, at retfærdigheden ikke kan reduceres til at være en "distributiv" (uddelende) retfærdighed, men også indeholder en "ydelsesretfærdighed" (udlignende), der kræver forholdsmæssighed mellem indsats og belønning.

Noget andet er, at denne betragtning især har betydning i en økonomisk stagnationsperiode, hvor samfundet har et særligt behov for en produktiv indsats, der ikke kvæles i en fordelingspolitisk nulløsning. Omvendt viser det sig, at tolerancen bliver mindre i nedgangs- eller stagnationsperioder, således at kravet om lighed antager en absolut karakter ved de politiske indgreb.

Det, som vi er vidne til for tiden, er netop en paradoksal situation i de vestlige samfund under presset af olieprisstigningernes dræning af samfundenes købekraft. Retfærdighedskravet i betydningen den "uddelende" retfærdighed, som det antager i demokratiske velstandssamfund, har taget magten såvel fra "samfundsnyttens" effektivitetskrav som fra den "udlignende" retfærdighed, som måske tilsammen ville have tjent ikke alene samfundet, men også de svagt stillede bedre på lidt længere sigt. Retfærdighed bliver lig med lighed.

Men det bedste kan blive det godes fjende, som Alex Tocqueville profetisk sagde det allerede for 150 år siden: Jo mindre ulighederne bliver i samfundet, desto mere utålelige bliver de tilbageværende uligheder.

Måske er det rigtigt, som den amerikanske økonom Kenneth Arrow antager, at det er en logisk umulighed under demokratiske forhold at afstemme samfundets interesser med såvel frihed som lighed, eller effektiviteten med den udlignende og den uddelende retfærdighed.

RETFÆRDIGHED

Går vi tilbage i de vestlige idéers historie, vil vi kunne iagttage tre forskellige grundopfattelser af samfundets indretning. Allerede i det gamle Grækenland havde man i princippet formuleret de tre varianter, som sidenhen har været inspiration for eftertidens samfundsopfattelse.

1. Den konservative, som er baseret på antagelsen af, at samfundslivet ligesom den omgivende verden er styret af naturlovene, som de guddommelige kræfter holder i en fast og uforanderlig ligevægt, som menneskene ikke kan blande sig i uden at brænde fingrene. Vi kender denne rets- og samfundsopfattelse fra den græske tragedielitteratur i begyndelsen af det 5. århundrede f.Kr.

2. Den radikale, som er baseret på antagelsen af, at samfund og ret er menneskeskabt, og at menneskene styret af deres fornuft er i stand til at indrette samfundet og dets regler efter forgodtbefindende. Denne opfattelse findes repræsenteret hos de såkaldte sofister, der virkede i den lykkelige tid i slutningen af det 5. århundrede f.Kr. mellem perserkrigene og Athens nederlag i den peloponnesiske krig, da demokratiet nåede sin blomstring.

3. Den moralske, som hævder, at mennesket og dets samfund ikke, som sofisterne troede, står frit i valget af samfundsformen, som på den anden side ej heller blot er en af upersonlige naturkræfter styret og på traditionen hvilende organisation. Det var krigens og nederlagets erfaringer, som havde lært Platon og Aristoteles, at den menneskelige fornuft ikke er tilstrækkelig til at sikre et godt samfund, og at det enkelte individs egoistiske stræben efter sin egen lykke fører til samfundets ulykke. Man måtte have en samfundsmoral.

Platon ville forankre moralen i fornuften, og ved hjælp af denne indrette en idealstat, styret af filosofferne, der ved hjælp af vogterne sikrer, at statens borgere holdes i ro og orden i en slags kommunistisk diktatur.

Aristoteles derimod henviste til den naturhistoriske erfaring, at mennesket både er et individ og et samfundsvæsen. Med udgangspunkt i sin samtids bystat, Athen (polis; heraf politik: læren om samfundets indretning), kunne han derfor argumentere for et demokrati, baseret på den herskende samfundsstruktur.

Medens retfærdigheden, d.v.s. det gode, i alle tilfælde består i, at man yder og modtager "sin andel", bestemmes denne andel i den konservative fase af verdensordenen, skæbnen eller Gud, i den radikale fase af overenskomst, den samfundskontrakt, som er resultatet af individernes interessemodsætninger, og i den moralske fase af hensynet til helheden, sådan som det i Platons stat fastsættes af de regerende eller i Aristoteles´ polis af individernes funktion i samfundet, f.eks. er "en god smed" en, der er dygtig til at smede, medens "et godt menneske" egentlig er et meningsløst begreb for Aristoteles.

For alle tre varianter af retfærdigheden er ligheden et centralt begreb, men vel at mærke i den forstand, at lige tilfælde skal behandles lige. Derimod ikke at alle mennesker skal behandles lige. For de konservative er det naturligt, at menneskenes lod er forskellig, da menneskene fødes ulige i henseende til social position og fysiske og psykiske evner. For de radikale er det retfærdigt, at den enkeltes lod er afhængig af den stilling, som han som frit og fornuftigt menneske kan skaffe sig ved overenskomst. Det er de senere stoikere, der hævdede kravet om menneskelig lighed, et krav som senere støttedes af den kristne kirke.

I den tidlige middelalder vendte man tilbage til den konservative samfunds- og retsopfattelse. Kun traditionen og Guds lov var retsskabende, og selv om menneskene vel principielt var født lige, var deres ulige kår på den anden side også et resultat af Guds uransagelige visdom. I den senere middelalder måtte kirken langsomt bøje sig for menneskenes, d.v.s. fyrsternes lovgivningskompetence. Først senere opstod idéen om "folkesuveræniteten", d.v.s. at lovgivningskompe-

tencen og den statsbærende kraft ikke tilkommer fyrsten (suverænen), men folket.

Det er interessant at bemærke sig, at den nyere tids fortalere for folkestyre som oftest har søgt inspiration i kontraktskonstruktionen i form af en samfundskontrakt. Det er de frie, lige og fornuftige borgere, der ved en fælles overenskomst tager samfundets styrelse i deres egen hånd og fastsætter de regler, som skal gælde dem imellem. Den amerikanske forfatning fra 1779 siger det direkte, men tankegangen var udviklet af de store filosoffer fra Hobbes i det 17. århundredes begyndelse til Rousseau i det 18. århundredes slutning.

Forestillingen om, at menneskene ikke er viljeløse redskaber for historien, som de konservative mener, ej heller er undersåtter under en fyrste eller diktator, har altid været grundtanken i "samfundskontrakten", selv om Hobbes i det 17. århundredes borgerkrigstruede England argumenterede for en stærk kongemagt, og Rousseau var den åndelige fader til Jakobinernes krav på at repræsentere hele "folket" i revolutionstidens Frankrig, og hvad dermed fulgte af rædselsherredømme.

Englænderne Hume og Bentham havde imidlertid i det 18. århundrede afvist "samfundskontrakten" med den meget fornuftige begrundelse, at det ikke er "folket", som tænker og handler, men individerne, og at det derfor er en ubegrundet konstruktion at tale om en "samfundskontrakt". Bentham ville i øvrigt ikke basere sin samfundsteori på "retfærdigheden", men på "samfundsnytten", det gode er det, som fører til den størst mulige lykke for det størst mulige antal.

Kant afviste Benthams lykke- og nyttemoral, samtidig med at han på ny betonede retfærdigheden som en selvstændig faktor i samfundsfilosofien. I modsætning til den naturretlige tradition afviste han tanken om, at den menneskelige fornuft i sig selv kan give svaret på, hvad der er den rette handling, og hvad der derfor er den rette samfundsindretning.

For Kant blev det derfor pligten over for medmennesket, som blev det afgørende grundlag for moralen og dermed for samfundet: Den enkeltes frihed er det højeste gode og begrænses kun af hensynet til andres lige krav på frihed. Resultatet bliver en principiel indvidualisme og den såkaldte natvægterstat, der så vidt muligt ikke blander sig i borgernes affærer.

Det blev imidlertid to andre idéer, som beherskede det 19. århundredes udvikling, og som har været dominerende helt frem til nutiden. På den ene side Hegels tankegang, som gik ud på, at individets frihed kun kunne realiseres som en del af en helhed, eftersom mennesket er et socialt væsen. Det var denne tanke, som Marx førte videre og kombinerede med en videreførelse af Benthams nyttefilosofi. Især englænderen John Stuart Mill understregede samfundsnytten som det bærende element i moral og samfundsorganisationenen. På trods af den principielle forskel på Marx´ socialisme og Stuart Mills liberalisme var der mellem dem enighed om, at hvad der var godt for samfundet var godt for den enkelte, uanset hvilke følger det fik for denne.

Det er klart, at en sådan filosofi er velegnet for et samfund under industriel og teknisk udvikling, hvad enten det er statskapitalistisk eller privatkapitalistisk. Det er da også tankevækkende, at betænkelighederne ved den udvikling, denne tankegang giver anledning til i nutiden, har vakt en stigende bekymring såvel i nymarxistiske som i nyliberalistiske kredse. Det er især netop produktionssamfundets skadelige indvirkninger på individernes trivsel, som har givet anledning til de senere års politiske og moral- og samfundsfilosofiske debat.

Jeg skal ikke her opholde mig ved dens efter nogles opfattelse katastrofeprægede karakter. Det er vel til dels forudsætningerne for, at debatten blandt fagfolk kan trænge igennem og over kommunikationskløften. Jeg vil derimod dels vende mig imod nymarxismens forsøg på at monopolisere debatten til egen fordel, dels referere et forsøg fra nylibera-

listisk side på at formulere en sammenhængende moral- og samfundsfilosofi.

Jeg sigter hermed til den amerikanske moralfilosof John Rawls, der i sin i 1979 udkomne bog: A Theory of Justice (En teori om retfærdigheden) både afviser den konservative og den socialistiske udviklingsfilosofi, ligesom han afviser samfundsnytten som det afgørende grundlag for samfundet og dets moral og politik. Han søger i stedet sin inspiration i den gamle radikale overenskomstteori, idet han med dette udgangspunkt ønsker at understrege hensynet til, at de enkelte individers virkelige interesser varetages i videst muligt omfang, men på en måde, som ikke går ud over andre individers interessser. Problemet er jo, at den fuldkomne frihed har en tilbøjelighed til at blive frihed for de stærke og undertrykkelse for de svage.

Med en bevidst tilslutning til Kants krav om den lige frihed indfører Rawls sit interessante kunstgreb. Hvordan sikrer man på den ene side den størst mulige individuelle frihed og på den anden side den størst mulige lighed? Joh, siger han, husk på den gode gamle deleregel: Den, der deler kagen, vælger sidst. Derigennem at den, der disponerer, ikke kender sin valgsituation - eller kender den alt for godt -opnår man en så vidt muligt ligelig fordeling.

Denne tankegang overfører han til en tænkt samfundskontrakt, ifølge hvilken borgerne skulle indrette samfundet uden at kende deres økonomiske, sociale eller intellektuelle stilling. Hvilket samfund skulle man så forvente, at de ville blive enige om. Rawls´ svar er uden tøven: De ville indrette samfundet på grundlag af to grundprincipper:

1. Alle har lige ret til den videste frihed sammenholdt med en lignende frihed for andre.
2. Sociale og økonomiske uligheder kan kun retfærdiggøres på to betingelser:

a. de må være begrundet i hensynet til at opnå en større fordel for alle, især de ringest stillede.

b. de må være knyttet til stillinger og institutioner, som står åbne for alle.

Rawls sammenfatter disse principper i "fairnessprincippet", som på én gang afviser den ekstreme lighed og en ulighed, som ikke giver alle lige vilkår.

Det vil føre for vidt at komme ind på den omfattende internationale debat om konsekvenserne for retspolitikken, skattepolitikken og den politiske teori. I stedet vil jeg nøjes med at anføre nogle af de principielle indvendinger som anføres mod Rawls' teori.

Den væsentligste er nok den, at teorien ikke giver nogen forklaring på, hvad man skal stille op med de mennesker, som nægter, at de ville prioritere de politiske værdier på samme måde, som Rawls antager, at alle fornuftige mennesker ville gøre. Hvad betyder frihed og lighed? Rawls selv kaster ikke meget lys over disse meget vanskelige spørgsmål.

Og til sidst: Hvad vil det sige at være fornuftig? Og med al respekt for den menneskelige fornuft og behovet for rationalitet i den politiske styreform, må vi så ikke med Aristoteles og Schopenhauer sige: Mennesket kan ville, hvad det ønsker, men det kan ikke ønske, hvad det vil. I stedet for at tage udgangspunkt i en spekulation over, hvad mennesket fornuftigvis ville vælge, må man - måske desværre - snarere tage sit udgangspunkt i en nærmere undersøgelse af menneskenes reelle behov eller overlade den nærmere virkeliggørelse af disse til den demokratisk politiske proces.

Rawls har så afgjort indlagt sig en stor fortjeneste ved at gennemtænke en konsekvent og systematisk liberalistisk socialfilosofi på grundlag af de samme idéhistoriske forudsætninger som socialismen, men i et bevidst opgør med denne.

Det er vel også et naturligt tidens tegn, at Rawls' opgør med socialismen kommer netop nu, hvor bøtten er ved at vende, samtidig med at en sådan betragtning på en underfundig måde rykker tæppet væk under forfatterens forudsætning om at have udtænkt en for alle tider gældende filosofi.

Som en anden stor filosof i sin tid udtrykte det: Enhver

tid får den filosofi, man har behov for.

RET OG RIGTIGT

Der findes en beretning fra 1100-tallet, som viser, hvad retssikkerhed er, og at dette vesteuropæiske kulturprodukt allerede dengang var misundelsesværdigt for i andre henseender højerestående kulturer.

En fornem person fra det dengang arabisk-spanske rige, som repræsenterede samtidens højeste videnskabelige og åndelige kultur, var på en rejse kommet til korsfarernes Jerusalem. Han måtte med alle tegn på væmmelse beklage, at disse vantro hunde havde formået at opbygge et blomstrende rige med en livlig handel, hvor man kunne færdes i sikkerhed og med tryghed kunne regne med dommernes upartiskhed. Mens vi, som han sagde, må nøjes med vore tyvagtige og korrupte kadi´er.

Retssikkerheden består nemlig i forudberegneligheden af retssystemets afgørelser. Hvis borgerne kan forudberegne konsekvenserne af deres retlige dispositioner, nedsættes risikoen for ubehageligheder og forøges sikkerheden for den kalkulerede fordel. Omvendt vil fristelsen til at handle til egen fordel i strid med reglerne kølnes i takt med risikoen for opklaring og domfældelse. Den europæiske retspleje udmærker sig ved klarhed og effektivitet i modsætning til den orientalske "kadi-justits", som man kalder en retspleje præget af vilkårlighed.

Den vesteuropæiske retfærdighed har altid krævet, at lige tilfælde skal behandles lige. På den anden side har den derved netop afvist tanken om, at retten i de enkelte tilfælde skal censureres af moralen, religionen eller ideologien. "The rule of law" kalder englænderne den tilstand, at retten omfatter herskeren, der selv må respektere loven. "Herskeren" kan være såvel en person som en institution. Men selv i det oplyste enevældes Europa respekterede kongen i princippet, at han ikke kunne blande sig i afgørelsen af de konkrete sager.

Det var noget andet med Hitlers førerstat, som blev

regeret med befalinger uden om og i strid med "retssystemet", idet føreren stod oven over og uden for systemet. Det samme gælder de såkaldt socialistiske lande med Sovjetunionen i spidsen, idet partiet ifølge forfatningen til enhver tid kan gribe ind over for en lov eller en dom, hvis disse strider mod "socialismen". Tilsvarende gælder den dag i dag for de islamske republikker, idet koranen både er en religiøs og en retlig autoritet, hvorfor præsteskabet endeligt afgør, hvad der er "ret" i det enkelte tilfælde.

Det siger sig selv, at man ikke får denne retssikkerhed gratis, og vi fik også i 60'erne et verdensomspændende "moralsk" oprør mod denne traditionelle europæiske "positivisme". Det var netop det "kolde" formelle retssystem, som blev angrebet af ungdomsoprøret, der demonstrerede for en ny "naturret", som gav dem en særlig "modstandsret" mod systemet.

Men især erhvervslivet var genstand for ungdommens kritik, og "kapitalismen" eller markedsøkonomien er siden blevet hovedfjenden for den moralske følelse. Derimod er der ingen grænser for den moralske kvalitet af de penge, som udbetales af offentlige kasser. På den anden side er det åbenbart, at den retlige usikkerhed vil nedsætte den økonomiske aktivitet; kan man ikke regne med at få opfyldt sine krav i fremtiden, er der ingen, som vil give kredit, og kredit i videste forstand er grundlaget for enhver organiseret økonomisk aktivitet.

Den farlige side af moralens indgreb i retten ser man måske bedst i udviklingen af den moderne "velfærdsstat", som i moralens navn tilstræber at fordele samfundets goder "ligeligt" eller efter "behov". Midlet hertil er en kraftig udvikling af et administrativt interventionssystem, som opkræver skatter fra og udlodder velfærd til borgerne ud fra "effektivitetshensyn" og ikke ud fra "retssikkerhedshensyn".

Den åbenbare fare ligger i, at disse administrative institutioner i moralens eller den gode viljes navn tilsidesætter retssikkerheden i overdreven nidkærhed. Det er ikke usædvanligt, at administrationen, den statslige som den kom-

munale, anlægger en praksis eller interne regler, som kun i en formel forstand er begrundet i lovreglerne, som på dette område ofte er "blanketter", der overlader det nærmere valg af vejene til målene til administrationen. I en sådan situation kan miljømyndighederne komme til at forveksle miljøhensynet med retfærdigheden, ligesom skattemyndighederne kan komme til at opfatte sig som menneskehedens velgørere, der ligesom inkvisitionen med god samvittighed kan tage ethvert middel i anvendelse, fordi man repræsenterer "det gode" og sjælens frelse.

Over for myndighederne kan borgerne føle sig usikre på grund af retsreglernes uklarhed og den uoverskuelige administrative praksis, der retter sig efter, i det konkrete situationer at opnå det for myndighederne bedst mulige resultat. I en sådan situation nærmer man sig det japanske system, der traditionelt virker på grundlag af "administrative" og ikke "retlige" retningslinier; resultatet er velkendt for de udlændinge, som prøver at komme ind på det japanske marked, men bliver hængende i den administrative urskov.

Den "administrative" stat skaber en mentalitet, som kan bringe os tilbage til tiden før den franske revolution og menneskerettighederne, da enhver var skyldig, indtil han havde bevist det modsatte. Ligesom man i strafferetten i princippet er uskyldig, indtil det modsatte bevises, gælder der i forvaltningsretten den almindelige grundsætning, at man ikke kan kræves til at gøre eller betale noget, som ikke er hjemlet i loven. Derfor vil skattevæsenet f.eks. ikke kunne komme igennem med et krav om skat af et beløb med den begrundelse, at det ville være umoralsk, om man kunne undgå at betale skat af en indtægt, som ikke efter loven er skattepligtig her i landet. Det er da også i teori og praksis blevet antaget, at der foreligger "magtfordrejning", hvis myndighederne i "samfundets" interesse, men i strid med loven, forsøger at opnå sine mål med midler, som ikke er hjemlet til dette formål. F.eks. kan kommunen ikke nægte at

give en byggetilladelse til den, der opfylder betingelserne i byggereglementet, selvom byggeriet til sin tid muligvis skal nedrives mod erstatning af hensyn til en påtænkt byplan.

Man skal altså passe på, at man ikke glemmer grundlaget for den formelle europæiske retstænkning og kommer til at kaste barnet ud med badevandet i sin iver efter at gøre det gode. Den vesteuropæiske retslære er baseret på den overbevisning, at individerne har en ukrænkelig retssfære omkring sig, som skal respekteres af alle, også af myndighederne, som ikke i samfundets overordnede interesse kan krænke disse "rettigheder".

Hvis man i menneskekærlighedens navn træder disse interesser for nær, kan man risikere at gøre velfærdsstaten en bjørnetjeneste. Ifølge historien var bjørnen sin herre så hengiven, at han ville dræbe den flue, som frækt havde sat sig på den sovende mands pande! Selvom det for nogen måtte forekomme uretfærdigt, at den fattige kan dømmes til at betale sin gæld til den rige, må man overveje konsekvenserne af en moralsk censur af retsreglerne, nemlig for det første, at de fattige ikke ville kunne få kredit, og for det andet, at kreditvilligheden i det hele taget ville blive forringet. Og noget sådant ville ikke være til de fattiges fordel.

Det var nok de færreste, der, når alt kommer til alt, ville bryde sig om at leve i de asiatiske, afrikanske, muslimske eller socialistiske samfund, hvor det gode altid går forud for retten. For man skal ikke glemme, at det gode kan være det bedstes fjende.

LIGHED - GENSIDIGHED

Der var engang to misdædere, som skulle hænges. De lod sig gudhengivent føre til galgen side om side. Med løkken om halsen blev den ene af delinkventerne imidlertid benådet, hvorefter den anden begyndte at råbe op og gøre sig vanskelig. Så ville han heller ikke hænges!

Ligesom andre eventyr og myter afspejler denne sandfærdige beretning grundlæggende træk i den menneskelige forestillingsverden. Villigheden til at underkaste sig livets og samfundets vilkår er afhængig af, om "de andre" er i samme båd. Samfundets fundamentale spilleregler er baseret på to grundidéer, som står i forbindelse med basale menneskelige behov. Man plejer at tale om lighedsidéen og gensidighedsidéen uden at gøre sig helt klart, at idéerne til en vis grad er selvmodsigende.

Lighedsidéen går i sin radikale form ud på, at alle skal stilles lige, medens gensidighedsidéen går up på, at der skal være en sammenhæng mellem det, man yder, og det man opnår til gengæld.

Idéerne støtter dog hinanden et langt stykke, for så vidt som lighedsidéen blot forlanger, at der ikke må gøres forskel på folk uden en nærmere begrundelse, som bl.a. kan være, at der skal være sammenhæng mellem ydelse og vederlag, simpelthen fordi motivationen til menneskelig aktivitet har forbindelse med aktivitetens belønning.

Reglerne og normerne, såvel moralens som rettens, har bl.a. til formål at beskytte forventningen om et vederlag. Hvis man ikke kunne regne med, at et forventet vederlag ville blive betalt, ville de færreste indlade sig på at give afkald på en øjeblikkelig fordel i forventning om en fremtidig belønning. Og grundlaget for den menneskelige civilisation er netop evnen og viljen til at give afkald på en øjeblikkelig, men forholdsvis mindre belønning til fordel for en fremtidig og større.

På én eller anden måde må samfundet - og det gælder

enhver organisation - sikre, at de overordnede værdier, som er forudsætningen for helhedens opretholdelse og udvikling, erkendes og virkeliggøres. At samfundets individer overholder spillereglerne. Til gengæld vil det enkelte individ ikke have ulemperne ved at efterleve reglerne, medens "de andre" kører frihjul. Lovlydigheden er afhængig af, at overtrædelser ikke tolereres i højere grad, end hensynet til handlefriheden tilsiger. I modsat fald vil reglen gå til grunde retfærdiggjort med Mozarts lystige "Cosi fan tutte" (sådan gør alle de andre!). Så vil man heller ikke selv hænges!

Vel hængt er bedre end slet brændt! Og samfundet må finde et styringssystem, som på én gang sikrer en nødvendig værdiprioritering, og at den heraf følgende indskrænkning i individernes frie valg virkeliggøres. I tidligere tider med knappe ressourcer måtte man i vidt omfang bygge på autoritære systemer sanktioneret ved tvang, i primitive samfund baseret på familiens og slægtens hævn, i nyere tid baseret på statens autoriserede magtapparat.

Til alle tider har menneskene haft en drøm om, at tingene kunne styres anderledes, at menneskene kunne styre sig selv og hinanden på frivillighedens grundlag. I almindelighed har man henvist til kontrakten, den frivillige aftale mellem ligeberettigede og suveræne individer, som sindbillede på denne smukke tanke.

Bedst kendt er i nutiden den franske førromantiker J.J. Rousseau, der beredte jordbunden for revolutionen med sin bog: Samfundskontrakten, der med tugt at melde fik indflydelse både på Robespierre og Karl Marx. "Folkesuveræniteten" var efter denne opfattelse udelelig og af oversanselig betydning, på samme måde som "folket", "masserne" er det i en moderne terminologi.

De enkelte individers suverænitet strakte i virkeligheden ikke længere end til den handling, der bestod i at give afkald på den til fordel for samfundet, ligesom Thomas Hobbes et par hundrede år tidligere på samme måde ret-

færdiggjorde det enevældige monarki. Statsbegrebet havde afløst fyrsten.

At Marx så iøvrigt senere så staten som roden til alt ondt og som redskab for bourgeoisiets undertrykkelse af proletariatet, ændrer ikke noget i konstateringen af, at "folket" i marxistisk forstand ikke er de mennesker, man kan se i virkeligheden, men et oversanseligt begreb, som placerer helheden over individerne. På den anden side tænkte Marx sig, at individernes private liv med ejendomsrettens afskaffelse og borgerskabets udryddelse ville ophøre med at eksistere, hvorfor staten som borgerskabets forlængede arm ville henvisne. Herefter ville alle spontant handle socialt, hvorfor retsregler og retlige sanktioner ville blive overflødige.

Også den samfundsteori, der opererer med mennesker af denne verden, har i takt med den økonomiske og kulturelle udvikling kunnet observere en tendens til decentralisering af beslutningsprocessen i samfundet. Forudsætningerne herfor har været en voldsom økonomisk vækst, der giver individerne en større reel handlefrihed, og en heraf følgende knaphed på arbejdskraft, der gør kontrollen med ressourceforbruget vanskeligere.

Med den stigende velstand vil tolerancen over for normovertrædelser gradvis blive større og større. Det er længe siden, man har hængt småtyvene, og i nutiden har man dels afkriminaliseret, dels mildnet sanktionen over for forhold, som tidligere blev anset som samfundsskadelige. Tolerance er ligesom demokrati et velstandsfænomen.

Såvel den økonomiske teori som organisationsteorien erkender i nutiden, at andre motiver end ønsket om at forøge de materielle værdier spiller ind ved vore økonomiske dispositioner. Den såkaldte trivsel bliver en faktor, som må tages i betragtning, både fordi man må indrømme, at penge for normale mennesker ikke er et mål, men et middel til at opnå lykke, og fordi produktiviteten i en sådan højtudviklet økonomi er afhængig af motivationen. Guleroden har afløst

kæppen, eller som Viggo Kampmann engang udtrykte sagen: Det gælder om at spænde kapitalisterne for samfundets vogn!

I den private økonomi er konkurrencen en fintfølende regulator af forholdet mellem trivsel og effektivitet. Det er indlysende for alle, at virksomheden kun tilhører de medvirkende i videste forstand, så længe kunderne er villige til at betale for mosten. I offentlig virksomhed er sammenhængen mellem input og output ikke så letgennemskuelig, og det er derfor lettere for en tid at få almenheden til at acceptere en høj standard for institutionen og de ansatte uden at stille noget spørgsmålstegn ved rentabiliteten sammenholdt med den private sektor, som derfor for sit vedkommende må effektiviseres.

For samfundet som helhed aflæses temperaturen på betalingsbalancen, hvor underskuddet er målet for det samlede overforbrug i den private og den offentlige sektor. Når det ikke længere er muligt at få udlandet, herunder også de fattige lande, til at finansiere vort overforbrug, må vor økonomiske standard reduceres til naturlig størrelse. Og når krybben er tom, bides hestene!

I økonomiske opgangstider øges tolerancen og den sociale forståelse.

Når den disponible realløn reduceres, opstår Glistrupismen og konsekvenssamfundet, som udmærker sig ved en tilbøjelighed hos den enkelte til at indrette sine dispositioner ud fra ønsket om at opnå så store fordele for sig selv som muligt gennem udnyttelse af og hensyntagen til samfundets skattesystem og sociale ordninger.

Man bytter med hinanden i stedet for at købe og sælge. Man forlanger fri bil, telefon og andre rare sager i stedet for løn. Skattefrit. Visse arbejder kan i det hele taget kun forventes udført, såfremt betalingen ikke opgives til skatteæsenet, og overarbejde er ikke eftertragtet. Mildt sagt. Man bygger parcelhuse og opnår store rentefradrag eller bor i dyre lejligheder med boligstøtte. Alt sammen på grund af de høje marginalskatter og forventninger om en fortsat in-

flation, der præmierer gæld og straffer opsparing. De gode græder og de onde ler!

I offentlig virksomhed findes som sagt ikke nogen regulator som i den private sektor, der afbalancerer hensynet til trivsel og effektivitet. Paradoksalt nok fører denne omstændighed let til en styrkelse af den mentalitet, som man foregiver at ville bekæmpe ved nærdemokratiske styreformer. Såfremt trivselen prioriteres forud for effektiviteten, og medarbejderindflydelsen derfor sættes i system, kan mentaliteten risikere at blive den gode gamle kommunale: at samfundet er til for institutionens skyld, og at denne i øvrigt tilhører de ansatte, som hver især bliver sin egen lykkes smed.

Et socialt system, som er baseret på den enkeltes suveræne magt over sin egen tilværelse, løber risikoen for at udvikle sg til et anarki, såfremt der ikke i systemet er indbygget mekanismer, der sikrer, at samfundet producerer tilstrækkeligt med økonomiske midler til at finansiere det stigende krav om trivsel.

Det forvirrende for godtfolk er, at anarkiet berømmes både fra højre, og fra det yderste venstre. Den gode gammelliberalisme var baseret på den antagelse, at når man bare lader individerne passe sig selv og lader borgernes penge blive i borgernes lommer, så vil de enkeltes stræben efter egen lykke føre til den størst mulige lykke for det størst mulige antal.

Den ekstreme gammelsocialisme, som nu går under betegnelsen ny-marxisme, er i virkeligheden samtidig med og åndeligt beslægtet med liberalismen, for så vidt som den hævdede det enkelte individs fuldkomne frihed for undertrykkelse af enhver art, hvorfor enhver samfundsorden, der forudsætter arbejdsdeling og organisation, må ophøre.

De såkaldte alternative samfund "fristæder" o.l., er baseret på disse ideer. Endnu synes de i for høj grad at forudsætte det omkringliggende etablerede samfund og dettes evne til gennem effektiv organisation at producere en til-

strækkelig stor "merværdi" til at kunne finansiere de forskellige foretagender, som derfor snarere må opfattes som sociale foranstaltninger end alternative samfund.

Den virkelige udfordring ligger i på én gang at øge trivselen i videste forstand, uden at effektiviteten og kvaliteten forringes, og at sikre, at individerne ønsker at gøre eller producere det, som samfundet har behov for. Der er ingen grund til at forvente øget tolerance og en heraf betinget vilje til social udligning, medmindre der fortsat kan regnes med stigende realindtægt og vel at mærke disponibel realindtægt, d.v.s. den købekraft, som bliver tilbage, når skatten er betalt. Sporene fra det sidste halvårs politiske racisme skræmmer.

I en anmeldelse af en bog om Tysklands samfundsudvikling (Hans Hattenhauer: Zwischen Hierarchie und Demokratie (1971)) rejser anmelderen spørgsmålet om, hvordan man fortsat kan bevæge sig fra hierarkiske (overordnede) mod demokratiske (ligestillede) styringssystemer, "uden at en i det væsentlige forbigående tilfredsstillelse af bekvemmeligheds- og nydelsesbehov vil komme til at udgøre en trussel mod opretholdelsen af en ordnet og sikret frihed". Man må nemlig ikke glemme, at det regelløse samfund er et samfund for de stærke, hvadenten de kalder sig liberalister eller anarkister.

At man i rimeligt omfang må tro på det gode i mennesket, er en selvfølge. Mennesket er utvivlsomt fra naturens side et nysgerrigt dyr, som har behov for at løse problemer. At guleroden også er bedre end kæppen som drivkraft for aktiviteten, vil der ikke heller være megen uenighed om, selv om der stadigvæk er mange, der tror på en gang tærsk.

Men hvordan får man menneskene til at gøre noget, de ikke har lyst til? Og der er endnu mange arbejdsopgaver, som ikke er lystbetonede. Jeg kan f.eks. ikke forestille mig, at nogen kan have lyst til at plukke solbær. Og sommetider har man mere lyst til at bestille noget end sommetider. Hvordan

sikrer man sig, at hjulene holdes i gang også om mandagen, og at ikke alle har mest lyst til at producere venstrerulleskøjter?

Der er næppe nogen tvivl om, at det vil være fornuftigt at regne med, at nysgerrigheden understøttes af behovet for belønning. Egen fordel er som bekendt opfindsomhedens moder. Det er derfor praktisk at opretholde en vis forbindelse mellem ydelse og vederlag, selv om der herved sker en værdifordeling i strid med den formelle ligheds princip, idet man må formode, at den stærke er i stand til at præstere mere end den svage. På den anden side vil en ekstrem lighedsfordeling nemt udvikle sig til en ligelig fordeling af mindre og mindre, idet forbindelsen mellem ydelse og vederlag helt opløses. Den sociale udligning mellem de stærke og de svage er en opgave for skatte- og socialsystemerne, ikke for styringssystemerne.

I en anden forstand er lighedsprincippet af fundamental betydning. Hvis ikke alle overholder samfundets regler, eller hvis samfundet opretholder regler som man ikke har evne eller vilje til at håndhæve, vil resultatet blive en udbredt demoralisering. Og samfundet er nødt til at opretholde regler af hensyn til de svage og af hensyn til prioriteringen af samfundets interesser.

Har man sagt A, må man også sige B. Vil man have regler må man også sikre deres opretholdelse. Når det viser sig, at den enkeltes følelse af loyalitet over for samfundets fælles mål ikke er tilstrækkelig stærk til at motivere til en ønskværdig aktivitet eller til at afholde nogen fra en uønskværdig aktivitet, må man være villig til at vise kæppen og i ekstreme tilfælde også til at bruge den.

Hvis samfundet ikke erkender dette vil selvtægten brede sig. Og det er jo ikke længere kun studenter som måske er lovligt undskyldt, der bruger sådanne midler. Bevægelsen har bredt sig til landmænd, fiskere, sømænd og fagforeningsmænd. Jeg er ikke i stand til at skelne mellem selvtægt med et godt formål (Grindstedværk-aktionen) og med et dårligt

formål (vagtværn). Selvtægt er selvtægt, et symptom på en social opløsningstendens, som måske er langt farligere end Glistrupismen.

Cosi fan tutte.

GENSIDIGHED OG OFFER

Et fattigt ægtepar sad en vinter og sultede i deres hytte i ødemarken, da de var så heldige, at en troldkælling kom forbi. Hun blev venligt inviteret indenfor; men da hun ikke ønskede at yde nogen hjælp og nægtede at gæste hytten, greb manden hende og slæbte hende indenfor med magt. Hun ville ikke nyde noget og blev derfor tvangsfodret af de desperate mennesker, som derved havde forpligtet hende til gengæld. Troldkællingen gik imidlertid ud og brækkede sig, hvorefter hun kunne gå triumferende derfra, eftersom hun nu havde frigjort sig fra enhver forpligtelse til at hjælpe.

Det er en god historie, som jeg før har benyttet til at illustrere menneskenes dybeste forestillinger om ret og pligt. Jeg var sikker på, at jeg huskede rigtigt, når jeg angav Haldor Laxness som ophavsmand til den underfundige historie, som han kunne have skrevet, men desværre ikke kan vedkende sig.

Myten udtrykker den fundamentale rets- og moralforestilling, at forpligtelser begrundes i gensidighed, og at frivillighed ikke er en betingelse.

Lige for lige, når venskab skal holdes! Øje for øje, og tand for tand!

Hvis det ikke var fordi vægten allerede i det ældste Ægypten (3.500 f.K.) var symbol på moral og ret, kunne man gå hen og tro, at "noget for noget" blot var udtryk for en koldsindig moderne kræmmermoral. Nogle gravmalerier viser imidlertid dødsguden Anubis, som vejer den afdødes hjerte med en fjer, og for det tilfælde at hans gode hjerte skulle blive vejet og fundet for let, ligger uhyret Amemit nedenunder og venter på sit bytte.

Denne dommedagsforestilling spredes senere over hele den mellemøstlige kulturverden, og da grækerne gennem deres møde med perserne overtager den babylonske astrologi, følger vægten med som rettens symbol, idet vægten er det stjernetegn, hvori jordaksen står ved årets og solens død på efter-

årsjævndøgn den 23. september. Solen genopstår ved forårsjævndøgn den 23. marts, som jo også er påske og genopstandelsesdag i den kristne kirke.

Belønning og straf, lige for lige, er den ældste og mest vedholdende forestilling om retfærdighed, så længe menneskene har tænkt over etik og moral. Begge ord har deres rod i det sædvanlige og regelmæssige, ligesom alle ord for ret henviser til noget lige i modsætning til noget kroget.

At forestillingen om belønning og straf ikke blot er et vestligt kulturfænomen, men en almenmenneskelig reaktion, bestyrkes ved betragtningen af primitive kulturer. Byttecere-monier skal i visse melanesiske kulturer bestyrke solidariteten mellem slægterne, men også i endnu mere primitive kulturer er tilegnelsen af en på visse steder henlagt ting at betragte som udtryk for, at den, der har taget genstanden, er villig til at bytte.

Alternativet til bytte er rov eller tyveri, som er tilladt i forhold til fremmede grupper, med hvem man ikke har slægtssfællesskab eller forbund. Ordet eller ritualet kan skabe et fællesskab, der forpligter på samme måde som et bytte. Senere tiders spekulation har begrundet denne ejendommelighed med henvisning til, at et løfte eller en ed over for Gud eller mennesker overfører en del af individets handlefrihed, som dermed bliver begrænset.

Denne forklaring er imidlertid en forklaring, der forudsætter det, den skal bevise, nemlig at individerne har en sådan handlefrihed. Den dybereliggende forklaring er psykologisk og hænger sammen med menneskenes forestillinger, før skriften og den rationelle tanke kommer ind i historien. Før da tænker menneskene magisk og religiøst, idet det er de ydre ritualer, som er virksomme, og deres kraft er knyttet til den nøjagtige udførelse af ord og handlinger. Eventyret om troldmandens lærling, der ikke kunne huske det rette stopord og derved fremkaldte en oversvømmelse, er kendetegnende. EDB-maskinerne er i dag ligeså primitive!

Magien er forbundet med forestillingen om, at naturen og

universet er styret af kræfter, som man må frygte, men som man også kan binde med besværgelser eller med ofre. Illerup Ådal er et levende vidnesbyrd om ofrets betydning, idet sejrherrerne i dette eller disse voldsomme slag i jernalderen har ofret fjendernes våben og kostbarheder til Gud; at de er ofret, ses af den omstændighed, at alle våben og kostbarheder er ødelagt, inden de er sænket i den oprindelige sø.

Ordet Gud er netop afledt af betydningen: "det man påkalder" og i andre afledninger "trylleri" eller magi. Gud eller guderne er de overnaturlige magter, som man påkalder og binder med ord og offer. Offeret er vigtigt, fordi det afspejler menneskets forestilling om ydelse og vederlag som grundlaget for det ordnede forhold mellem mennesker og mellem Gud og mennesker. Når man har ofret, har man forpligtet guden, og omvendt er man forpligtet til gengæld over for guden, hvis man har haft lykken med sig. Man skal betale for sit held, som man skal betale for sine synder.

Heraf opstår forestillingen om, at ulykker er Guds straf for en forsyndelse, og at det derfor gælder om at afvende gudernes vrede ved et offer i form af en afstraffelse af den eller dem, der har vakt gudernes vrede, eller i form af overgivelse eller opgivelse af en personlig værdi, sjælelig eller materiel. Vi ved, at mange hekse og troldkarle er blevet brændt, dels som straf dels som sonoffer, fordi Gud har påført menneskene sygdom, død og naturkatastrofer.

Offerets funktion er altså kort sagt at skabe den psykiske harmoni, som kaldes en god samvittighed. I den katolske kirke afløses offeret til en vis grad af skriftemål og deraf følgende syndsforladelse, mens protestanten ofte må ty til gode gerninger for at få ro med sin samvittighed. Missionsvirksomhed, indre som ydre, er et af midlerne hertil, og karakteren af offer får disse handlinger ved at understrege bidragyderens forpligtelse og frigørelse fremfor modtagerens fordel. Meget af nutidens U-landsbistand har overtaget en del af den ydre missions rolle i så henseende, eftersom det

snarere er beløbets størrelse end den positive effekt, der er målestokken for handlingens værdi.

Forestillingen om sammenhængen mellem ydelse og vederlag, mellem synd og straf, er tilsyneladende uudryddelig, selvom det nytestamentelige kærlighedsbudskab vender sig mod den gammeltestamentelige lære om skyld og straf. Påskemyten i den kristne version er netop udtryk for den tankegang, at Kristus ofrer sig én gang for alle for menneskenes skyld og dermed fritager dem for loven om gengæld.

Ikke desto mindre er selv Jesus bundet af forestillingen, forsåvidt som han, da han afviser læren om gengæld, alligevel bruger samme skema men blot udskifter lodderne, og forlanger, at den krænkede skal gengælde ikke ondt med ondt, men derimod ondt med godt! Efterhånden som tiden gik, og Jesu genkomst efter opstandelsen ikke straks fandt sted, som man havde troet, udvikledes en eskatologi: en tro på en fremtidig dommedag, hvor de døde skulle genopstå, og fårene skilles fra bukkene, hisset op og her ned!

Nissen flytter med.

SAMFUND OG INDIVID

I Det gamle Testamente står der, at den, der slår dig på den ene kind, skal have en lige så stor øretæve, medens Det nye Testamente opfordrer den forurettede til at vende den anden kind til og gengælde ondt med godt.

Her afbalanceres handling med handling, selv om ulige-vægten tilsyneladende - men også kun tilsyneladende - forøges i sidstnævnte fald.

Både Det gamle og Det nye Testamente forudser en dommens dag, hvor retfærdige skal skilles fra de uretfærdige som fårene fra bukkene.

Det gamle Testamente er udtryk for en udpræget lovreligion, der dømmer og straffer den skyldige strengt efter bogstaven, medens Det nye Testamente forlanger mildhed og barmhjertighed: Med hvad mål I måle, skal der tilmåles jer. Dømmer ikke, at I ikke selv skal dømmes.

Men fælles for de yngste dele af Det gamle og for hele Det nye Testamente er dog, at det er det enkelte individ, der henholdsvis straffes og belønnes for sine gode og onde gerninger enten her eller hisset. I de ældre dele af Det gamle Testamente er det derimod slægten, der er ansvarlig, ligesom synderne nedarves i indtil syvende led.

Man må nemlig ikke glemme, at dette værk blev til efterhånden i løbet af ca. 600 år fra år ca. 1050, da David slog Goliath, og jøderne indvandrede fra ørkenen og fortrængte filistrene fra Kanaaens land, og til ca. 450, da værket afsluttes, efter at jøderne har tilbragt nogle år i babylonisk fangenskab.

De ældste dele af værket repræsenterer en gammel primitiv nomadekultur, hvor mænd er mænd og kvinderne især har til opgave at føde sønner og at lave mad. Til gengæld er der ingen problemer med børne- og alderdomsforsørgelsen, idet de gamle jo repræsenterer erfaringen, som i disse stillestående kulturer repræsenterer den højeste værdi, og børnene fremtidens forsørgere. Ingen - selv ikke de syge og svage - lider

nød, medmindre alle er på spanden.

Alle kommer hinanden ved i en stor familie, og det er jo noget, som har fået en ny tids sentimentalitet til at drømme sig tilbage til naturen. En bevægelse, der ligesom danserelligionerne vender tilbage med regelmæssige mellemrum.

Man glemmer ofte at tage i betragtning, at modstykket til denne tilsyneladende idylliske tilstand var en jernhård autoritær disciplin indadtil og en usikker og fjendtlig holdning udadtil overfor konkurrerende stammer. I mangel af en samfundsmæssig organisation, måtte slægterne tage sig selv til rette og hævne krænkelser med vold, og denne hævn, som hørte slægten og ikke individerne til, ramte gerningsmandens slægt i forhold til krænkelsen og ikke gerningsmanden i forhold til dennes skyld.

Det var i mange henseender en armodig tilværelse, som den dag i dag kan studeres overalt i Afrika og Det mellemste Østen, ja, endog i Europa, i Albanien og på Sardinien. På vore breddegrader var situationen en tilsvarende i de gode gamle dage, da der var rigtige vikinger til.

Det fremgår af vore landskabslove fra det 12. århundrede, hvor hævnen dog i det væsentligste er blevet afløst af et bødesystem, som sætter bestemte takster på drab, legemsbeskadigelse og andre skader. Men det er stadig slægten og ikke individet, som er parthaver i konflikten og det er ikke skylden men skaden, som er afgørende for bødens størrelse, selv om kristendommen formelt var blevet indført et par århundreder tidligere.

Den gamle Adam er ikke sådan at udrydde, når de ydre forhold ikke er til det. På det punkt var ærkebiskop Anders Sunesen i Lund i det 13. århundrede enig med Karl Marx i det nittende: Det nytter ikke at kende den rette lære, når der ikke foreligger en revolutionær situation. Og det gør der ikke, før de ydre forhold er til det.

For kristendommens individuelle skyldlære var forudsætningen en stærk centralmagt og en økonomisk udvikling, som var baseret på arbejdsdeling og en derpå baseret byudvik-

ling. Det var derfor naturligt, at konge og kirke også af denne årsag (men der var flere andre) havde fælles interesse.

Efterhånden hørte straffen kongen og kirken til, medens erstatning for skaderne tilkom individerne. Slægten havde efterhånden udspillet sin rolle med byernes og handelens vækst. Omkring midten af det 18. århundrede var udviklingen overalt i Europa afsluttet med et individuelt ansvar baseret på gerningsmandens skyld. Man kan godt sige, at kristendommen sejrede efter 800 års forløb, men man kan også sige, at det var byudviklingen, som vandt.

For den udvikling fra et kollektivt til et individualistisk ansvarssystem, som afspejles i overgangen fra Det gamle til Det nye Testamente, havde netop også sit modstykke i en opløsning af den gamle nomadekultur i det forjættede lands i forvejen eksisterende havne- og handelsbyer. Det var for at mestre denne nye tids udfordring, man var nødt til at udforme en ny moral, som sikrede, at de gamle og børnene, som nu ikke længere var værdifulde for familien, ikke blev ladt i stikken.

Det var derfor nødvendigt at pålægge det enkelte individ en pligt til barmhjertighed overfor de svage og værgeløse. En pligt, som vel bar lønnen i sig selv ved at skaffe den barmhjertige en god samvittighed, men som dog også lagde et ekstra lod i sjælens vægtskål ved vejningen på dommens dag.

Og her står vi ved et af de ældste og stærkeste symboler på retten og retfærdigheden. I de ældste ægyptiske grave fra ca. 3500 år før vor tidsregning kender vi dødsguden, som vejer den afdødes gode gerninger på en vægt. Underneden sidder uhyret parat til at æde den afdødes hjerte, hvis det findes for let. Den samme historie genfindes i princippet i Daniels bog i den bekendte historie om skriften på væggen.

Det er næppe nogen tilfældighed, at denne historie optræder netop her, midt under jødernes fangenskab i Babylon, idet det jo netop er den babyloniske konge, hvis undergang ved persernes erobring, Daniel profeterer. For det var

nemlig babylonierne - eller kaldæerne, som de også kaldes - som havde taget vægten til sig og gjort den til det stjernebillede, hvori solen står ved efterårsjævndøgn, d.v.s. det tidpsunkt, da året dør, medens forårsjævndøgn er årets genfødelse med påsken og alt det der.

Det var midlertid ikke bare jøderne, som lærte af kaldæernes visdom. Det gjorde grækerne også. De, der har fulgt Bronowski´s TV-serie om menneskeslægtens udvikling, vil vide, at de første græske naturvidenskabsmænd sad ovre på Lilleasiens kyst i det nuværende Tyrkiet og forsøgte som de første at finde det evige og uforanderlige: naturlovene, i den kaotiske virkelighed.

De vil også huske, at filosoffen Pythagoras betragtede tallene som tingenes væsen, og at han ofrede en okse til guderne, da han opdagede den pythagoræiske læresætning, som går ud på, at summen af kvadraterne dannet af de to korte sider af en retvinklet trekant er den samme som et kvadrat dannet af den lange side.

Tallene og kendskabet til himmellegemernes bevægelse havde disse grækere i det 5. århundrede lært gennem perserne, der som nævnt havde undertvunget Babylon og ført dets kultur med sig til Perserrigets udkant, hvor grækerne befandt sig

Herfra kom også vægten til Grækenland og blev symbolet på den skæbne, som beherskede verdensordenen og naturens gang og dermed også menneskenes lod i tilværelsen. Sjælen og dennes liv efter døden var noget, perserne selv havde fundet på, ligesom modsætningen mellem det gode og det onde.

Pythagoræerne var så glade for tal og for retfærdighed, siger Aristoteles i det 4. århundredes Grækenland, at de gav retfærdigheden tallet 4, som var det fineste af alle, idet det er det første kvadrattal over 1 (2 x 2). Og i overensstemmelse med deres love var retfærdigheden, nemlig det forholdsmæssige: Uretten genoprettes med en forholdsmæssig lige så stor ret, og en forskel skal altid vederlægges med en tilsvarende fordel.

Men Aristoteles erkender, at denne primitive tid er forbi, og at retfærdigheden i et moderne bysamfund med en stærk samfundsmagt må afhænge af den værdifordeling, som samfundet finder rigtig. Han noterer køligt, at denne fordeling vil være forskellig i monarkier, hvor det er rang og stand, som er det afgørende, i aristokratiske samfund hvor det er indsatsen og evner, der tæller, og i demokratiet hvor fordelingen i videst muligt omfang skal være ligelig.

Det kalder Aristoteles den udlignende retfærdighed, idet han anerkender, at gengældelse og vederlag er væsentlige dele af retfærdigheden. Men allerede på hans tid var byudviklingen skredet så vidt frem, at man havde overvundet den dystre slægts- og skæbnetro, som vi kender fra digterne Aischylos´ og Sofokles´ klassiske tragedier.

De fleste vil huske tragedien om kong Oedipus, der må bære straffen for sine forældres synder. Endnu tidligere udviklingstrin, der minder om vore vikingers, finder vi i de herlige historier om Odysseus´ lange sørejse og om Trojas fald, som tillægges en digter ved navn Homer.

Det er imidlertid en langvarig proces, som endnu ikke er afsluttet, at finde frem til den balance, som på een gang sikrer den største lighed og en tilstrækkelig hensyntagen til, at der helst skal være lige rigdom og ikke lige fattigdom. Lighedsbegrebet har altid søgt en - ustabil - ligevægt med vederlagsbegrebet: at der skal være forholdsmæssighed mellem ydelse og modydelse.

Men det ejendommelige er, at menneskene tilsyneladende tænker ens om ret og retfærdighed gennem alle tider og på alle steder. Selv om de lodder, man lægger i vægtskålen, kan være forskellige af vægt og form, så vil vore forestillinger være knyttet til vægten.

Vægten er både en skæbnevægt, en moralsk vægt - og i øvrigt også en handelsvægt. For mønten var oprindelig en vægtenhed: Mine, miner, sekel: Mene, mene, tekel: Du er vejet og fundet for let.

Og det er da tankevækkende.

VII RETLIGE INSTITUTIONER

LOVGIVNING

"Vi, Frederik den Syvende, af Guds Naade Konge til Danmark, de Venders og Gothers, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg og Oldenborg, gjøre vitterligt: Idet Kongens forevigede Fader, der med lige Kiærlighed omfattede alle sine undersåtter, erkiendte, hvor ønskeligt en Forbedring af Huusmænds og Indersters nærværende Kaar maatte ansees, forelagde Han i sin Tid begge Forsamlinger af Provinsialstænderne for Danmark et Udkast til en Forandring, sigtende til at bevirke en saadan Forbedring i flere Retninger. Paa dette Udkast har Kongen, besiælet af samme Kiærlighed til alle Hans Undersaatter, til hvilken Klasse de maatte henhøre, besluttet at grunde en Lov, der skal sikre Husmænd og Inderster de Rettigheder, hvorpå de kunne giøre i hiint Udkast, som Provinsialstænderne have bragt i Forslag. Navnligen har Kongen troet at burde efterhaanden aldeles afskaffe Betingelsen af Pligtarbejde som Betaling for Overdragelsen af Huus og Bolig paa Landet ... Men da der dog i ethvert Fald vil medgaa længere tid, inden en saadan Lov kan udkomme, saa vil Kongen for tiden indskrænke sig til at tilkiendegive ... at de opfylde Hans Ønske og landsfaderlige Hensigter, naar de, til gensidigt Bedste, snarest muligt træffe mindelig Overenskomster om dette Pligtarbejdes Afløsning mod passende Vederlag i Penge eller Varer. Derimod har Kongen, hvad fremtidige Kontrakter angaar anset det for rettest at bestemme, ... at der for Eftertiden ikke maa betinges noget som helst Pligtarbejde for en saadan Overdragelse. Thi byder og befaler Kongen i Henhold hertil som følger: ..."

Sådan indledte forordningen af 27. maj 1848 om forbedring af Husmænds og Inderster Kaar. En Inderste var tidligere betegnelsen for en person af Landalmuen, der boede til leje hos en gårdmand eller husmand. Efter indledningen,

præambelen som den også kaldes, kommer så i paragrafform de nærmere betemmelser om begrænsninger i de forskellige former for pligtarbejde. Det gamle hoveri og fæstevæsen havde da allerede siden 1788 længe været under afløsning og de sidste rester forsvandt i 1919.

Men det var igennem århundreder den almindelige form for lovgivning, at den enevældige konge i et på én gang ophøjet og pædagogisk sprog, forklarede sine undersåtter, og hvad han derfor tilsigtede med sin forordning. Jeg har valgt netop den citerede fortale, fordi den på én gang er typisk for form og indhold i sådanne vigtige forordninger, og fordi den er en af de sidste, som udstedtes af kong Frederik den Syvende som enevældig monark, idet kongen jo under indtryk af de slesvigske krige 1848-50 gav afkald på sin enevælde.

Allerede samme år indledtes den proces, som året efter fører frem til Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1849, som kongen lod sig forelægge af rigsforsamlingen, hvorefter han selv vedtog den med forpligtende virkning for sig og sine efterkommere på tronen. Der var altså ikke tale om nogen revolution, idet det var den enevældige konge selv, som gav afkald på sin magt og overlod den til folket, ligesom der heller ikke var tale om nogen rigtig revolution, dengang enevælden indførtes som kongeloven af 14.11.1665. For havde rigsrådet ikke selv den 16. oktober 1660 tilbagegivet kongen den håndfæstning, som begrænsede hans magt og som understregede, at kongen i princippet valgtes af stænderne og derfor også kunne afsættes, hvis han ikke overholdt sin ansættelseskontrakt. At kongen så havde inviteret rigsrådets medlemmer til slottet, hvor han låsede dem inde, til de havde underskrevet dokumentet af 16.10.1660, er en anden sag som sætter et lille spørgsmålstegn ved frivilligheden. Men hvilket andet alternativ havde rigsråderne, der som adelsmænd havde skullet forsvare landet mod svensken overfor en konge, som havde det københavnske borgerskabs fulde støtte bl.a. fordi de til gengæld fik stillet betydelige privilegier i udsigt til gengæld for forsvaret af deres by og deres

konge.

Men det var et sidespring, der viser, at danskerne altid har forstået af indrette sig efter nødvendighedens og fornuftens love.

Den enevældige konge, der jo afledte sin magt af Guds Nåde, der var som en alfader for sine tro undersåtter, der på deres side kunne forvente såvel kærlighed som omsorg af deres konge, ligegyldig af hvilken klasse, de måtte høre. Det var kongen, der alene vidste, hvad der tjente til folkets sande gavn, men til gengæld var han højt hævet over den politiske magtkamp og havde til opgave såvel at beskytte de svage som at kontrollere de stærke.

Men først og fremmest var staten identisk med kongen, og kongens vilje var altså statens lov. Derfor måtte statens love også have form af viljetilkendegivelser fra den personlige kongemagt, hvorfor det også faldt naturligt at lade kongen i en fortale forklare nærmere om sine formål og de midler, han ville anvende for at nå sine mål. Det var da også den almindeligt accepterede fortolkningslære, at man ved fortolkningen af samfundets retsregler måtte tage sit udgangspunkt i lovgiverens d.v.s. formelt kongens vilje, selvom det naturligvis, efterhånden som bureaukratiet voksede op, var en fiktion at forestille sig, at kongen personligt havde så meget som en finger med i spillet.

Med den demokratiske forfatning, som indførtes med Grundloven af 1849, var kongens vilje i princippet afløst af folkets vilje, som den fandt sit udtryk gennem Rigsdagens beslutninger. Denne forandring satte sig naturligvis også spor i de former, hvorunder lovene blev bekendtgjort for befolkningen.

Fortalen, hvori kongen omhyggeligt og tålmodigt forklarede befolkningen, hvorfor han havde fundet det nødvendigt og fornuftigt at indføre de følgende paragraffer, forsvandt, og i stedet indførtes en henvisning til Rigsdagens vedtagelse. Pudsigt nok vedblev kongen dog at være af Guds Nåde og de Venders og Gothers m.v. og endnu dronning Margrethe den

Anden er af Guds Nåde, selvom man ved hendes tronbestigelse i 1972 lige så stille droppede samtlige eksotiske titulaturer.

Lovene bekendtgøres i Lovtidende uden videre omsvøb og uden nogen nærmere forklaring. Kort og godt: Folketinget har vedtaget følgende, som dronningen på sin side har stadfæstet; og så kommer loven i en række paragraffer, som borgerne herefter har at rette sig efter.

Det kan måske synes lidt fattigt, ufestligt og måske ligefrem uhøfligt, at staten henvender sig til sine borgere på denne temmeligt lapidariske og formelle måde.

Men det har naturligvis sin rimelige forklaring. Når suverænens vilje afløses af folkeviljen, er det ikke længere den af Gud inspirerede ophøjede, men folkets egen fornuftige vilje, som er lovens grundlag, hvorfor den ikke kræver nogen nærmere forklaring, fordi folkeviljen teoretisk set jo er identisk med alles vilje. At ideen om folkets objektive vilje naturligvis i praksis er en lige så stor fiktion, som fiktionen om kongens subjektive vilje, er så en anden sag. En fiktion, som man bøder på ved at administrationen på regeringens vegne forsyner sine lovforslag med et sæt forklarende bemærkninger, kaldet motiver, som Folketingets medlemmer får udleveret som grundlag for deres politiske drøftelser.

Heri fortæller regeringen om sine mål og de ændringer, som man derfor agter at indføre i de regler, som styrer samfundslivet, og man redegør omhyggeligt for de eksisterende tilstande i lovgivningen og samfundsforholdene, således at lovgiverne kan have et så sikkert grundlag som muligt for deres overvejelser. Denne beskrivelse angår naturligvis den idealtilstand, som Gud bedre det, ikke altid er til stede, når folketinget i sene nattetimer eller i hektiske hastemøder, skal binde halen op på den galopperende samfundsøkonomi!

Det er betegnende, at den subjektive fortolkningsteori i vidt omfang er afløst af en objektiv fortolkninglære. Det

gælder ikke om at finde frem til lovgiverens formål, for hvilken mening har en sådan opgave, når lovgiveren er en forsamling på over 150 individer. I stedet gælder det om at finde frem til lovens formål. Naturligvis kan det være vanskeligt i praksis at skelne skarpt mellem viljestilkendegivelser i lovmotiver og under folketingsbehandlingen på den ene side (lovgiverens vilje) og lovens eget udtrykkeligt eller stiltiende udtrykte formål på den anden. Det fører også for vidt at komme ind på de tekniske specialiteter i den juridiske fortolkningsteori. Det afgørende er at understrege den principielle ændring i lovgivningsbegrebet, som følger af ændringerne i det politiske system, og de følger det får for de valgte former.

Men man kan dog spørge, om det er nødvendigt stadigt at holde fast ved nogle former, fordi de i princippet modsvarer en bestemt politisk ideologi, eller om man ikke kunne overveje at modificere den rationelle men til gengæld noget studse form, som nutidens lovgivning har i forhold til den gamle og hyggelige landsfaderlige tone.

Til fordel for tanken om at genoplive den ældre skik med en pædagogisk forklarende fortale, kan man anføre, at denne skik stadig er almindelig i internationale organisationer. Naturligvis kan sådanne internationale regler i højere grad end nationale kræve en nærmere forklaring, men det ville måske ikke være helt forkert at gå ud fra, at den menige danskers forhold til de livsforhold, der er genstand for lovgivning, er nøjagtig lige så platonisk, som hans forhold til de internationale, eller måske bare næsten.

En tillempning af disse hensyn kan man finde i visse nyere love, og det er måske ikke en tilfældighed, at denne tillempning har fundet sted på et af de nyeste lovgivningsområder, som tillige i særlig grad er præget af den nyeste tids såkaldte "grønne bølge". Jeg tænker her på miljølovgivningen, hvis enkelte udslag ofte indledes - ikke med en fortale - men med en formålsparagraf, som i få almindeligt holdte vendinger fortæller, hvad man tilsigter med

loven og hvilke midler man agter at anvende. Som eksempel kan nævnes naturfredningsloven (nr. 445 af 1.10.1972), hvis § 1 udtaler, at loven tilstræber at værne Danmarks natur og landskabelige værdier og i videst muligt omfang at gøre det muligt for befolkningen af nyde godt af denne. Lovens beføjelser skal særligt anvendes på fire nærmere navngivne måder, herunder til at værne og pleje landskabelige værdier, at åbne adgang hertil og at bidrage til at miljøet ikke forringes gennem forurening. På samme måde indeholder lov om land og regionsplanlægning (nr 375 af 13.6.1973) i § 1 en almindelig formålssætning, der går ud på at tilvejebringe grundlaget for en samfundsmæssig og ligelig areal- og ressourceanvendelse i tre nærmere bestemte henseender.

Men vi bør måske krydse fingrene inden det vilde ridt begynder i Folketingets augustsamling og håbe på, at der ikke sker en masse rent lovtekniske ulykker ved siden af alle dem, som synes at være uundgåelige. Men vi kan måske håbe på, at lovgiverne, når denne karuseltur er overstået, vil finde stunder til i fred og ro at overveje, om man henvender sig på rette måde til sine undersåtter, eller om man skulle overveje at være lidt mindre formalistiske og lidt mere pædagogiske.

En ting er, at man har ansat en PR-chef til at sælge den færdige lovgivning til befolkningen. En anden ting er at overveje en anden og menneskevenligere måde at bekendtgøre sine love på, uden at de forfalder til almindelig hyggesnak. Man kunne f.eks. trække nogle almindelige bemærkninger ud af lovforslagenes motiver, som jo ikke kommer videre end til Folketinget, og som jo ikke har nogen særlig autoritet, og spænde dem for den færdige lov som en officiel begrundelse med særlig betydning for fortolkningen og til gavn og glæde for den almindelige befolkning.

Der er måske ikke så stor en afstand mellem en alfaderlig og en medmenneskelig lovgivningsteknik, som man på forhånd skulle tro.

FOLKERET

Mon ikke erfaringerne siden har bekræftet denne resignerede vurdering af den internationale retsordens muligheder for at styre verdensudviklingen. FN's magtesløshed i Mellemøsten, på Cypern, i Indokina og i Indien viser med al ønskelig tydelighed, at FN kun kan virke ind på magtpolitikken, når stormagterne har sammenfaldende interesser, og under alle omstændigheder blot kan registrere og eventuelt stabilisere de ordninger, som allerede er etableret ved magt eller gennem stormagtsforhandlinger. Tydeligst fremgik det i Vietnam-konflikten og i Mellemøsten, hvor det var langvarige separatforhandlinger, der langsomt skabte basis for en slags FN-engagement. Men også Cypern konflikten følger dette mønster.

På godt og ondt er udviklingen dog gået en anden vej, idet FNs generalforsamling i et vist omfang optræder på egen hånd. I kraft af den voldsomme forøgelse af antallet af især nye stater fra den tredje verden er der sket en forskydning i dens sammensætning og dermed dens politiske holdninger og modenhed. I den senere tid har generalforsamlingen med stort flertal truffet beslutninger, som dels er i strid med organisationens egne regler og dels er uden virkninger for andre sider af virkeligheden end organisationen selv. Jeg tænker herved på forholdet til Sydafrika og palæstinenserne.

Den moralske fordømmelse sættes forud for organisationens egne regler og muligheden for at realisere de tilsigtede mål. I parentes bemærket er det sikkert den ændrede faktiske tilstand i Sydafrika fra visse forsamlinger.

Og det er netop denne tilbøjelighed, som Ross i sin tid advarede imod, at forveksle sine moralske idealer og politiske ønsker med virkeligheden. En anden fremtrædende retsteoretiker, amerikaneren Michael Barkun, har ved flere lejligheder advaret mod tilbøjeligheden til at ville opbygge internationale retssystemer i den tro, at man hermed har et

middel til at kontrollere og ændre samtidens politiske og sociale processer i overensstemmelse med moralske principper. Han har megen respekt for hensigten og målets ædelhed, han mener blot, at det ville være et sisyfusarbejde. Som han udtrykker det: selvopfyldende profetier virker godt på mange områder af samfundslivet, men den internationale ret er ikke ét af dem.

I stedet skal man på dette område af den sociale virkelighed omhyggeligt studere de sociale og politiske kræfter og undersøge, hvilke adfærdsmønstre - behagelige eller ubehagelige - disse kræfter fremkalder, og iagttage, at disse mønstre efterhånden udvikler sig til at blive normer og til sidst måske bliver til retsnormer. For normer og derfor også retsnormer er altid rimeligt forudseelige forventninger om andres adfærd. Og den gensidige fordel er en magtfuld spore til efterfølgelse af regler.

Måske - og kun måske - kan vi, når vi forstår, på hvilken måde moralsk neutrale normer opstår og opretholdes, vide noget om, hvordan de kan skabes nærmere i overensstemmelse med vore ønsker.

Det særlige ved internationale organisationer og relationer er, at de ligesom primitive samfund ikke har noget fælles samfunds- og magtapparat, men er karakteriseret ved to ting: Flere magtcentre og flere kulturer. Idégrundlaget er forskelligt, hvorfor det sproglige udtryk dækker over forskellige realiteter. Vi kender den forskellige opfattelse af begreber som demokrati, frihed og lighed, som fører til, at alle stater f.eks. kan tilslutte sig menneskerettighedserklæringen samtidig med, at forholdene i de respektive lande er nok så forskellige.

Interesserne er forskellige og trækker landene i forskellig retning, og hver enkelt stat er sig selv nærmest. Der findes ej heller noget internationalt politi, som kan sikre og gennemtvinge en fælles opfattelse. FN tropperne har jo ingen selvstændig magtstilling og udstationeres kun med de berørte landes samtykke. Der findes kun i meget begrænset

omfang andre sanktionsmuligheder af overstatslig karakter - derimod nok "retfærdig gengældelse" eller anden ensidig reaktion og i sidste instans måske væbnet indgriben. Som i primitive samfund.

EF udmærker sig frem for FN ved i et vist omfang af have internationale sanktionsmuligheder direkte over for de berørte stater eller organisationer, men det fælles magtapparat er naturligvis i sidste ende beskedent, og tilslutningen er afhængig af den fortsatte interesse. Ingen kan vel forestille sig nogen sanktion mod en ensidig udmeldelse af England eller noget andet land.

På denne måde kan EF udvikle sig til at blive en interessant studiemark for udviklingen af et internationalt retssystem. Men man må jo erindre sig, at EF for det første trods alt består af hinanden kulturelt nærtstående stater, for det andet, at organisationen kun vedrører vitale fællesinteresser med betydelig gensidig fordel.

Chancen for, at EF kan udvikle sig til en effektiv international retsorden, er utvivlsomt overordentlig meget større end FNs tilsvarende mulighed. Men efterhånden som den kulturelle forskel mellem staterne udviskes i takt med tilnærmelsen i økonomisk-social udvikling vil for det første de politiske interessemodsætninger og spændinger løsnes og for det andet den gensidige interesse i at følge et normsystem blive tilsvarende forøget.

Indtil da - og det kan sandt for dyden have lange udsigter - må man i al bekedenhed som Barkun udtrykker det, foretrække det tilnærmelsesvis ønskelige, men mulige, frem for det ideelle, men umulige.

Mange vil umiddelbart være tilbøjelige til at mene, at der er for lidt moral i internationale relationer og dermed i international ret og politik. Men spørgsmålet, som Barkun og Ross rejser, er det modsatte, om der ikke tværtimod er for meget. Ved at stille urealistiske moralske krav til andre, som ikke lader sig motivere heraf, vil man kunne skade snarere end fremme den internationale orden og stabi-

litet. Og stabilitet er forudsætningen for skabelsen af den forudseelighed og dermed for de forventninger om andres adfærd, som er afgørende for dannelsen af den internationale retsorden.

Mange vil måske stadig finde, at Eisenhower perioden med dens moraliserende udenrigspolitik formidlet af puritaneren John Foster Dulles var en god tid for verden, og at Nixon perioden med en prakmatisk udenrigspolitik baseret på de eksisterende magtforhold og modsætninger elegant udført af Henry Kissinger er en dårlig tid.

Spørgsmålet er dog, om ikke denne vurdering er uretfærdig, og at Nixon og Kissinger har måttet gøre det beskidte arbejde ved at reparere på de ulykkelige følger af Eisenhowers politik. Først og fremmest forsøget på at få Kina til at forsvinde ved at ignorere dets eksistens. Men også i ønsket om at optræde som hele verdens moralske politibetjent.

Dette ville i hvert fald være en naturlig konsekvens at drage af Barkuns kølige analyse.

DOMSTOLE OG POLITIK

Den amerikanske højesteret har altid haft en anden og mere politisk funktion end den danske. Amerika er en forbundsstat bestående af 51 selvstændige stater med hver sin lovgivende forsamling og hver sine særlige domstole.

Derfor har den føderale højesteret kun kompetence til at behandle sager, som angår de fællesanliggender, som er nedfældet i grundloven, og som kongressen kan træffe beslutninger om. Foruden om udenrigs- og forsvarspolitik er det især om krænkelse af de såkaldte "menneskerettigheder", f.eks. ytringsfrihed, ligebehandling osv.

På den anden side har sociale og politiske forandringer vanskeligt kunnet gennemføres ad lovgivningsvejen, eftersom de respektive staters parlamenter ikke er underordnet den føderale kongres. Derfor har vi set, hvordan Roosevelts "New Deal"-politik i 30'erne og Eisenhowers raceintegrationspolitik i 50'erne blev gennemført af grundlovens bestemmelser.

Det er derfor vigtigt, at en præsident udnævner dommerne og på den måde kan sikre en højesteret, som vil godkende præsidentens politik. Højesteret kan derfor blive "liberal" som i 30'erne, da Roosevelt i sin lange embedsperiode kunne udnævne et flertal af dommerne. På samme måde var højesteret domineret af "liberale" dommere i Earl Warrens lange præsidentperiode.

Med Warren Burgers overtagelse af præsidentposten for 12 år siden indledtes en konservativ periode, som kulminerede med, at Nixon på falderebet udnævnte så mange nye dommere, at de konservative blev et flertal.

Men endnu i de første år af 70'erne fortsatte de føderale domstole med at tage stilling til politiske, sociale og kulturelle spørgsmål, også fordi flere og flere borgerrets- og miljøgrupper anlagde sager om grundlovsmedholdeligheden af love og administrativ praksis. Det var især forholdene i fængsler og andre offentlige instituitoner, som blev ført frem på denne måde med henvisning til grundlovens krav om

ligebehandling.

Men, som det vil huskes, lykkedes det en overgang højesteret at standse henrettelser af dødsdømte med den begrundelse, at en sådan straf er i strid med grundloven, som forbyder usædvanlige og grusomme straffe.

Omslaget kom efter 1973, da højesteret havde godkendt en abortlov. En mere konservativ stemning havde bredt sig i befolkningen, og der var ikke længere den samme forståelse for ligeretsgruppernes tiltagende tilbøjelighed til at modarbejde lovgivningen gennem retssager. Der opstod også blandt jurister en tiltagende bekymring for domstolenes autoritet som upartiske og upolitiske mellemmænd mellem individerne og mellem individer og statsmagt.

I den nyeste tid har vi da også set, at højesteret igen har givet grønt lys for henrettelse af dødsdømte. Samtidigt har man nægtet at kritisere love og administrative foranstaltninger, når afgørelserne kræver en teknisk og politisk ekspertise, som dommere ikke er udstyret med. Bl.a. har en føderal domstol nægtet at anfægte en delstats beslutning om opførelse af et A-kraftanlæg, med den begrundelse at der er tale om en politisk afgørelse, som alene kongressen kan træffe.

I det seneste år har højesteret godkendt en værnepligtslov, som undtager kvinder, og man har nægtet at tilsidesætte regulativer om to-personers celler i et statsfængsel og om behandlingen af handicappede i offentlige institutioner med henvisning til lovgivningens primære kompetence i den slags sager.

Man har også godkendt en administrativ inddragelse af en tidligere CIA-agents pas med henvisning til, at sager angående udenrigspolitik og national sikkerhed sjældent er egnede til domstolsprøvelse.

Der er ingen tvivl om, at den amerikanske højesteret er på retræte i "politiske" sager, og der er da også dem, som vil sige, at den er bleve mindre "politisk", medens andre vil sige, den er blevet mere "konservativ".

Man kan som sagt ikke trække direkte paralleller til den danske højesteret, der ikke som den amerikanske - og den vesttyske - skal harmonisere rets- og samfundsforholdene i en forbundsstat. Alligevel har vi set, hvordan domstolene også her er blevet inddraget i den politiske kamp: f.eks. blokadesagerne og Christianiasagen.

Højesteret har såvidt muligt undgået at underkende Folketingets afgørelser, tydeligst blev det udtrykt i Christianiasagen, hvori højesteret tilsidesatte landsrettens præmisser om det "sociale eksperiment".

Der er også gode grunde til, at domstolene både her og i stigende grad i USA holder en lav politisk profil, hvis de vil bevare almenhedens tillid til deres autoritet som upartiske mellemmænd. Domstolenes "politiske" funktion begrænses til en gradvis tilpasning af de eksisterende retsregler til ændrede livsforhold i det omfang, lovgivningsmagten ikke kan overkomme at følge med.

LOV OG ORDEN

TV-avisens bekymrede journalister giver udtryk for, at demokratiet ville være i fare og Grundloven trådt under fode, såfrem BZ-aktivisternes voldelige aktiviteter på gader og stræder blev bragt til standsning ved politiets hjælp.

Man kunne også få det indtryk, at det er de samme frisindede kredse, som synger på sangen om at kæmpe med åben pande, som forarges over enhver tanke om forbud mod maskering under offentlige demonstrationer.

Og så er sagen snarere den, at Grundloven ikke har ret meget med sagen at gøre. Grundlovens § 79 indeholder bestemmelsen om borgernes ret til at forsamle sig ubevæbnet. Forsamlinger under åben himmel kan forbydes af politiet, når der af dem kan befrygtes fare for den offentlige fred.

Det er aldrig autoritativt blevet afgjort, om "forsamling" omfatter demonstrationstog o.lign. Det er ikke afgjort i lovens forarbejder, og den juridiske teori har været uenig. I det eneste tilfælde, domstolene har haft lejlighed til at tage stilling, har såvel landsretten som højesteret omhyggeligt undladt at udtale sig derom.

De fleste forfattere betragter ganske vist demonstrationstog som en "bevægelig forsamling", eftersom de begynder og slutter som en forsamling med taler og andre meningstilkendegivelser, hvorfor det efter denne opfattelse ville være meningsløst at opfatte det bevægelige mellemspil som noget andet.

Andre (især professor Poul Andersen) har imidlertid med henvisning til Weimarrepublikkens bitre erfaringer med gadekampe mellem nazister og kommunister henvist til demonstrationstogets særlige fare for demokratiet. Forsvarerne for grundlovsbeskyttelsen (især Alf Ross) har henvist til, at demokratiet altid indebærer en risiko for angreb fra dets fjender.

Der er almindelig enighed om, at politiet kan forbyde alle forsamlinger under åben himmel, hvadenten de er

stationære eller bevægelige. Der er også enighed om, at lov og politivedtægt kan begrænse forsamlingsfriheden, og at det også kan bestemmes, at offentlige forsamlinger på forhånd skal anmeldes til politiet, eftersom politiet har ret til at overvære dem.

Anmeldelsen skal ske, dels fordi politiet har pligt til at beskytte forsamlingen mod angreb fra udenforstående, dels fordi forsamlingerne på samme måde som enkeltpersoner skal overholde den almindelige lovgivning. Hvis en forsamling f.eks. har til formål at stjæle varer i et supermarked for at demonstrere mod Sydafrika eller fattigdommen, skal politiet naturligvis gribe ind.

Derimod kan man ikke forbyde en forsamling, bare fordi nogle af deltagerne begår ulovligheder, kun hvis der kan befrygtes fare for den offentlige fred, eller hvis den udvikler sig i denne retning, kan politiet forbyde eller ophæve en forsamling. Der er hermed ikke tænkt på lidt skæg i gaden men en omfattende forstyrrelse af den offentlige orden.

Der er også almindelig enighed om, at politiet kan forbyde eller begrænse en forsamling på offentlig sted af hensyn til den almindelige færdsel. Dette er også anerkendt i de såkaldte "blokadedomme", som idømte deltagerne i "fysiske blokader" bøder for overtrædelse af politivedtægten. Det var i disse domme, man omhyggeligt undgik at tage stilling til, om "demonstrationer" er omfattet af Grundlovens § 79, idet man blot udtalte, at reguleringer af hensyn til den almindelige færdsel ikke i sig selv stred mod Grundlovens § 79.

Forsamlinger kan også forbydes, når de tænkes afholdt på privat ejendom uden ejerens tilladelse. Husbesættelser er altså ulovlige, selvom de er omfattet af Grundloven, hvadenten formålet er at demonstrere mod bolignøden eller manglen på ungdomsboliger eller slet og ret at skaffe en gratis bolig eller at provokere "det her samfund". Hvis ejeren ikke har givet sin tilladelse, må besætterne kunne fjernes,

selvom ejeren ikke direkte beder politiet herom.

Hvis man opfatter demonstrationstog som omfattet af grundlovsbeskyttelsen kan de ifølge Grundloven forbydes eller standses, hvis de truer den offentlige orden. Med de erfaringer for vold og hærværk, som politiet har med BZ-ere i al almindelighed, er det rimeligt, om politiet skønner, at en konkret BZ-demonstration vil medføre en betydelig risiko for den offentlige fred, og forbyder demonstrationen, eller standser den, hvis det skulle vise sig, at frygten ikke var overdrevet.

Hvadenten det drejer sig om demonstrationstog eller om andre forsamlinger, må politiet - eller Folketinget - som det mindre kunne bestemme, at deltagerne ikke må være maskeret ud fra den erkendelse, at anonymiteten fremmer risikoen for lovovertrædelser, idet den nedsætter opdagelses- og påtalerisikoen.

Noget andet er, om det er politisk eller socialt fornuftigt at bekæmpe BZ-aktiviteten med ret og politi. Det kommer an på, dels hvordan man vurderer deres formål, dels hvordan man bedømmer de politiske og psykologiske virkninger.

Hvis man måtte anerkende, at det er bolignøden, som er den reelle begrundelse for aktionerne, ville retsskridt være mindre velbegrundede, end hvis der primært er tale om almindelig utilfredshed eller protest. Skal man dømme efter BZ-ernes egne offentlige tilkendegivelser og oplysninger om den begrænsede reelle bolignød, er det nok mest rimeligt at lægge hovedvægten på den almindelige utilfredshed som aktionernes formål.

Meget tyder på, at flere BZ-ere ligesom de såkaldte "søndagschristianitter" har deres gode bolig og udkomme i forstæderne og blot møder op, når der bliver kaldt, mens de reelle BZ-ere mere er redskaber end formål for bevægelsen. Desværre må man ifølge sagens natur nøjes med gisninger, når deltagerne foretrækker at være anonyme, men politiet havde dog gode grunde til at sigte en agtværdig fuldmægtig i statsadministrationen for ikke blot at være en tilfældig

tilskuer til den store besættelse på Nørrebro.

Hvis denne fortolkning er rigtig, er der ikke megen grund til at tage med finere fløjlshandsker på BZ-ere end på lovovertrædere i almindelighed. I forvejen er det et problem for politiet, at man ikke kan få fængslet og straffet voldelige BZ-ere, fordi de på grund af maskeringen ikke kan identificeres. Allerede derfor måtte det være et skridt i retning af afdramatisering og fredeliggørelse af BZ-aktionerne, om man indførte et generelt forbud mod maskering under offentlige forsamlinger og demonstrationer.

Hvis nogen af omsorg for demokratiet ville mene noget andet, kan det skyldes hykleri eller dobbelttænkning. Maskeringen undskyldes med risikoen for fotografering og registrering. Det er utvivlsomt ubehageligt for dem, som har i sinde at lave ulovligheder, og det kan naturligvis være ubehageligt også for andre, der fredeligt vil demonstrere for et andet samfund.

Men denne ubehagelighed kan ikke retfærdiggøre en maskering, der gør det umuligt for omgivelserne at spore deltagernes identitet og ad den vej vurdere det seriøse i deres formål og deres argumenter. Hvis man vil tages alvorligt i en offentlig debat, kan man ikke praktisere anonymiteten. Ligesåvel som demokratiet må tage en chance ved anerkendelse af demonstrationer, må deltagerne tage en chance ved at stå inde for deres meninger.

Når man hører bekymrede advarsler om risikoen for optrapninger i anledning af et eventuelt maskeringsforbud, kan det ikke være alvorligt ment. Optrapningen er snarere en følge af den passivitet, som myndighederne og især politiet har været tvunget ud i på grund af den politiske slendrian.

Derfor må man med glæde forudse virkningerne af det udvalgsarbejde, som foreslår en tidsmæssig sammenkobling af kondemnering og nedrivning af ejendomme. De forløbne års forsinkelser i sagsbehandlingen har utvivlsomt medvirket til problemets opkomst, idet tomme lejligheder virker som en magnet på de boligløse.

Når de myndigheder, som skulle forhindre problemerne, selv spiller sammen med BZ-erne ved at forsinke sagsbehandlingen og derved skaffer besættelsesmodne ejendomme, er det rævene, som vogter gæssene; samfundet er kommet i hænderne på "banjobanden".

Ingen, selv ikke de revolutionære kan være tjent med, at anarkiet får for gode kår. Kun de, der har glemt, hvordan det gik det velmenende men svage "Weimardemokrati", der ikke kunne eller ville forsvare sig mod demokratiets fjender, kan tage selvtægten og volden i forsvar over for demokratiets spilleregler.

Vel er dette ikke Tyskland og vel befinder vi os ikke i 1932, men alligevel mener jeg, at vi skal tage demokratiet alvorligt. Megen liberalitet er af børn og barnlige sjæle blevet forvekslet med ligegyldighed. Sigmund Freud og Benjamin Spock erkendte med årene henholdsvis, at civilisationen kræver disciplin, og at forældre også er en slags mennesker!

Lov er lov, og lov skal holdes, derfor er det også bedst at indrette samfundet, så vi ikke fristes over evne. Værst er det dog at have regler, som vi ikke forlanger overholdt.

Som manden sagde, da han to gange forgæves havde kaldt på sin hund: Så bliv, hvor du er, for lyde det skal du!

RETSSIKKERHED I SKATTERETTEN

Tiden læger alle sår! Derfor har man altid haft regler om forældelse, der går ud på, at retskrav falder væk, når en vis tid er forløbet, uden at de er gjort gældende.

I gamle dage, da livet ikke var så hektisk, fandt man en frist på 20 år passende. Hvis man ikke inden dette åremål havde rejst sit krav, faldt det væk, hvad enten pengene skyldtes ifølge et gældsbrev, et pantebrev eller et skøde vedrørende fast ejendom; også lejebetingelser, arbejdsløn og betaling for husdyr eller andet løsøre forældedes på 20 år. Til gengæld forlængedes fristen, bare kreditor mindede om betalingen.

Det siger sig selv, at man i det moderne forretningsliv ikke kan gemme sine arkiver i 20 år. Derfor blev forældelsesfristen for de almindeligste dagligdags forretningsforhold og andre retsforhold allerede ved en lov fra 1908 forkortet til fem år. Ingen behøver herefter at gemme sine kvitteringer i mere end fem år, medmindre der er tale om penge, som skyldes på betinget skøde eller pantebrev i fast ejendom eller andre gældsbreve. Hvis en kreditor anlægger sag og får dom for sit krav eller et skriftligt forlig, bevarer han sit krav i 20 år. Forældelsesfristen suspenderes naturligvis, hvis den berettigede ikke har mulighed for at gennemføre sit krav.

Sådanne regler har til formål at beskytte dem, der skylder penge, mod uretmæssige krav, eftersom skyldnerne normalt har bevisbyrden for, at de har betalt. Man skal ikke have ulejligheden med at gemme sine kvitteringer i mere end fem år. Men hvem gemmer sine kvitteringer i fem år, uden for den egentlige forretningsverden? Det gør den normale forbruger i hvert fald ikke, og det skal han heller ikke, fordi der i øvrigt gælder en almindelig bevisformodning for, at man har betalt, når der handles kontant, og at man har betalt de tidligere beløb, hvis der er tale om afbetaling, husleje eller andre ratebetalinger.

Hvis kreditor ikke tager forbehold for tidligere restancer, vil han sædvanligvis miste muligheden for at påstå, at der skyldes noget fra tidligere. Der er med andre ord grund til, at man kan stole på hinandens dispositioner. Især har forbrugere og andre usagkyndige ret til at stole på de opgørelser og regnskaber, de får fra de sagkyndige om deres skyldforhold. Dette gælder i øvrigt også for saldoopgørelser og for løn- og afgiftsberegninger fra private og offentlige institutioner.

Disse har normalt den eneste, eller i hvert fald den nærmeste, adgang til at beregne sådanne betalinger. Således at de ikke senere kan forlange efterbetalinger eller tilbagebetaling, medmindre det var åbenbart for den private, at beregningen var foretaget forkert. De fleste vil kunne huske dengang Aarhus Universitet på grund af rod i lønningsbogholderiet havde udbetalt forkerte lønbeløb. De, der havde fået for lidt, kunne naturligvis kræve efterbetaling, men de, der havde fået for meget, skulle kun betale tilbage, hvis de havde haft grund til at nære mistanke om, at de havde fået for meget.

Enhver, der har prøvet det, vil vide, at det er umuligt for en almindelig dødelig, selv med en højere uddannelse, at kontrollere rigtigheden af de tal, som findes på lønopgørelsen. Det eneste, man kan gøre, er at sammenligne med den forrige. Derfor skal man normalt have lov til at beholde de penge, man i god tro har modtaget og brugt, og ikke tvinges til at tilbagebetale, medmindre man, som det også var sket, havde fået dobbeltbetaling eller lignende. På samme måde kan offentlige myndigheder normalt ikke kræve efterbetaling, hvis man har beregnet gebyrer og afgifter for lavt, hvorimod de private kan forlange det for meget betalte tilbage.

Men der er en undtagelse fra disse regler. Hvis det nemlig er skattevæsenet, der har beregnet skatten forkert, kan det altid vende tilbage til ligningen og forhøje skatten, som den stakkels skatteyder da må betale. Det er en

selvfølge, at skatteyderen må tåle en forhøjelse, hvis han forsætligt har givet forkerte oplysninger på sin selvangivelse. Men hvis han ikke har handlet forsætligt, men blot uagtsomt, eller hvis han slet ikke har begået nogen fejl, skulle man jo tro, at skatteydere ligesom andre skyldnere skulle være fredet, især når myndighederne selv, eller de systemer som skattemyndighederne benytter sig af, giver forkerte signaler.

De almindelige skatteydere skal jo kun give ganske få oplysninger, idet alle andre data om løn- og bankforhold nu overføres til skattevæsenet via EDB. Hvis der nu på grund af en fejl i disse systemer eller ved skattevæsenets egen behandling af oplysningerne opstår fejl, skulle man tro, at der måtte gælde de samme regler som for andre offentlige myndigheder.

Men nej, af uransagelige grunde er der ingen grænser for skattevæsenets adgang til at komme igen og igen, selv om skatteyderen måske i tillid til den første slutopgørelse enten har betalt sin ekstraskat eller i god tro har brugt en tilbagebetaling til et nødvendigt eller et godt formål. Skattemyndighederne mener ikke engang, at deres adgang til at genoptage og forhøje skatteligningen er begrænset af den almindelige forældelsesregel på fem år. Kun de pålignede skatter forældes efter den almindelige forældelsesregel, mener man!

For at føje spot til skade forlanger man i sådanne tilfælde ikke renter - for det hedder det ikke efter loven - men "procenttillæg" fra sidste rettidige betalingsdag, måske for flere år siden.

Der er nemlig ikke tale om "renter", men om et "tillæg", siger man, selv om grunden til, at man ikke kaldte det renter, var den, at "tillægget" ikke skulle kunne fradrages i indkomstopgørelsen.

Skatteministeren har ført sig frem i medierne med bombastiske deklarationer om beskyttelsen af borgernes retssikkerhed, også over for skattemyndighederne. Foreløbig

har det barslede bjerg kun født en mus, hvis der i det hele taget bliver tale om andet end en abort.

Det, skatteministeren hidtil har luftet, er tanken om, at skattevæsenet ikke kan indanke en afgørelse truffet af Landsskatteretten for de almindelige domstole og dermed forhale en skattesag. Der er dog tale om så få sager af den beskaffenhed, at en sådan ændring først og fremmest ville være af kosmetisk betydning.

Hvis skatteministeren vil vise sit liberale sindelag for alvor, skulle han tage fat på sådanne praktisk betydningsfulde særregler, som bevarer for skattevæsenet en særstilling, der går tilbage til Enevældens opfattelse af staten som den ufejlbarlige, der altid kunne kræve sit, men ikke selv kunne afkræves noget.

Statens privilegier er på alle andre områder forlængst blevet ophævet, og der er ingen grund til at bevare dem på dette meget følsomme område og give skattevæsenet den samme mulighed, som fortidens ridefogeder havde for at forfølge de stakkels livegne i ubegrænset tid og i ubegrænset omfang. På den måde appelleres til den overdrevne nidkærhed, som ofte besjæler hæderlige tjenestemænd, der i privatlivet kan være rare og retsindige familiefædre.

EJENDOMSRET

Ejendomsretten kan ikke ses eller føles. Den eksisterer nemlig ikke i tid eller rum, men kun i den menneskelige forestillingsverden.

Ejendomsretten er et såkaldt institutionelt faktum, idet den sammenknytter ejeren med en ting ved hjælp af et sæt retsregler.

Idéhistorisk betragtet er ejendomsretten som begreb udviklet gennem en meget lang historie. Grundlaget for denne udvikling er menneskelige behov, der på én gang er fælles for mennesker og dyr og alligevel enestående for mennesket som artsvæsen.

Såvel mennesker som dyr har behov for at tilfredsstille deres naturlige fødebehov ved at tilegne sig genstande fra den ydre omverden, ligesom de enkelt- eller gruppevis har afgrænset og opretholdet et territorium, som afgiver grundlaget for individets eller gruppens eksistens.

Mennesket har desuden haft behov for og evne til at tilpasse genstande til redskaber og at udnytte et afgrænset område til permanent bolig eller brug. Mennesket skaber ene af alle dyr kultur ved at tilpasse sine omgivelser til sine behov og ved at skabe sig forestillinger om sine relationer til omgivelserne, også kaldet begreber.

Disse begreber udvikler sig både individuelt og udviklingshistorisk fra et konkret til et abstrakt niveau. Ligesom barnet begynder med at betragte et par som et par sko eller et par bukser, og først efterhånden lærer, at et par er et antal på to af hvad som helst, sådan begynder menneskeslægten med at betragte en ret som udfaldet af en konkret konflikt og opfatter først efterhånden som et antal ensartede konflikter er løst på samme måde denne løsning som udtryk for en rettighed.

Sproghistorien og retshistorien tyder på, at begrebet "rettighed" har udviklet sig på denne måde i den græske og romerske kultur nogle århundreder før vor tidsregning. Men

det er først i det 17.-18. århundrede at disse forestillinger udvikler sig til fuldkomne "rettigheder", der tilkommer menneskene i kraft af deres fornuftige vilje, når de enten har tilegnet sig frie genstande eller fået dem overdraget i kraft af en andens frie vilje.

I middelalderens feudale system var det tværtimod den almindelige opfattelse, at kun kirken og kongen kunne eje jord, som private kun kunne modtage til udnyttelse som lån eller leje gennem len og fæste. Og det var dengang samfundets væsentligste værdier.

Men samtidigt med den økonomiske vækst i byerhvervene efter midten af 1500-tallet ændredes efterhånden både de politiske og retlige forestillinger. Den individuelle ejendomsret kommer til at spille en væsentlig større rolle og overføres efterhånden også fuldt ud på fast ejendom. Individernes frie vilje, som er ejendomsrettens grundlag, er også grundlaget for statens suverænitet i form af en tænkt kontrakt mellem borgerne. Den demokratiske statstænkning afløser fyrsternes og kirkens krav på at repræsentere lovgivningskompetencen af Guds nåde.

Kontrakten bliver det ideologiske grundlag for såvel samfundet som for den private ejendomsret. I slutningen af 1700-tallet bliver samfundskontrakten bærende for både den amerikanske såvel som for den franske grundlov, ligesom ejendomsretten beskrives som hellig og ukrænkelig. I en afsvækket form vinder, denne tankegang også indpas i den danske grundlov fra 1849, hvori det udtales, at ejendomsretten kun kan begrænses eller ophæves, når almenvellet kræver det og mod fuldstændig erstatning.

I det mellemliggende halve århundrede var der sket en udvikling, som klart understregede, at der kunne opstå konflikter mellem privates og statens interesser. Landbrugslovgivningen i 1790'erne og især de fremvoksende jernbaner omkring det 19. århundredes midte havde vist, at samfundets interesser kunne overtrumfe de privates. Den natvægterstat, som skelnede skarpt mellem de offentlige opgaver, som var

udenrigspolitik og indre sikkerhed, og de private, som var hele det økonomiske system, gik langsomt i opløsning.

Den juridiske teori havde skelnet mellem offentlig ret, som var statens opgave og privatretten som det offentlige ikke skulle blande sig i. Ejendomsretten var derfor ubegrænset og et udslag af den private viljesmagt til at råde over en ting eller ejendom.

Under indtryk af den voksende industrialisering i slutningen af forrige århundrede erkendte man, at ejendomsretten ligesom andre retlige begreber var resultat af den politiske kamp mellem samfundets interesser, og dermed havde man åbnet for anerkendelsen af, at den politiske proces bestemmer også ejendomsrettens nærmere indhold.

Det tyvende århundredes udvikling har også bekræftet denne opfattelse, idet man uden videre har affundet sig med en tiltagende beskatning og en hastigt voksende plan- og reguleringslovgivning især af fast ejendom, således at den private ejendomsret i stigende grad opfattes som en social funktion. Naturfredningslov og miljølovgivning pålægger ejere og foretagender omfattende begrænsninger af hensyn til samfundet. Men mange reguleringer er dog også til fordel for naboerne, hvis ejendomsret bliver tilsvarende mere værdifuld.

Det bliver derfor af stor teoretisk og praktisk betydning af skelne mellem almindelige indskrænkninger i ejendomsretten, der ikke giver adgang til erstatning, og ekspropriation, der i almenvellets navn foretages over for en enkelt ejer, og som derfor stiller krav om fuld erstatning. En serie radioforedrag giver for tiden en oversigt over disse afgrænsninger og det offentliges muligheder for fortsatte indskrænkninger i de privates adgang til at råde over deres ejendom og erhvervsvirksomhed.

Hidtil har domstolene ikke tilsidesat nogen sådan lovgivning som grundlovsstridig, mens man i Norge har set et eksempel på, at en erstatningsbestemmelse er blevet tilsidesat, fordi den ikke gav erstatning efter handelsværdien. Til

gengæld er en beskatningsregel ikke blevet tilsidesat, selv om den gjorde indgreb i ekspropriationserstatningens størrelse, idet den beskattede kapitalgevinsten.

Herhjemme har vi haft en tilsvarende konflikt, som dog endte med en lovændring, der undtager ekspropriationserstatning fra sædvanlig beskatning af kapitalgevinster.

I Norge har det offentlige uden sværdslag fået bestemmende indflydelse på pengeinstitutternes ledelse: en slags ØD ad bagdøren. Herhjemme vil ØD utvivlsomt kunne indføres ad fordøren, uden at lovgivningen kommer i strid med grundloven. Om det sker, er en anden sag. Sporene fra jordlovsafstemningen i begyndelsen af 60'erne skræmmer utvivlsomt en socialdemokratisk regering fra at søge gennemført større indgreb i ejendomsretten uden at have sikret sig et så stort politisk flertal, at et tilstrækkeligt mindretal for en folkeafstemning ikke kan skrabes sammen.

KONTRAKT

Man kan ikke handle med hinanden uden aftaler, og man kan dårligt træffe aftaler om forretningsmæssige transaktioner, uden at der gælder nogle regler om de forhold, som aftalen går ud på.

Der er det paradoksale i enhver aftalesituation, at parternes vilje er afgørende for, om en aftale skal indgås, mens parterne i reglen ønsker at overlade aftalens nærmere indhold til nogle regler, som sikrer, at de mange forudseelige og uforudseelige problemer løses på en måde, som ikke overlader resultatet til tilfældigheder, og som på den anden side fritager parterne for selv at skulle tage stilling hertil i hvert enkelt tilfælde.

Man skal kort og godt kunne forudse virkningerne af sine dispositioner, og det vil også betyde, at modpartens reaktioner skal være forudseelige. Forudseeligheden er ikke alene grundlaget for samfundslivet i al almindelighed, men også og især for forretningslivet. Derfor har freden også altid været handlens følgesvend, og stik imod alle moderne yndlingsforestillinger er handlen ikke primært konflikskabende, men har tværtimod en betydelig interesse i fred og ro. Den bedste teknik til forebyggelse af konflikter mellem lande og verdensdele har derfor også altid være den ensidige afhængighed gennem handelsaftaler mellem landene.

Den gensidige fordel i at undgå konflikter blev f. eks. benyttet i efterkrigstidens Europa, hvor især fællesmarkedet havde den politiske opgave at binde landene så tæt i forretningsmæssig henseende, at konflikter blev umulige. At forretning er et bedre middel end konferencer og moralske proklamationer til at besværge de internationale konflikter, har vi også set demonstreret i forholdet mellem øst og vest, mellem syd og nord.

I middelalderen havde man ikke noget nationalstatssystem, som satte grænser for omsætningen og for de regler, som regulerer og styrer den internationale handel. Man havde

et fælles sprog, og det var latinen, og man havde et fælles retssystem: lex mercatoria (handelsretten) som anvendtes af de handlende i alle dele af Europa, på tilsvarende måde gjaldt der en almindelig europæisk søret.

Når jeg siger: gjaldt, er det et problematisk, retsteoretisk problem. For der var ikke tale om en egentlig lovgivning i moderne forstand. Der var dårligt nok tale om en formel sædvaneret, som blev anvendt af de officielle retter, men snarere en slags vedtægt, som de handlende kunne anvende ved deres egne voldgiftsdomstole.

Da man senere i 1700-1800 tallet skabte nationalstaten og den egentlige nationale lovgivning, optog man naturligvis en stor del af den gamle handelsret i de nationale kodifikationer, i engelsk ret skete denne optagelse af handelsretten, som det kunne ventes, gennem domstolenes praksis.

Men bagsiden af denne nationale tillempningsproces, som havde til formål at modernisere de officielle retssystemer, blev naturligvis, at den fælleseuropæiske handelsret blev sprængt, eftersom prisen for formaliseringsprocessen blev en nødvendig hensyntagning til de nationale interesser og traditioner.

Nationalstatens dannelse var altså også på rettens og handlens område et tveægget sværd. Vel opnåede man visse goder i kulturel og social henseende, men til gengæld blev det internationale samkvem besværligt. Ikke alene blev reglerne udtrykt i de nationale sprog og ikke i det latinske fællessprog, men de nationale forskelligheder førte også til uklarhed og uforudseelighed, der som nævnt er omsætningens fjende nr. 1. Hertil kom så nationalstatens restriktioner i form af reguleringer, told, skat og mange andre viderværdigheder. De sidstnævnte forhold kan man vanskeligt klare sig uden om, selv med multinationale selskaber. Men de andre retlige problemer kan løses ved internationalt samarbejde, enten på statsligt eller privat initiativ.

Udviklingen er nemlig løbet fra nationalstaten, som ikke længere er i stand til at danne en fornuftig ramme om in-

vesteringer, produktion og omsætning. Den moderne stordrift kræver langt større markedsenheder og specialisering, hvis den skal udnytte sine muligheder til gavn for pris, udbud og kvalitet.

Der er da også i efterkrigstiden skabt et net af internationale handelstraktater og formelle markedsdannelser, vigtigst i denne forbindelse er EF som retligt har et fælles grundlag, og som også på andre områder end de traktatmæssige forsøger at etablere fælles regler for den europæiske handel.

Tilsvarende opgaver løses af Europa-rådets juridiske afdeling, som på mange områder søger at harmonisere retsreglerne i sine medlemslande. Både EF og Europa-rådet er i den seneste tid fremkommet med forslag til fælles internationale regler om produktansvar, som i høj grad skærper ansvaret for industriens mere eller mindre nødvendige skader på grund af defekte produkter, bl.a. for lægemidler.

Men disse organer arbejder også med at skabe et sidestykke til middelalderens fælles uofficielle handelsret. Gennem et samarbejde mellem vestlige og østlige handelsorganisationer har man udformet et katalog af standardkontrakter, der regulerer den internationale omsætning af varer og tjenesteydelser på en række af de vigtigste produktionsområder. Disse kontraktformularer kan man vedtage eller lade ligge, men vedtager man dem ikke, må man anvende de nationale retsregler, hvis anvendelse igen er afhængig af et valg mellem de implicerede parters nationale ret, og dette valg afhænger af et andet sæt internationale regler, som ikke er fælles.

Det er klart, at sådanne usikkerhedsfaktorer forringer forudseeligheden og behovet for og villigheden til at anvende disse internationale standardformularer som ofte vil forudsætte afgørelse af eventuelle tvister ved internationale voldgiftsdomstole på samme måde som middelalderens kosmopolitiske handelsret.

Naturligvis ville idealtilstanden være en fælles offici-

el international handelsret som administreres af officielle handelsdomstole med såvel international, praktisk som retlig kompetance. Men denne idealtilstand ligger ikke inden for rækkevidde i denne dronnings eller formentlig den følgende konges regeringstid.

Derfor lægger de internationale handelsorganisationer da også stor vægt på gennem kongresser og mindre formelle sammenkomster at orientere hinanden om de enkelte landes særlige retsforhold, især på de områder af socialretlig og skattepolitisk karakter, som ikke kan fraviges ved aftale, og som derfor kan give anledning til ubehagelige overraskelser.

Handlen har aldrig kendt nogen grænser. På godt og ondt er forretning et spørgsmål om forrentning og kender derfor ikke forskel på nationale og sociale forskelligheder. I en tid, hvor forrentning kaldes profit, og forretning stilles i modsætning til samfundsinteressen, er det nyttigt, at handlen og især den internationale handels soldater fortsætter deres stilfærdige og tålmodige arbejde for - i egen og fredsommelighedens interesse - at opbygge et netværk af forbindelser, forretningsmæssige, som retlige, som efterhånden vil gøre det vanskeligt for dem, der såvel nationalt som internationalt forsøger ved at sprede splid og mistænksomhed at opløse vore politiske institutioner for gennem nationale og internationale konflikter at skabe grundlaget for en ny verdensorden på et totalitært grundlag.

Og man skal ikke overse betydningen af, at dette arbejde både struktureres og cementeres ved hjælp af en international retsdannelse, som tålmodigt opbygges skridt for skridt med en tiltagende forudsigelighed og tryghed til følge.

ANSVAR

Sproget er ligesom sandheden et hus med mange værelser.

Alene i det almindelige - folkelige - sprog kan ordene have forskellig betydning, og de enkelte betydninger er ikke præcise. Ordspil, vittigheder og poesi udnytter overraskelsesmomentet ved at anvende samme ord i forskellig betydning eller forskellige ord i samme betydning.

De fleste vil forstå pointen, når jeg fortæller anekdoten om den unge pige, som blev spurgt om sin yndlingsbog og svarede: Min fars tegnebog!

Sådan skal det også være, hvis det almindelige sprog skal kunne bruges med et rimeligt antal ord. Det er sammenhængen, som med stor sikkerhed fortæller os, hvilken betydning vi sigter til med ordene.

I det almindelige sprog findes der altså ingen definitioner, som autoritativt fastlægger ordenes betydning, sådan som det er tilfældet i videnskaben. Ved en definition forstår man en overenskomst eller en erklæring fra en person eller en gruppe om, at et ord eller et begreb skal anvendes med en ganske bestemt betydning, når bestemte vilkår foreligger. En meter er f.eks. længden af en bestemt stok, som opbevares et bestemt sted, sådan var det ihvert fald engang en bestemt brøkdel af jordmeridianen.

Men medens der naturligvis er grænser for tvetydigheden og mangetydigheden i den almindelige sprogbrug, når sproget skal kunne bruges som meddelelsesmiddel, er der heller ikke tale om bestemt definerede betydninger af alle eller de fleste fagudtryk.

Ordet "ansvar", kan tjene som illustration af det, jeg mener. Inden for samme radioavis kunne man høre ordet anvendt på tre forskellige måder.

For det første hørte man, at en bestemt hemmelig terrorgruppe i Frankrig påtog sig ansvaret for en serie bombesprængninger. For det andet kunne en fagforeningsledelse ikke påtage sig anvaret for, at et arbejde ville blive

udført under politibeskyttelse. For det tredje kunne statsministeren gøre olieprisstigningerne og andre udefra kommende årsager ansvarlige for den manglende balance i landets økonomi.

Sproghistorisk kommer ordet "ansvar" af dette at svare i betydningen at svare på tiltale i en proces. Før staten udviklede sig med politi, domstole og folketing, var processen et privat foretagende, et ting, hvor folket påhørte klager og svar på klager og traf en afgørelse i tvisten. Børn, kvinder, tjenestefolk og slaver kunne ikke svare for sig selv, men måtte og kunne skyde sig ind under værgens ansvar. Familien og slægten havde et overhoved, som svarede og var ansvarlig (tysk: Antwort, engelsk: answer). Slægten var også ansvarlig derigennem, at det var den, som gav og tog bøder for forurettelsen, ikke skadevolder og skadelidte.

Senere i middelalderen udviklede dette system sig til at gælde for større enheder. På landet havde man feudalsystemet, hvor herremanden var ansvarlig for alle og også havde hals- og håndsret over undersåtterne. I byerne var laug og gilder på samme måde kollektivt ansvarlige for deres medlemmer.

I nyere tid er ansvaret blevet individuelt, idet gerningsmanden dels svarer bøder for sig selv, medens den forurettede kan kræve erstatning, men ikke bøder, som tilfalder statskassen. Ansvaret betyder nu i retlig sprogbrug, at en person er skyldig til straf eller til betaling af erstatning. Men udtrykket kan også betyde, at en person som følge af et repræsentationsforbehold: som værge, som fuldmægtig, som ansat i eller leder af et selskab eller en forening har en række pligter indadtil eller udadtil. Sammenfattende kan man konstatere, at nogen er ansvarlig, hvis man krænker sine retlige pligter i eller uden for kontraktsforhold, og derfor kan påføres retlige sanktioner.

Også i filosofisk og religiøs sprogbrug anvendes begrebet "ansvar" i betydningen: det at måtte stå inde for valget mellem flere handlemuligheder, idet ansvarlighed

logisk forudsætter muligheden for et frit valg mellem sådanne. Man kan ikke være ansvarlig for omstændigheder, man ikke har indflydelse på.

Hvis vi nu vender os til vore tre eksempler, kan vi se, at alle tre udtalelser er meningsløse eller unøjagtige ud fra enhver rimelig sprogbrug. En anonym terrorgruppe kan ikke påtage sig et ansvar, som man unddrager sig gennem anonymiteten. En ansvarlig tillidsmand kan hverken påtage sig eller fralægge sig et ansvar, han har efter retsreglerne. Uansvarlige kræfter, såsom oliekrisen, kan ikke være ansvarlig for noget som helst.

Men de pågældende mener også noget andet og siger blot det, de nu gør, fordi de enten ikke gør sig klart, at det er noget sludder, eller fordi de ved det, men ønsker at manipulere med andres bevidsthed. Terrorgruppen vil gøre opmærksom på, at den står bag terrorhandlingen, enten for at gøre opmærksom på sin eksistens eller for at opnå noget for sig og sine gennem afpresning. Tillidsmanden vasker sine hænder, hvis han ikke ligefrem fremsætter en trussel. Statsministeren bruger bare ordet forkert, idet han mener, at oliekrisen er årsag, underforstået at den er han ikke ansvarlig for.

Sådan er der så meget.

STRAFFENS BEGRUNDELSE

Fængsler vi for meget?

Spørgsmålet er til dels meningsløst (for meget i forhold til hvad?), til dels paradoksalt i en tid som tilsyneladende præges af stigende kriminalitet.

Ikke desto mindre er det et spørgsmål, som stilles hyppigt i nutiden. Nordmanden Niels Christie stillede spørgsmålet i sin provokerende bog: Hvor tett et samfunn? (1975), svenskeren Ulla Bondeson i bogen: Kriminalvård i frihet (1977), og en ny dansk betænkning (nr. 806/1977) afgivet af en arbejdsgruppe under Justitsministeriet stiller det samme spørgsmål, samtidigt med at man drøfter andre reaktionsformer end frihedsberøvelse.

Det siger sig selv, at straffens strenghed må bedømmes på grundlag af samfundets indretning. Den første straffereformator, Drakon i 600-tallets Athen, måtte f.eks. lægge navn til sin modsætning, idet en mere liberal eftertid dømte ham på hans strafferets indhold og ikke på dens opgør med den tidligere barbariske strafferet. På samme måde var 1700-tallets frihedsberøvelse et stort fremskridt i forhold til fortidens livs- og legemsstraffe.

I velfærdssamfundet er frihedsberøvelsen særligt belastende, fordi, som Christie siger, det omgivende samfund har så rige muligheder. Hertil kommer de store omkostninger ved frihedsberøvelsen, idet institutionspriserne er stigende på grund af det store personaleforbrug, selv om fængsler jo ikke er de dyreste af arten.

Hvis man tillige må erkende, at institutionsanbringelse ikke har nogen positiv effekt som moralsk og socialt genopdragende foranstaltning, er det et særligt argument for at undgå frihedsberøvelsen i videst muligt omfang. Og man må vist betragte det som en fastslået kendsgerning, at behandlingsideologien, som længe har været fængselsstraffens raison d'être, er blevet afkræftet.

Man skal være taknemlig, såfremt de indsatte ikke bliver

ringere og ringere stillet af et fængselsophold. Det, de ikke kan af hundekunster, får de lært, bortset fra direkte fysiske og psykiske skadevirkninger.

Men kræver ikke generalpræventionen en frihedsstraf? Generalpræventionen omfatter teoretisk den afskrækkende effekt, som sanktionerne har, men tillige den tilskyndelse til lovlydighed, som ligger i bevidstheden om, at overtrædelser straffes. Derfor er det f.eks. vigtigt, at samfundet ikke tolererer lovovertrædelser ud over visse grænser, idet der da vil indtræde en almindelig despekt for samfundets love. Skal andre ikke overholde loven, vil jeg heller ikke selv!

Det siger sig selv, at generalpræventionen i princippet ikke kræver nogen bestemt reaktion, men kun at der reageres, og med en reaktion som findes at stå i rimeligt forhold til overtrædelsen. Derfor klarer man sig i vidt omfang med bøder og civilretlige reaktioner. Kun over for de grovere forbrydelser, som omfattes af straffeloven, foreskrives der frihedsstraf i form af hæfte eller fængsel.

Det drejer sig især om vold og berigelsesforbrydelser o.lign., som giver anledning til fængsel, medens spirituskørsel i et vist omfang giver hæfte. Hæfte er et specielt dansk fænomen, som giver visse fordele under afsoningen, men som alligevel opleves som et drastisk indgreb i den personlige frihed.

Især Ulla Bondeson fremhæver velfærdssamfundets forpligtelse til at udvise en vidtgående forståelse og hensyntagen til den kriminelle, som i forvejen er rekrutteret fra velfærdsstatens skyggeside, den der socialt, intellektuelt og uddannelsesmæssigt er handicappet. Man skal derfor ikke føje spot til skade ved også at straffe ham med en vanærende reaktion, som udstøder ham helt af samfundet. Især i en tid med stor ungdomsarbejdsløshed er det et problem for sig ikke at skabe en stor gruppe, som ikke solidariserer sig med samfundet. Den amerikanske Mafia er historisk et sådant fænomen.

Men hvad skal man da gøre?

Christie foreslår, at man skal tage materielle goder fra forbryderen: knallerten fra den unge, bilen fra den ældre, eller flytte ham fra et sted til et andet o.lign. Ulla Bondeson foreslår en udbygning af systemet med betinget dom og beskyttelsestilsyn, som er en særlig svensk institution. Den danske betænkning drøfter forskellige ting.

Man foreslår hæftestraffen afløst af en kortere fængselsstraf og afskaffelse af alle helt korte frihedsstraffe. I stedet henviser man til engelske og tyske ordninger, hvorefter mindre belastede kriminelle kan sættes til samfundstjeneste, og til andre udenlandske forsøg med nat- og weekend-fængsel. Man foreslår også en udvidet anvendelse af prøveløsladelse.

Derimod afvises de forslag, som Christie fremsætter, og lignende direkte indgreb i forbryderens rettigheder eller ydmygelser i form af særlig offentliggørelse af dommene o.lign. bodsforanstaltninger.

Spørgsmålet er da også, om samfundstjenesten ikke også er en død sild. Erfaringerne fra udlandet synes at tyde på, at den kun har succes, når lovovertræderen er dømt for forseelser, som her i landet kun giver anledning til en bøde. Og hvordan skal man få en meningsfuld social beskæftigelse, uden at den generer arbejdsmarkedet, når vi ved, hvor svært det i forvejen er med militærnægtere?

Nyere undersøgelser, bl.a. af spirituskørslens kriminalisering, tyder på, at straffens størrelse er mindre betydningsfuld, medens det er af stor og varig betydning, at den kriminaliseres, overført på strafferetten i almindelighed betyder det, at det for de fleste mennesker er mest betydningsfuldt, at en handling kriminaliseres, og at den opdages og pådømmes. Reaktionsformen er mindre betydningsfuld.

I det omfang, det er foreneligt med den almindelige retsbevidsthed, må konsekvensen derfor være med Ulla Bondeson at anbefale den videst mulige anvendelse af betinget dom og lignende kriminalitetsbehandling i frihed.

Det vil sikkert støde mange, som ikke gør sig klart, at kriminaliteten, bortset fra den groveste og systematiske, er et ungdomsfænomen, som ebber ud i 30 års alderen, således at det gælder om at skade mindst muligt med sanktioner inden denne alder.

Politiets fysiske tilstedeværelse og direkte indgreb over for overtrædelser, med alt hvad dertil hører af rutine og ubehageligheder, må i et stort antal tilfælde være tilstrækkeligt til at skabe en vis prævention og til beroligelse af den almindelige retsbevidsthed. Men frihedsberøvelsen bør forbeholdes de grove forbrydelser og de, som er farlige for deres omgivelser.

I øvrigt er det jo rigtigt, som allerede Paulus var inde på, at forbrydelsen er samfundsskabt, deri ligger en advarsel om, at forbrydelser er et symptom på sygdom enten hos forbryderen eller i samfundet, og om at man ikke skal sparke for meget til dem, der i forvejen er et offer for samfundssystemet.

STRAFFETEORIER

I den ældre middelalder var det retlige ansvar i princippet en privatsag mellem de implicerede slægter. I vore Landskabslove fra 1100-tallet findes der kunstfærdige bødetakster for vold og berigelseshandlinger. Der skelnes ikke mellem straf og erstatning, og ansvaret er ikke betinget af skyld hos gerningsmanden, ligesom det heller ikke er ham, men hans slægt, som skal udrede bøden, som heller ikke går til den forurettede, men til hans slægt.

Det er en almindelig erkendelse, at primitive landbrugskulturer bygger på familien, der er samfundets mindste enhed, medens individet har en rolle og en status i helheden, som anviser ham hans rettigheder og pligter.

Med den fremvoksende bykultur i den senere middelalder baseret på handel, søfart og håndværk og med den tiltagende arbejdsdeling får kristendommens individualistiske menneskesyn lettere ved at slå igennem. Da statsmagten samtidig styrkes i forhold til slægten, bliver det muligt at isolere en særlig strafferet over for Gud og kongen, og den bliver til gengæld en sag mellem forbryderen og samfundet og afhængig af gerningsmandens skyld.

Forbryderens strafansvar bliver et moralsk opgør mellem samfundet og lovovertræderen. Senere suppleres tankegangen med afskræknings- og forebyggelseshensynet, som i 1500- og 1600-tallet fører til strenge straffe. I oplysningstiden i 1700-tallet humaniseres strafferetten, og livs- og legemsstraffe afløses af frihedsstraffe.

Omkring 1800 radikaliseredes hos Immanuel Kant strafferettens moralske kvalitet. Straffen er et middel til at ophæve det onde ved at tugte den onde vilje, idet det er en fri vilje, som er forudsætningen for ansvar overhovedet. Årsagssætningen angår på den anden side kun den naturlige verden, hvor alting må forudsættes at ske med nødvendighed.

Feuerbach og senere Marx bestred denne principielle sondring, og den senere naturalistiske menneskeopfattelse

fandt, at viljens frihed er af begrænset karakter, bundet som den er af menneskets personlige egenskaber og den fysiske og sociale omverden. Ansvar bliver der derfor kun ringe plads til, hvorimod behandling af individets eller samfundets fejl bliver samfundets opgave. For forbrydelsen er efter denne opfattelse en nødvendig følge af mangler hos individet eller samfundet.

Behandlingsteorien vandt stor tilslutning i socialistiske kredse, der troede, at mennesket på bunden er godt, og at de onde handlinger skyldes sygdom, for en stor dels vedkommende en sygdom, som er en nødvendig følge af det kapitalistiske samfunds undertrykkelse. Ophæves den private ejendomsret til produktionsmidlerne, vil modsætningerne i samfundet ophøre og staten, retsreglerne og politiet visne bort.

Erfaringerne fra de socialistiske lande viste imidlertid, at kriminaliteten ikke forsvandt med socialismen. Tværtimod steg kriminaliteten med den stigende levestandard. For det havde allerede afsløret sig i de vestlige lande, at berigelses- og voldskriminaliteten ikke faldt med nødens udryddelse. Tværtimod viste berigelses- og voldskriminaliteten i USA og Vesteuropa en voldsom stigning i tiden fra 50'erne til 70'erne. Og billedet er det samme i folkedemokratierne.

Omvendt kan behandlingspolitikken bruges og misbruges til at uskadeliggøre politisk opposition, idet denne jo må skyldes sindssyge. Solsjenytsin har klargjort denne systemfejl i den socialistiske verden. Ligeså har kriminalister som Nils Christie i Norge og Alf Ross i Danmark gjort opmærksom på det uretfærdige i tidsubestemte foranstaltninger, som i øvrigt aldrig har haft nogen påviselig gavnlig effekt.

Men nu viser det sig, at kriminaliteten i Japan ikke alene er meget mindre end i Vesten, men at den også har været faldende de forløbne 20-25 år, medens Japan har gennemgået en voldsom økonomisk udvikling og Tokyo er vokset til klodens næststørste bysamfund, og Japan er mere kapitalistisk end kapitalismen selv.

Hvordan kan det nu forklares, spørger den norske kriminalist Johs. Andenæs i en artikel i tidsskriftet Lov og Rett? Det skyldes ikke en ringere anmeldelseshyppighed, ej heller et større politikorps. Andenæs henviser derimod til større effektivitet i politistaben sammenholdt med et andet kulturmønster.

Det japanske samfund er (endnu) i høj grad baseret på familien, og erhvervslivet har ført familierelationerne ud i arbejdslivet med stabile og nære kontakter. Selv om Tokyo er stor, har den karakter af en ansamling af landsbyer, hvor anonymiteten er begrænset, politiet er delt op i små afdelinger, som har tæt kontakt med omgivelserne og støttes af befolkningen.

Resultatet er en opklaringsprocent for berigelses- og voldsforbrydelser på 65-70 pct., hvilket er eventyrligt for Vesten, hvor den er 20-30 pct. Det virker forebyggende, men virksommere er snarere den autoritetsvenlige tradition og den moralske fordømmelse af kriminaliteten i familie og samfund.

På den negative side kan nævnes den voldsomme reaktion, når grænsen passeres, hvad de voldsomme demonstrationer mod universitetsmyndighederne og statsmyndigheder viser, bl.a. i kampen mod forurening og en ny lufthavn. Også terrorismen har været særlig ondartet, ligesom korruption og skattesnyderi er kendte fænomener.

Kriminaliteten har flere årsager i og uden for det enkelte menneske. Kultur og moral spiller sikkert en større rolle end de materielle forhold.

Den vestlige individualisme har en negativ side. Friheden opnås på bekostning af loyaliteten over for helheden, hvad vi også har oplevet på andre områder.

DØDSSTRAF

For tolv år siden forhindrede den amerikanske højesteret eksekution af en dødsstraf med den begrundelse, at dødsstraffen er en grusom og umenneskelig straf. I mellemtiden er der sket så store udskiftninger i rettens sammensætning, at konservative kræfter er blevet de dominerende og dødsstraffen genindført.

Efter 60'ernes liberale aktion er med historisk præcision indtrådt en konservativ reaktion.

I mange henseender er det nødvendigt i andre lykkeligt, at den amerikanske højesteret afspejler de lange politiske bevægelser i det amerikanske samfundsliv. USA er en forbundsstat, som i det væsentlige overlader til de enkelte stater at styre sig selv. Grundloven giver kun Kongressen i Washington en meget begrænset kompetence til at lovgive for de enkelte stater i indre politiske sager.

Derfor får den føderale højesteret en vigtig politisk funktion, idet den gennem sin fortolkning af grundloven dels kan tilpasse denne til samfundsudviklingen, dels kan harmonisere lovgivningen i delstaterne, således at unionen i det store og hele kan hænge sammen.

Men det er en vanskelig sag, eftersom de enkle forhold, hvorunder grundloven blev til for 200 år siden, er radikalt forskellige fra nutidens komplicerede og integrerede samfundsliv. Dog har det vist sig muligt at løse nogle af nutidens vigtigste samfundsproblemer gennem en formel fortolkning af grundlovens principper. Racespørgsmålet er det vigtigste.

På den anden side har tendensen til at gøre politiske problemer til retlige domstolsproblemer været ved at overanstrenge domstolssystemet, og domstolene har da også vist f.eks. atomkraftproblemet fra sig som et lovgivningsanliggende.

Når dette er sagt, må man også konstatere, at systemet er behæftet med mange mangler, som kan forekomme os at være

groteske for ikke at sige uhyggelige. Det er for os ganske uforståeligt, at den samme højesteret med tolv års mellemrum kan mene, at dødsstraffen er umenneskelig og menneskelig.

Indtil forleden dag, da Spenkelink "burned", var det muligt med ganske få undtagelser at hævde, at dødsstraffen var afskaffet i de vestlige demokratier. Nu er billedet ikke længere så klart, eftersom der er åbnet for en bølge af henrettelser i USA.

Der er en egen ironi i den omstændighed, at tusinder af iranere flokkes i gaderne for at protestere mod det amerikanske senats fordømmelse af henrettelserne i det nye muslimske Iran, samtidig med at USA selv genoptager henrettelserne efter tolv års pause.

Dermed har USA også slået sig selv på munden og indirekte anerkendt, at dødsstraffen ikke blot er barbarisk over for de dømte, men primært er et symptom på et indre barbari. Det farligste ved dødsstraffen er ikke den optrapning af kriminaliteten, som mod hensigten kan blive en følge, men den indre perversion som angriber det samfund, der tolererer den statsautoriserede aflivning af medmennesker.

Mennesket er efter sigende den eneste dyreart, som er i stand til at dræbe en artsfælle. En ting er, at det kan forekomme i kamp og affekt, en anden at det kan ske med koldt blod som led i en forbrydelse. Det egentlig perverse ligger i, at det forekommer i retfærdighedens navn og efter alle kunstens regler.

Det gamle testamente ikke alene accepterede men påbød dødsstraffen, idet liv skal bødes med liv, men kristendommen har i princippet forkastet dødsstraffen, selvom kirken langt op i vor egen tid både sanktionerede og tilskyndede til krig og henrettelser.

Men den vesterlandske kristent liberale humanisme er dog i nutiden nået frem til en så vidtgående respekt for medmennesket, at dødsstraffen i det væsentlige er forsvundet. Her i landet er ingen blevet henrettet siden 1890´erne.

Dødsstraffens retræte har ikke alene sammenhæng med udviklingen i humanistisk retning, men også med erkendelsen af dens skadelighed. Det har nemlig vist sig, at de positive sider, som skulle opveje de negative, ikke er reelle. Det har vist sig, at dødsstraffen ikke har nogen præventiv eller afskrækkende betydning.

Der er intet, der tyder på, at udsigten til dødsstraf afholder mentalt afvigende eller personer i stærk affekt fra at begå drab eller grove voldsforbrydelser. Og der er ingen grund til at tro, at den organiserede kriminalitet vil ophøre under trussel om dødsstraf. Her spiller kalkulationen over gevinsten og opdagelsesrisikoen en langt større rolle. Tværtimod er der grund til at tro, at dødstraffen snarere optrapper kriminaliteten, idet selvopholdelsesdriften fører til en hårdere kamp mod opklaring og pågribelse af gerningsmanden.

Det eneste hensyn, som kan retfærdiggøre dødsstraffen, er derfor hævnen, som kræver liv for liv. Og hævnen hører jo Vorherre til.

Hvis det ikke var fordi luften i forvejen svirrede med virkningsløse fordømmelser, kunne man fristes til at fordømme USA for dette tilbageskridt mod barbariet.

EKSTRASTRAF

Det er ikke alene Børsen, som holder sommerferie med kokette sidespring, også pressen har sin traditionelle agurketid med tilhørende politiske piruetter.

En S-SF regering, der under naturlige presseforhold er en død and, har i journalisternes sommerferie måttet holde for som søslange. Og i politikernes sommerpause har Ole Espersen appelleret til den lille moralisme og afholdsbevægelsen med nogle tvetydige tanker om spritkørsel.

Det, som oprindeligt så ud til at være et forslag om nedsættelse af promillegrænsen fra 0,8 til 0,5, viste sig senere at være uforpligtende funderinger over forholdet mellem sprit og trafik. Måske fordi de tal, som lå til grund for funderingerne, ved nærmere undersøgelse viste en nedgang i ulykkestallet netop for denne kategori af trafikanter.

Det lykkedes imidlertid at lokke de sædvanlige politiske spekulanter i den lille moralisme ud på banen, før også dette forslag viste sig at være en stendød vildand. Måske havde Ole Espersen mod sædvane en lille ræv bag øret, i hvert fald var det svært at mobilisere nogen næstekærlig medlidenhed med de moralske opportunister, der fik næsen lidt for langt frem.

Sagen om sprit og motorkørsel er nemlig for alvorlig til at overlade til overfladisk føleri og appel til det altid redebonne lyseslukkeri. Denne fiksering i moralske fordomme har forhindret en realistisk debat om emnet.

Kendsgerningerne viser, at enhver alkoholindtagelse svækker koncentrationsevnen, således at en konsekvent alkoholpolitik måtte føre til et totalforbud mod kørsel efter den mindste alkoholindtagelse. Til gengæld måtte man så forbyde kørsel i mange andre tilfælde af koncentrationssvækkelse. Bl.a. måtte mange unge mellem 18 og 25 og mange ældre af med kørekortet, men også glæde kan jo svække koncentrationen, og megen parkørsel burde i værste fald forbydes.

Men ingen i vort land har endnu villet nedlægge forbud

mod livsglæden, og derfor må vi finde os i både spiritussen som en del af den danske livsglæde og også den risiko i færdslen, som den medfører. Bilkørsel er i det hele taget farlig, men nødvendig for den moderne samfundsform. Spørgsmålet er blot, hvor man skal sætte grænsen for den forøgede risiko.

Erfaringen viser, at risikoen er størst med alkoholister og andre med et spiritusproblem og med dem, som i forvejen har en kriminel disposition. Ingen regulering eller straf ville have nogen effekt på disses adfærd; tager man kørekortet, kører de bare uden.

Derimod viser samme erfaring, at den almindelige lovlydige befolkning stort set retter sig efter kriminalisering af promillekørsel, hvis den er i overensstemmelse med sund fornuft og almindelig livsform, men at strafferammer, bøde eller hæfte, er uden større betydning.

Spørgsmålet er derfor, om man ikke snarere burde sætte "promillegrænsen" op til 1, sådan som den var det tidligere, eller i hvert fald ophæve begrebet "promillegrænse" og genindføre den individuelle bedømmelse af førerens evne til at køre forsvarligt med sin promille.

Sådan som systemet virker for tiden, begås der utvivlsomt overgreb mod personer, som på grund af "promillegrænserne" straffes uden reel begrundelse og i tilfælde af "spirituskørsel" bliver ramt på levebrød eller velfærd ved ekspeditionsmæssigt at måtte aflevere kørekortet. Endnu er det aldrig blevet gjort klart, om afleveringen er en tillægsstraf eller en præventiv foranstaltning. I første tilfælde virker den uretfærdig, idet de, som er afhængige af bilkørsel i deres erhverv, bliver straffet urimeligt strengere end andre. I det andet tilfælde er det hykleri, idet de, som man måtte ønske at fjerne fra vejene, alligevel ville køre uden kort, og ingen bliver bedre til at køre, fordi de må holde pause i et år.

Der er imidlertid visse problemer, man ikke kan diskutere fornuftigt. Efter at kønsmoralen er blevet

afdramatiseret af P-pillen og abortloven, er moralismen blevet så meget mere indædt i sin kamp mod spritten.

ERSTATNINGSNEUROSE

Man skal ikke dømme fortiden på grundlag af nutidens moral.

Det, som set med eftertidens øjne er en forbandelse kan udmærket for sin tid have været en velsignelse.

Et aktuelt eksempel er Eternitfabrikken i Aalborg, som i 1920'erne og 30'erne var med til at holde liv i en hensygnende beskæftigelse, og som lavede en serie produkter, som både var bedre og billigere end alternative byggematerialer. I dagens TV-avis har den afløst Cheminova som prygelknabe for de menneskekærlige journalister, som utrætteligt arbejder for sundheden og mod den stygge teknologi.

Den sidste historie i den fortløbende føljeton er en dramatisk udstilling af hostende mennesker, som vil sagsøge fabrikken for de skader, de mener at have lidt ved at indånde asbeststøv under deres arbejde. Som akkompagnement til gulnede filmstrimler fra fortiden lyder en indigneret gravrøst, som fortæller, at myndighederne allerede i 1920'erne var opmærksom på asbestens farlighed.

Ja, man var endog så tidligt som i 1890'erne klar over farligheden af den nye teknologi. Derfor indførte man i 1898 et ubetinget erstatningsansvar for skader ved jernbanedrift og en lovpligtig ulykkesforsikring for arbejdsskader. Til gengæld for det ubetingede krav på sikkerhed for erstatning for arbejdsskader indførtes der begrænsninger i erstatningernes størrelse til et "borgerligt formål" og en forsikringsordning, som i princippet skulle beskytte den enkelte virksomhed mod ruinerende erstatningskrav, medmindre der forelå en fejl fra virksomhedens side.

Siden er denne forsikringsordning udbygget og udvidet, således at den i langt de fleste tilfælde udbetaler erstatninger, der er lige så store som dem, man kan opnå under en retssag, sådan at retten til sociale ydelser, herunder ulykkesforsikring, i realiteten ophæver virksomhedernes erstatningsansvar, selv om der foreligger en fejl.

Ikke desto mindre anlægges der retssager om arbejdsulykker og produktskader. I førstnævnte tilfælde er den økonomiske side af sagen ikke så stor på grund af forsikringsordningen, men i sidstnævnte tilfælde kan den økonomiske byrde blive meget betydelig.

Derfor har domstolene her i landet også været tilbageholdende med at pålægge de enkelte virksomheder et ansvar uden bevis for, at en uforsvarlighed fra virksomhedens side er årsag til skaden.

Især når det drejer sig om de såkaldte "udviklingsskader", har man været tilbageholdende, dvs. ved skader som senere viser sig at følge af de produkter, der bedømt ud fra deres tids viden og metoder ikke var farlige. Det er der også god mening i, når man betænker, at menneskehedens velfærd er afhængig af, at teknologien til stadighed finder på nye veje til at tilfredsstille et voldsomt og voldsomt stigende behov for materielle goder.

Med den teknologi, der var til rådighed for 100 år siden, kunne man netop holde en befolkning på en million danskere i live, medens det i dag er muligt at forsørge det femdobbelte antal på det femdobbelte niveau. Skal vi tilbage til naturen, må vi først skille os af med de overtallige fire millioner.

Vi skal nødig havne der, hvortil amerikanerne er kommet, idet det folkelige indslag i retsplejen har ført til en ukontrollabel skærpelse af ansvarsreglerne og erstatningsbeløbene, med den følge at forsikringspræmierne er godt på vej til at ruinere dele af erhvervslivet og afholde hospitalerne fra at udføre andet og mere end de mest traditionelle og prøvede behandlinger.

Og hvis man endelig vil have ram på en industri, der har et utal af drab på samvittigheden, hvorfor så kaste sig over den i så henseende ubetydelige Eternitfabrik i stedet for at anlægge sine erstatningssager mod bilfabrikkerne?

VIII PERSONER I RETTEN

A.S. ØRSTED

Man har et standpunkt, indtil man tager et nyt, sagde Jens Otto Krag, da han i 1967 i løbet af valgnatten skiftede mening med hensyn til ønskeligheden af et samarbejde med SF og derpå dannede "det røde kabinet".

Mere end hundrede år før havde en nu mindre kendt forgænger som statsminister C.A. Bluhme i 1852 skabt et nært beslægtet bevinget ord, som senere blev titlen på Hans Egede Schacks ufuldendte bog: "En Sandhed med Modifikationer".

Bluhmes efterfølger som statsminister var juristen og politikeren A.S. Ørsted, der på en måde dementerede sin forgænger og efterfølger. Ørsted startede sin karriere som juridisk forfatter i 1798, før han året efter, som 21-årig blev kandidat med at besvare en prisopgave om forholdet mellem ret og moral. I overensstemmelse med Immanuel Kants liberale og kritiske filosofi antog han, at ret og moral ikke som tidligere antaget var udslag af en evig og uforanderlig naturret, men kunne udledes af et enkelt princip, nemlig frihedens princip. Uden handlefrihed er ansvaret meningsløst, og uden ansvar er samfundslivet umuligt.

I teorien betød denne antagelse, at rammerne for handlefriheden kun bestemmes af hensynet til andres handlefrihed, og i praksis betyder det et liberalt samfund, hvori staten ikke blander sig i de privates indbyrdes forhold, den såkaldte "natvægterstat".

Senere antog han, belært af sine praktiske erfaringer som dommer og højtstående regeringsembedsmand, at kun det praktiske livs krav kan lære menneskene, hvilket indhold de almindelige handleprincipper skal have i et givet samfund på et givet tidspunkt. På dette punkt havde han også lært af den franske oplysningsfilosof Montesquieu, som fastslog, at de menneskelige love må være underkastet "sagens natur", som bestemmes af menneskenes fornødenheder, men også af

geografiske, klimatiske, religiøse og politiske forhold i samfundet.

Der var nemlig sket det både beklagelige og lykkelige, at Ørsted i 1799 havde tabt en professorkonkurrence til en mindre betydelig men traditionel akademisk ånd, således at han måtte vende sig til en praktisk karriere. Det er svært at sige, om den danske retsvidenskab fødtes af denne tilfældighed, eller om Ørsted som professor ville have udviklet den samme praktiske fornuft, som han gjorde som praktiker.

I hvert fald er det en kendsgerning, at Ørsted i det følgende halve århundrede fortsatte en teoretisk og en praktisk virksomhed. Som teoretiker fortolkede han den overleverede og forældede lovgivning (Danske Lov) fra slutningen af 1600-tallet i overensstemmelse med "sagens natur", således at den kom til at passe til samtidens praktiske behov. I den henseende fik han god nytte af sit sikre kendskab til den romerretlige og naturretlige retstradition og til det store udlands retsreformer.

Men han forfulgte sine idéer om nødvendigheden af en vekselvirkning mellem teori og praksis op med grundlæggelsen af private domssamlinger, således at man på én gang kunne bevare erindringen om tidligere afgjorte sager og tillige bruge disse som eksempel og argument i senere lignende sager.

Tidligere havde selv højesteret ikke haft nogen sikker erindring om sine afgørelser siden dens oprettelse med enevælden i 1661; og det havde været forbudt at påberåbe sig tidligere afgørelser. Den enevældige konge, der samtidigt formelt var formand for højesteret og øverste dommer og lovgiver, kunne ikke finde sig i at få sin magt begrænset gennem henvisning til, at tidligere afgørelser på nogen måde kunne være bindende. Men i mange år havde kongen ikke personligt deltaget i højesterets afgørelser, selv om hans stol stadig stod parat, og selv om parterne formelt talte til majestæten.

Det var altsammen blevet til formaliteter, og kongen,

dvs. Frederik Landsfader - den Sjette, forbød da heller ikke Ørsted at trykke højesterets og overretternes domme og heller ikke at nævne dem under proceduren. Og ingen kunne forbyde Ørsted i sit videnskabelige forfatterskab som illustration af de praktiske og teoretiske problemer at henvise til de trykte domsafgørelser.

Som regeringsembedsmand og til sidst generalprokurør (regeringsadvokat) var han den drivende kraft i mange vigtige lovreformer. Bl.a. moderniserede han strafferetten og arveretten gennem nogle forordninger i 1840'erne, og som rådgiver for stænderforsamlingerne i denne peirode var han med til at forberede den lovgivning, som indførtes efter Grundloven af 1848. Men Ørsted fortsatte med at være tilhænger af det enevældige monarki, som han havde tjent i et halvt århundrede.

Han havde ikke ændret anskuelser, men livet var marcheret forbi. Ligesom hans konge gennem mange år var gået ind i historien som den liberale kronprins Frederik, der i 1780'erne havde løst stavnsbåndet og gennemført de store landbrugsreformer, og gået ud som inkarnationen af det konservative bagstræv. I 1700-tallet var enevælden liberaliseringens fødselshjælper, men i midten af 1800-tallet var den blevet en hemsko.

Men Ørsted var loyal til det sidste. En anekdote fortæller, at Ørsted stod på Gammeltorv i København og betragtede grundlovstoget, da det drog gennem København og forbi ham. Han forstod ikke det nye. Ikke desto mindre var han til rådighed dengang helstatspolitikken en overgang efter den slesvigske krig 1848-50 fik en renæssance som mulighed for løsning af forfatningsspørgsmålet.

Problemet var, at grundloven kun gjaldt for kongeriget Danmark og ikke for Slesvig-Holsten. Og det var just det, krigen havde drejet sig om: Hvor langt skulle Danmark række? Til den gamle grænse ved Ejderen? Det var de nationalliberales holdning. Til Kongeåen? Det var de konservatives, helstatspolitikerne, der regnede med, at man

kun kunne tilfredsstille det tyske flertal i hertugdømmerne og undgå krig med de tyske stormagter, Preussen og Østrig, hvis man holdt Slesvig og Holsten samlet som en enhed under det danske monarki. Og til dette helstatsparti hørte Ørsted.

Den tredje mulighed blev ikke populær nogen steder, som fornuften og mådeholdet sjældent bliver det. Men den allerede nævnte forfatter og politiker, Hans Egede Schack, var blandt dem, der forsøgte at undgå konflikt og fortyskning af Slesvig ved at gå ind for en grænse, som fulgte sproggrænsen i Slesvig nogenlunde som den nuværende grænse.

I stedet fik vi jo den slemme krig i 1864 og Sønderjyllands indlemmelse i Tyskland gennem mere end 50 år. Det er muligt, at man havde undgået disse ulykker, hvis man havde lyttet til Schack eller Ørsted. I stedet for blev Ørsted halet for rigsretten, hvor han dog blev frifundet for grundlovsbrud. Og det var jo godt for renomméet.

Det havde ikke været pynteligt, om man havde stået med et problem som nordmændene efter processen mod Hamsun. Uden sammenligning i øvrigt. Men ligesom Hamsun var en poetisk, var Ørsted - omend ikke nogen politisk - så i hvert fald en juridisk gigant.

Hans livsværk fik en så indgribende betydning for den livsnære og praktiske måde, danske og norske jurister siden har ræsonneret. De, som tror noget andet, skal bare tage til udlandet! Ørsteds videnskabelige produktion var så kolossal i kvantitet - og i kvalitet - at man ikke rigtig forstår, hvordan en svagelig mand - ja nogen siger endog hypokonder - har kunnet overkomme det hele.

Bagsiden af medaljen ser vi da også i samtidens skildring af den ihærdighed, hvormed digteren Jens Baggesen dyrkede Ørsteds smukke frue, som var en søster til digteren Adam Ohlenschläger og vist lige så livskraftig som denne. Men ligesom broderen H.C. Ørsted, der var en fremragende fysiker, og som jo påviste elektromagnetismen, færdedes A.S. Ørsted i de romantiske kredse, som var grundlagt af Henrik

Steffens ved århundredskiftet. Og ligesom romantikerne var Ørsted da også overbevist om kulturens og rettens historiske udvikling og afhængighed af folkets sunde fornuft og almindelige retsfølelse.

A.S. Ørsted benævnes som sagt som den dansk-norske retsvidenskabs fader og skaberen af "den nordiske realisme".

SHAKESPEARE SOM JURIST

Man kommer nok til omend med blødende hjerte at erkende, at Shakespeare ikke var jurist.

Selv om mange fremtrædende - for ikke at sige fremragende - jurister igennem årene har forsøgt at dokumentere det modsatte. Som filosofferne har forsøgt, at dokumentere, at han var filosof, bl.a. den store erfaringsfilosof og statsmand Francis Bacon. Og adelsmændene, at han var Jarlen af Derby, Oxford eller Rutland. Det skulle ikke undre mig, om lægerne har prøvet at bevise, at Shakespeare var læge, købmændene at han var købmand, officererne at han var soldat.

Sagen er jo den, at han tilsyneladende mestrede alle professioners saglige problemer og sprogbrug. Og altså også den juridiske.

Man har hæftet sig ved, at to tredjedele af hans skuespil indeholder retsscener, og betragtet det som et bevis for hans interesse for retlige problemer. På den anden side må man ikke glemme dels, at samtidens skuespil i øvrigt også indeholdt mange retsscener, ganske vist kun en tredjedel, dels at retsscener til alle tider har været en god ramme for en dramatisk handling.

Især i England - og senere i U.S.A. - har retssager og procedurer altid haft en langt større offentlig interesse end på Kontinentet. Det skyldes ikke mindst den prestige, dommere og advokater har som aktører i retten og samfundet. Endnu den dag i dag kan man i engelske og amerikanske dagblade læse lange og kvalificerede referater af verserende - og ikke bare celebre - retssager. Ikke blot kriminalromaner, men også TV-serier understreger denne engelsk-amerikanske sans for det dramatiske skuespil i retssalen.

Englænderne har jo altid haft sans for sport, og retssalene var dengang til en vis grad at ligne ved vor tids sportsarena. Sad hele menneskeheden åndeløst og fulgte VM på TV-skærmen, sad man på Shakespeares tid i retssalene og

fulgte sin tids helte. Ligesom selv de mindste børn i dag kender betydningen af off-side, sweeper, libero og kick-off, var Gud og hvermand i Elisabeth I´s London fortrolig med den retlige jargon.

Så af den grund behøver Shakespeare altså ikke at være jurist.

Det er heller ikke så mærkeligt, at han tilsyneladende beherskede sin tids statsretlige tænkning, som den kommer til udtryk i hans store historiske dramaer. Det var en del af almindelig dannelse på samme måde som kendskabet til den naturretlige tradition, som beskæftiger sig med konflikten mellem orden og kaos. I sine dramaer holdt han på orden og ret, d.v.s. på den legitime kongemagt over for pøbel og kaos, men på billighed og barmhjertighed frem for den strenge retfærdighed.

Det første demonstreres i de historiske skuespil, det sidste især i "Købmanden i Venedig" og i "Lige for Lige". Ligesom hos Holberg - der som Shakespeare havde et ambivalent forhold til retten og dens udøvere - er det i sidste scene den ædle kender af naturens ret, der sætter tingene på plads.

"Lige for lige" er i øvrigt en rigtig dårlig titel, idet stykket jo netop ikke handler om den retfærdige gengældelse i gammeltestamentlig forstand, men tværtimod om den nytestamentlige: dømmer ikke, at du ikke selv skal dømmes (Matt. 7.1.). Measure for Measure betyder: og med hvad mål I måle, skal der tilmåles Eder.

Et fældende bevis mod påstanden om, at Shakespeare skulle være jurist, ligger jo nok så meget i den omstændighed, at han aldrig skrev et stykke, som havde en retssag som en overordnede ydre ramme. For kan man tænke sig en digtende jurist, som kunne holde sig i skindet: Vor egen Sven Clausen - sans comparaison - kunne i hvert fald ikke.

Andre har også peget på, at Shakespeare i sin behandling af retsreglerne og den retlige terminologi kunne begå elementære juridiske fejltagelser. Man kunne hertil svare, at

det gør jurister undertiden også. Og det er jo så sandt, som det er sagt. Men det er alligevel rigtigt, at selv om hans kritikere undertiden kritiserer ham på et urigtigt grundlag, idet de undertiden uhistorisk overser, at reglerne på hans tid var anderledes, og at hans stykker jo ofte foregår på andre tider og steder, er der dog situationer, der for fagmanden pinagtigt røber amatøren.

Det var også muligt ganske enkelt at konkludere, at Shakespeare simpelthen var en genial digter, hvad ingen vel i dag ville finde på at bestride. Og at han som andre af denne sjældne sort på alle livets områder var i stand til at lytte sig ind til virkelighedens fineste nuancer. Denne evne, som sætter den virkelige digter i stand til at rekonstruere en digterisk virkelighed, som ofte er mere virkelig end virkeligheden. Men som kun illuderer, fordi de konkrete detaljer er korrekte.

I modsætning til videnskaben virker digtningen ikke ved den teoretiske ræsonneren, men gennem den konkrete anskuelse. Desværre for mange velmenende ideologer.

Der er alligevel ting, som ville være uforklarlige. Nemlig hans beherskelse af en lang række tekniske detaljer inden for den i forvejen ubeskriveligt tekniske og detaljerede engelske ejendomsret. Der findes ganske vist fyldige beviser for hans forbindelse med jurister og juristmiljøer. Bl.a. synes flere af hans komedier at være blevet skrevet til fester på de særlige juristskoler (Inns of Court). Men alligevel!

Denne tekniske beherskelse af de ejendomsretlige regler og deres udtryk har sat mangen en forsker grå hår i hovedet. Men videnskaben går videre, og der synes nu at være kastet så meget lys over Shakespeares skjulte privatliv, at dette mysterium også synes at være løst, desværre til skade for juristteorien.

Det er i hvert fald en spændende historie, V. Nicholas Knight fortæller i "Shakespeare´s Hidden Life". Den kaster både nyt lys over Shakespeares almindelige livshistorie og

over hans værk. At den måske også har interesse for retshistorien, er en anden sag, som måske ikke interesserer så mange.

Det er igen "Købmanden i Venedig", som må holde for. Den har i forvejen givet anledning til en uoverskuelig litteratur, ikke mindst fra juridisk hold. Bl.a. skrev Ole Fenger i Aarhuus Stiftstidendes kronik 14. jan. 1972 om den retshistoriske baggrund for det eksekutionssystem, som sætter Shylock i stand til at kræve et skålpund kød af Antonios krop. Ganske vist var det ikke længere aktuel ret i Shakespeares England, men handlingen var jo også henlagt til fortidens Venedig, og det er indlysende, at det faktisk har været levende ret.

Antonio låner et pengebeløb af jøden og pengeudlåneren Shylock for at kunne betale sin ven Bassanios bryllup med den smukke og begavede Portia, som senere i forklædning kommer til at dømme i sagen, da Shylock forlanger at få udleveret det pant, som er stillet for lånet: et skålpund kød nærmest ved Antonios hjerte, at udskære af Shylock personligt.

Sagen er jo den ulykkelige, at Antonio ikke kan betale lånet tilbage til den fastsatte tid, fordi alle hans skibe går tabt ét efter ét. Da Bassanio senere har vundet Portia og hendes penge, kan han tilbagebetale lånet til Shylock, som imidlertid nu nægter at modtage pengene og i stedet kræver sin ret til at holde sig til "pantet", Antonios kød.

For en nulevende jurist er det indlysende, at panthaveren kun har sikkerhed for sit tilgodehavende, og at et håndpant må tilbageleveres, når det skyldige beløb med påløbne renter og omkostninger er betalt. Men sådan har det ikke altid været. I primitiv ret skelner man ikke altid mellem overdragelse til ejendom og til sikkerhed. Senere, da man anerkendte sondringen, var det almindeligt, at kreditor havde ret til at tage pantet som ejendom, hvis pantsætteren ikke betalte sin skyld, således at det efter omstændighederne kunne være en god forretning at overtage et pant til

ejendom, hvis det var mere værd en lånet.

Det er også et kendetegn ved primitiv ret, at man tager strengt på formaliteterne, herunder også på de anvendte ord og tegn. Endnu i Danske Lovs 5-1-1 (1683) siges det, at en aftale skal holdes i alle dens "ord og punkter". For en primitiv tænkning er det da også naturligt, at en aftale om, at et pant skal indløses til et bestemt tidspunkt, betyder netop dette tidspunkt og hverken før eller senere. Fra det øjeblik, gælden skulle have været betalt, var pantet overgået til panthaverens ejendom, og var pantet ikke i panthaverens besiddelse, kunne han forlange det udleveret til ejendom, selv om skyldneren nu ønskede at betale.

I romerretten, som var et meget avanceret retssystem, blev det tidligt forbudt at træffe aftaler om, at et pant var forbrudt i tilfælde af ikke-opfyldelse fra pantsætterens side. Sådanne aftaler (lex commissoria) blev også i nyere tid gjort ugyldige i de fleste af Kontinentets lande, og i de nordiske lande indførtes i 1917 med Aftalelovens paragraf 37 en regel om, at sådanne aftaler kan tilsidesættes, hvis de er "åbenbart ubillige", hvad de naturligvis fortrinsvis vil være, såfremt pantets værdi er væsentligt større end restgælden.

I engelsk ret var den oprindelige af normannerne indførte common law, som kaldtes således, fordi den administreredes ensartet over hele landet gennem de kongelige domstole, i løbet af det 14. århundrede stivnet så meget i formaliteter, at den ikke kunne følge udviklingen i samfundets almindelig retsopfattelse og moral.

I stedet for at indføre nye regler, indførte man en ny domstol, kanslerretten, idet Lordkansleren fik ret til at give særlige klagebevillinger til mennesker, som var kommet til kort efter den strenge formelle ret. Ligesom de romerske prætor i en lignende situation påberåbte sig aequitas (billighed, retfærdighed) som middel til at opbløde den forældede romerret og bringe den i pagt med samfundsudviklingen, anvendte Lordkansleren equity, der er af samme sprog-

lige og idémæssige rod.

Netop i slutningen af det 16. eller i begyndelsen af det 17. århundrede skete der en udvikling i kanslerretten på panterettens område, idet man for det første kom ind på at lempe på de hårdeste konsekvenser af aftalerne og for det andet efterhånden fuldt ud anerkendte, at en pantsætters forsinkelse med betalingen ikke afskar ham fra at forlange pantet udleveret mod betaling af gælden.

Det var netop den urimelige formalisme og de absurde panteregler, som blev angrebet i "Købmanden i Venedig", som er skrevet o. 1600. Den ekstra stramning, som ligger i pantets natur, er indført for at understrege problemet og styrke den dramatiske effekt, Shakespeare står her som i "Lige for Lige" på billighedens side over for den formalistiske ret, på barmhjertighedens side over for rethaveriskheden, og på kanslerrettens equity over for common law.

Det, som professor Knight har fundet ud af, er nu, at Shakespeare netop førte en langvarig proces om pant, som han havde arvet efter sin fader, der var købmand i Stratford. Faderen havde i 1578 givet en vis Edmund Lambert pant i en ejendom for et lån på 40 £. Da han i 1580 skulle betale lånet tilbage, var hans økonomiske forhold blevet forringet så meget, at han måtte sælge en del af sin kones værdier for at skaffe de 40 £, som Lambert imidlertid i september 1580 nægtede at modtage på grund af for sen betaling. Han ville hellere beholde ejendommen.

Sagen verserede i mange instanser, og endnu i 1599 er der vidnesbyrd om, at William Shakespeare, som havde overtaget sagen efter sin fader, har taget retlige skridt i sagen, som derefter desværre forsvinder ud af protokollerne, enten fordi den blev hævet eller forligt. I hvert fald solgtes ejendommen, i øvrigt for samme beløb som lånet, nemlig 40 £.

Men der blev aldrig afsagt dom i sagen, hvilket er beklageligt, eftersom man ad den vej måske kunne have set, hvorledes udviklingen i retsreglerne var sket i den pågældende periode, og man måske kunne have lært udgangen på

denne for digteren alvorlige sag at kende.

Hvorom alting er: Shakespeare har utvivlsomt gennem denne langvarige sag (og flere andre, som han og hans familie førte) lært så meget om retternes praksis, deres aktører og deres sprog og begrebsverden, at det i sig selv giver tistrækkelig begrundelse for hans utvivlsomme beherskelse heraf. Det kan også forklare den glød og lidenskab, hvormed billigheden og equity forsvares, og samtidig måske også den uretfærdige behandling, som Shylock tildeles af den hævngerrige forfatter.

En sådan privat afreaktion af personlige sym- og antipatier er før set i litteraturen, og man mener i øvrigt at kunne identificere mange af Shakespeares personer, som han har karikeret i sin digtning.

Selvfølgelig er dette ikke hele sandheden om Købmanden eller om Shakespeare, som i øvrigt jo var en mester i at omskrive andres bøger og gøre dem til digtning. Hvorfor skulle han ikke også benytte sine egne erfaringer?

Men naturligvis, jurist var han altså ikke, og Gud være lovet for det.

DEN URETFÆRDIGE RETFÆRDIGHED

"Ingen proces forekommer, hvor årsagen ikke er en kvinde".

Den romerske satiriker Juvenal har formuleret denne forløber for senere tiders elegante franske sentenser, såsom i "Cherchez la femme!" eller "Où est la femme?", vist i øvrigt summen af de erfaringer, som politidirektøren i Paris havde indhøstet under det gamle regime.

Det er nok i det hele taget en misforståelse at kalde kvinderne "det svage køn" og i hvert fald rigtigt, at kvinder ikke anerkender de samme spilleregler som de enfoldige mænd, der derfor - dem selv uafvidende - undertiden anvendes i en nådesløs krig, der står i misforhold til den udløsende årsag.

Det kan se ud som om Anders Arreboe, "den danske kunstdigtnings fader" og en lykkens pamfilius, fik ørerne i maskinen, fordi han undervurderede rækkevidden af en krænket kvindes hævntørst. Han mistede nemlig både kjole og krave og Trondhjems bispestol ved rettertingets dom af 31. juli 1622 i Bergen, fordi han forlangte, at nabokonen skulle tilbagebetale lånte husholdningsartikler.

Der var det, at nabokonen var gift med den nye lensmand, Thage Thott, som var den højeste lokale administration og politimyndighed. Det var derfor ham, der havde til opgave at undersøge en højst penibel sag, som Arreboe havde været nødt til at rejse mod byfogden, Peder Laruridsen, der havde udspredt rygter om bispens usædelige vandel ved en bryllupsfest for en kollega i Hevne. Denne byfoged var hans specielle uven på grund af en påstået forbigåelse i forbindelse med gentagne drillerier, som bispen lader sig forlede til.

Arreboe opdagede for sent, at det farlige ved injurier ikke er deres sandhed, men det at de fremsættes, og at sagsanlægget giver fjenden mulighed for at hvirvle så meget støv op, at hovedsagen fordunkles. Det nytter ham i sidste ende ikke noget, at den oprindelige sigtelse findes grundløs, idet det er lykkedes undervejs at kaste så meget smuds på

ham, at Christian den Fjerde, som selv præsiderede i retten vender tommelfingeren nedad. Han dømtes til at have sit embede forbrudt, da han ved sin adfærd havde tilsidesat hensynet til det biskoppelige embedes "høviskhed og ærbarhed" og udvist foragt for retten.

At kongen ved denne lejlighed og i flere år senere behandler ham med hårdhed kan forekomme besynderligt, eftersom det er samme konge, som personligt har befordret ham først som 21-årig til slotspræst ved Nikolaj Kirke i København, for endeligt at gøre ham til biskop i Trondhjem kun 30 år gammel. Og kongen var jo ikke selv noget dydsmønster!

Skal man gætte på, hvorfor kongen lod ham falde, kan man forestille sig, at det, der fældede Arreboe var, at han undervejs ved behændighed lod sig provokere til at forlade retssalen med hidsige og ilde anbragte bemærkninger om rettens hæderlighed til trods for lensmandens befaling om at blive. Der er næppe tvivl om, at lensmanden ved sin skriftlige og mundtlige indberetning til kongen har understreget dette element af foragt for retten og den kongelige lensmand, hvilket senere bliver et væsentlig element i sagen og i dommen. Man kan formode, at den ærekære konge er blevet højst pikeret over, at hans protegé har ladet sig bruge i en sådan situation.

I hvert fald er det ikke åbenbart, at al den sladder og bagtalelse, som bringes til torvs af diverse ihærdigt sammenskrabede vidner om bispens lystighed ved bryllups- og barselsgilder i omegnen i sig selv ville have kunnet give anledning til større anstød i en tid og under en konge, som med rette benævnes med forstavelsen: "renaissance".

Han har ved et bryllup danset den såkaldte "jægerdans", som består af forskellige ture, hvorunder man fører sin dame ved hånden og hvortil hører, at herren giver sin dame et kys. Han har ved et andet gilde afført sig sin bispekjole og slået på tromme. Han har endelig i løftet stemning sunget et par mindre tugtige viser, heraf den ene tillige om værtens troldkyndige finne, som besværger vindene og om byfogdens

drikfældighed. Og så har han drukket en skål for Sct. Bent. Det sidste forekommer os nærmest lidt komisk, men var alvorligt nok dengang mindre end 100 år efter reformationen, selvom det tydeligt nok blot var en gammel skik.

Det er dog tydeligt, at byfogden og lensmanden har været ude om sig i indsamlingen af vidnesbyrd om bispens lystige selskabelighed. Blandt andet viser det sig, at lensmandens fortrædigede hustru i mandens fravær hos kongen nede i Danmark på egen hånd fortsætter sagens efterforskning med afhøring af forskellige mere eller mindre modvillige vidner, hvordan det så end formelt kan gå til.

Så håndfaste har man været, at et kvindeligt tyende, som i byretten havde bevidnet byfogdens påstand om, at bispen var iagttaget blot iklædt undertøj under lagnet i en anden kvindes seng, senere afsværger sin forklaring, som hun siger er blevet hende påtvunget ved byfogdens bestikkelse. På samme måde afkræftes en lignende påstand om, at bispen ved et andet bryllup har opholdt sig i timevis i sit soverum sammen med en anden mands hustru, som åbenbar løgn.

Det står efter læsning af dommen fuldstændig klart, at Arreboe er et offer dels for sin skarpe tunge og dels for sine fjenders utrættelig og udspekulerede manipulation. Hans ungdommelighed kan siges at være den fælles årsag, dels havde han endnu lyst til at more sig, hvad en biskop måske ikke kan tillade sig, dels førte ungdommens overmod ham til at undervurdere sine fjender og til at overvurdere sine egne muligheder for at klare frisag, dels, og det var fatalt, førte ungdommelig hidsighed til at han tabte hovedet over for modpartens træske lovtrækkeri og til at fornærme retten og dermed i sidste ende kongen.

Kongen lader sig kun delvis formilde, da han to år senere tillader Arreboe at søge et "simpelt bondekald", men nægter ham embede i Malmø; selvom borgerne udnytter deres kaldsret til hans fordel, efter at han har skabt sig mange venner i Malmø, hvortil han flyttede efter sin afsættelse, som gæst hos sin kones velhavende familie. Men i 1625 lykke-

des det ham at få tilladelse til at søge et "mindre byembede" og at blive sognepræst i Vordingborg, hvor han virkede til sin død 50 år gammel i 1637.

I Malmø havde han genoptaget den digteriske virksomhed, som oprindeligt havde skaffet ham kongens gunst, idet han havde besunget kongens krigeriske bedrifter og skrevet et sørgedigt over hans første dronning. I Malmø foretog han en oversættelse af Davids Salmer, som vakte velvilje også hos kongen, som gav ham eneret på salget af 2. oplag, hvilket var den tids copyright, som sikrede ham indtægten af kunstværket.

Hans livsværk var dog digterværket: Hexaëmeron, en fri oversættelse af en fransk versificeret skildring af verdens skabelse. Emnet havde gentagne gange været genstand for kunsten, bl.a. havde den danske ærkebiskop, Anders Sunesen, i begyndelsen af 1200-tallet skrevet sin egen fremstilling på latin, som først er blevet oversat til dansk i den nyeste tid i modsætning til Saxo's samtidige historieværk.

Men biskoppen over Sjælland, Aage Friis, som fra ungdommen og fortsat var hans velynder, mente, at Arreboe var manden, som kunne skrive et digterværk i den danske tunge, der kunne yde en modvægt mod den tyske "kunstdigtning" og den fortyskning af den danske kultur, som især var blevet påfaldende efter reformationen, der udbredtes fra Tyskland samtidig med, at kongerne Frederik den 1. og Christian den 3. havde administreret gennem tyske embedsmænd.

Fagfolk må dømme om Arreboes digteriske kvaliteter, som nok var gode, når hjertet og vor Herre var med. Der kan han nå højder, der kan sammenlignes med den poetiske billeddannelse hos den samtidige Thomas Kingo og den senere Brorson for ikke at glemme Grundtvig.

Men én ting er nok sandt: at det var ulykken i 1622, som dels gav ham den erfaring, som digtningen må leve af, dels skabte et økonomisk behov for at digte i hvert fald salmerne. Hexaëmeron blev dog først udgivet af hans søn adskillige år efter hans død.

JURIDISK BIBLIOTEK
AARHUS UNIVERSITET